

Иван ЧОКОЕВ

**ТЕКСТИЛ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ
В БЪЛГАРИЯ. ПОСТИЖЕНИЯ
И ПРОБЛЕМИ НА ПРОУЧВАНИЯТА**

Фабер, 2006

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	5
Глава 1. ПРЕГЛЕД НА СЪОБЩЕНИЯТА ЗА ТЕКСТИЛ, ОТКРИТ ПРИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ	7
Глава 2. ОБЩИ ВЪПРОСИ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА ТЪКАНИ, ОТКРИТИ В СРЕДНОВЕКОВНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ	48
Условия, при които текстилът не деструктира напълно в земята	50
Местонамиране. Локализация в гроба. Значение на антропологичното определяне на скелетите, при които са открити тъкани (разпределение на констатирания текстил по пол и възраст на погребаните).....	54
Открити тъкани според вида на вложената суровина	61
Датировка и разпределение на откритите тъкани във вековете	64
Проблеми на публикациите	68
Идентифицирани текстилни находки, несвързани с облеклото	74
Идентифицирани части от облеклото – общи констатации	77
Реконструкции на средновековното облекло по археологически данни	83
Глава 3. ТЕХНОЛОГИЧНИ АНАЛИЗИ НА ТЪКАНИТЕ, ОТКРИТИ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПЪТ. ПРИЛАГАНЕ НА КОМПЛЕКСЕН ПОДХОД В ТЯХНОТО ПРОУЧВАНЕ И РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ОБЛЕКЛОТО	107
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	153
Литература	155
Списък на съкращенията.....	166
Textile Found at the Medieval Archaeological Sites in Bulgaria. Achievements and Problems of the Research (Summary).....	167
Списък на образите	173
List of illustration	177

УВОД*

Текстилните материали винаги широко са присъствали в живота на хората. Тази е причината тяхното изследване да осветлява както техническите умения на древните общества, така и отделни страни от човешкия бит. Съвсем естествено се стига и до реконструкцията на облеклото, но за това са необходими още и писмените документи, и художествените изображения от съответната епоха. Преди обаче да бъде извършен синтезът на данните, съдържащи се в тях, те самите трябва да бъдат поотделно и то задълбочено анализирани. И ако за писмените източници и произведения на изкуството, отнасящи се до българското средновековие, са осъществени по-конкретни, макар и частични, подобни опити, то тъканите, придобити от археологически разкопки, не са подлагани на такова обобщаващо проучване.

Докато изследването на повечето археологически находки от траен материал – метал, камък, керамика, е възможно по всяко време след тяхното откриване, при текстила не е така. Той по природа е нетраен и голяма част от намерения текстил вече безвъзвратно е унищожена. В същото време обикновено липсва каквато и да е, дори елементарна документация, а на терена е загубена важна конкретна информация, която не може да бъде възпроизведена. След консервиране и дублиране на откритите тъкани върху постоянен носител, възможностите за ново изследване силно се стесняват. Нов шанс се открива при повторна консервационна намеса, но пък липсват ситуационните данни от теренните наблюдения, които са абсолютно необходими за бъдещи реконструкции на облеклото. Всичко казано дотук изключително много затруднява обобщаващите проучвания и в крайна сметка обяснява тяхната липса.

На пръв поглед текстилът, открит в средновековни археологически обекти у нас, изглежда твърде малко и за съжаление непредставителен. Наистина българските природни условия са неподходящи за запазването на органични материали в земята – една даденост, обезсърчила във времето изследванията на текстилните находки. По-продължителната работа с тях убеждава обаче, че вече е крайно наложително събирането на известното за тях в едно, за да се покажат и постиженията, и проблемите на тези проучвания. От една страна, до сега са натрупани доста съобщения – през последните сто години текстил е разкрит при десетки разкопки, а от друга – необходимостта от обоб-

* Работата по това изследване в основната си част бе извършена през периода 1996–1998 г. На определен краен етап обаче тя бе прекъсната, тъй като години наред се наложи да пренасоча усилията си за съхраняването, изследването, идентифицирането и консервирането на многото текстилни материали от гроб, открит в средновековния храм „Св. Йоан Продром“ в Кърджали, оказали се архиерейски богослужебни одежди от XII в. Изминалото време наложи и съответното преработване на предлагания труд.

шаването на резултатите се чувства както при работата на археологическия терен, така и по време на лабораторните изследвания. Вече твърдо се налага изводът, че при определени обстоятелства данните и от най-невзрачните наглед късчета тъкан могат да доведат до запълването на множество празнини в крайната картина на общото изследване, както и да окажат решителна помощ за идентифицирането на отделни текстилни материали в различни конкретни случаи. Все пак трябва да се има предвид, че голямата част от поставените въпроси са спорни и това изследване не е краят, а началото на дискусиата, но начало, стъпващо на досегашния опит в тази научна област, на теренните наблюдения и лабораторните анализи, а не само на формалнологически съображения.

* * *

Тук представеното проучване не би било възможно без конкретната ми работа както на археологическия терен, така и с предоставените ми отделни тъкани, открити по-отдавна. В тази връзка изказвам признателност на н.с. д-р Х. Вачев (РИМ В. Търново); ст.н.с. д-р И. Бъчваров (ИМ Г. Оряховица); ст.н.с. д-р К. Тотев, н.с. д-р М. Робов, н.с. д-р П. Гатев, ст.н.с. д-р К. Дочев, ст.н.с. д-р Й. Алексиев, ст.н.с. д.и.н. Н. Овчаров, ст.н.с. д-р М. Ваклинова (АИМ – БАН); проф. д.и.н. К. Попконстантинов (ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”); А. Конаклиев (ИМ Търговище); доц. д-р Ст. Ангелова (СУ “Св. Кл. Охридски”); Д. Коджаманова, П. Петков (РИМ Кърджали).

За оказаната ми помощ сърдечно благодаря на колегите от Лабораторията за консервация и реставрация на Регионален исторически музей – В. Търново: Антонина Костова, Милка Карашранова, д-р Милена Станчева, Здравко Николов, както и на Ралица Иванова, ст. асистент в СУ “Св. Кл. Охридски”.

Преди началото на прегледа е необходимо да се направят някои важни уточнения, касаещи неговата съдържание. На първо място трябва да се отбележи, че са обхванати съобщенията за текстил, открит при археологически разкопки на средновековни обекти от територията на съвременна България. Отделено е внимание на известия за времето на Първото българско царство (681–1018). Срещат се съобщения за XI–XII в., но над всички преобладават тези от XIII–XIV в. – столетията на Второто царство. Непосредствено свързани с тях са находките от XV в., а и не са редки случаите, в които не може да се сложи рязка граница между двете столетия¹. В прегледа са включени и текстилни материали от Късното средновековие до XVIII в.

Представени са известия за текстил от сумарно над 55 археологически обекта. Прегледът е направен по годините на провеждане на самите разкопки, при които са констатирани тъкани. За проучвания, близки във времето обаче или пък в случай, че отделните обекти съставляват части от едно цяло, например Преслав, са направени изключения и по този начин са събрани данни за един цялостен, окупнен обект. Така изграден, прегледът показва откриването на тъканите през годините и съответно тяхното изследване.

Невинаги намерените следи от тъкани са определени от проучвателите като останки от облеклото, но подобни съобщения също имат място в общия ход на изложението. Това се налага от задачата да се изгради цялостен поглед върху тъканите, открити при археологически разкопки в България.

Във връзка с проблемите около реконструирането на средновековните одежди по археологически път проучвателите са обърнали внимание на приеманите за части от облеклото копчета, токи за колани и др. метални елементи. Техните мнения също са отразени тук.

Известията, в които само се констатира откриването на текстил, са предадени съвсем накратко. По-обстойно са прегледани публикациите, в които са предложени повече данни от изследванията на откритите тъкани. Отбелязани са опитите за реконструкция на облеклото по археологически данни. Сведенията за тъканите са предадени максимално близко до съобщението от проучвателите, а нерядко авторите са цитирани буквално.

¹ Въсъщност това е проблем, касаещ въобще некрополите от времето на политическия вододел в историята на българския народ.

В обзора е акцентирано върху археологическата среда и задължително за всеки паметник, придобит от разкопки, датиране. Когато, поради липса на достатъчно материали, хронологията на проучвания обект е затруднена, аргументацията на изследователите е приведена по-обстойно. Повече данни са привлечени и за датирането на гробовете, в които са открити тъкани.

* * *

Едно от първите съобщения за текстил, намерен при археологическо проучване, е това от 1912 г. на **М. Москов**. През есента на 1906 г. археологическото дружество във **В. Търново** предприема разкопаване във вътрешността на **църквата “Св. Димитър”**. Открити са няколко гроба в наоса и притвора, като за един от тях **М. Москов** отбелязва: “в пръстта между дъските се намериха следи от прогнила копринена със златна тъкан дреха”². При разкопаването на западната пристройка на **църквата “Св. Четиридесет мъченици”** са открити девет гроба, в които са намерени “нещо като плат от свещенически одежди, но останало само това, което било от коприна и злато.” За проучвателя тези гробове са били на духовници, “защото се намериха одежди на такива лица.” Същият автор съобщава, че след бягството на турското население от Търново през Руско-турската освободителна война християните разкопали един гроб в черквата “Св. Четиридесет мъченици”, обърната преди това от мюсюлманите в джамия. В него според **М. Москов**, разпитвал местните хора, били открити “остатъци от някакви си свещенически дрехи”³.

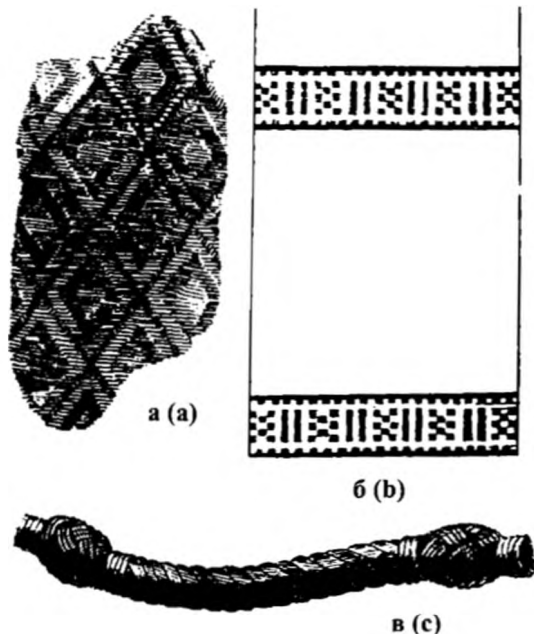
През 1910 г. **Б. Филов** провежда разкопки във вътрешността на **църквата “Св. София” в столицата**. Той открива общо 43 средновековни гроба, от които 8 са вторични или отваряни и следователно трудно може да се намери в тях запазена текстилна материя. От неразкопаваните в миналото 35 гроба, 9 са съдържали и останки от тъкани: в гр. № 4 са намерени “парчета от тънка копринена материя с много добре запазени златни нишки и с неясни шарки”; в № 5 – “парчета от разни изгнили материи, везани отчасти със злато..., между тях уплетени като кордони парчета с възели, които са служили вероятно за закопчаване на дрехите” (Обр. 1 в); в № 9 – “парчета от изгнила тънка копринена материя, парчета от груба ленена материя със следи от златни нишки”; в № 14 – “парчета от изгнила материя, между които се забелязва и една лента, широка 20 мм, украсена с шарки във вид на осмоконечни звез-

² **Москов, М.** Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет в Търново. В. Търново. 1912, с. 12.

³ Пак там, с. 20, 27–29. Според **М. Москов** в западната пристройка са били погребани игумените – архимандрити на лаврата “Св. Четиридесет мъченици”.

Обр. 1. Текстилни материали от разкопките на църквата “Св. София” в София през 1910 г.: а) златотъкана материя от гроб № 20; б) сребротъкана материя с кафяви шарки от гроб № 20; в) кордон (шнур) от гроб № 5 (по Б. Филов).

Fig. 1. Textile materials, excavations of the church of “St. Sofia”, Sofia, 1910: a) textile with golden threads, grave N 20; b) textile with silver threads and brown pattern, grave N 20; c) cord, grave N 5 (After B. Filov).

ди”; в № 20 – “парчета от разни видове изгнила материя, отчасти със златни и сребърни нишки” (Обр. 1 а, б); в № 24 – “части от изгнила материя от облеклото”; в № 25 – “парчета от изгнила материя”; в № 38 – “7 бронзови топчести копчета, три от които се крепяха още на тънка копринена материя” и в № 42 – “парчета от изгнила груба ленена материя”. Трябва да се отбележи, че голямата част от гробовете се датират с монети и накити в XIII–XIV век⁴.

П. Мутафчиев проучва през 1914 г. ранновизантийска кръстовидна църква в с. Клисескьой (дн. Църквище), разположено в самото подножие на Стара планина, на 7 км северозападно от гр. Пирдоп. През Средновековието храмът е в рушевини, а мястото се превръща в гробище (X–XII в.). При археологическото проучване, в насипа над и около храма, са локализирани 58 гроба, но в предишните разкопки, извършени от местното население, също са открити много гробове. В гроб № 27 около главата са намерени две позлатени обеци с части от сърмена материя. В пръстта, запълнила кухнята на череп от вторичен гроб, е открита част от сърмена лента⁵.

⁴ Филов, Б. Софийската църква Св. София. (Материали за историята на София. Кн. IV). С., 1913, 88–95.

⁵ Мутафчиев, П. Кръстовидната църква в с. Клисескьой. – В: Избрани произведения. I, С., 1973, 455–467, 476–477, 480.

През 20-те години на XX в. случайно е разкрит гроб в склона на хълма **Трапезица**, над последните къщи на Асенова махала във **В. Търново**. Под черепа на погребания (най-вероятно през XIV в.) “са открити остатъци от сърмена материя, вероятно от възглавницата”⁶.

При разкопките през 1925–1927 г. под **Мадарските скали** са разкрити над 350 гроба от некропола на българското селище, съществувало, според намерените в некропола материали, през VIII–IX и XIII–XVI в. **В. Миков** обобщено публикува находките, като освен за накити, характерни за XIII–XIV в., съобщава и за открити сърма и гайтани. Те са намерени в гробове на млади жени, заровени с метални украшения в ковчези⁷.

В. Миков разкопава през 1925 и 1932 г. късносредновековен некропол до с. **Калугерица** (днес квартал на гр. **Каспичан**), в който са се виждали забитите в земята надгробия. В два гроба на жени, от общо проучените 31, около черепите са намерени “по една широка сърмена панделка”. Изследователят съобщава, че “подобни панделки, тъкани от позлатени нишки, прошарени с нишки от синя и червена коприна”, са намерени и в гробовете при Мадара, отнессени към XIV–XVI в. Откритите предмети при разкопаването на гробовете до Калугерица са недостатъчни за датирание, но за сметка на това са намерени много фрагменти от средновековна керамика, характерна за XIII–XIV в. Те дават основание на В. Миков да допусне, че некрополът е възникнал на мястото на селище от времето на Второто българско царство, поради което го датира в XV–XVII в.⁸

При проучването на стара църква при с. **Иваняне, Софийско**, в началото на 30-те години на XX в. **В. Иванова** попада на пласт, богат със скелети, положени един върху друг. От последното обстоятелство е направен важният извод, че некрополът е използван много дълго време. От проучените около 20 гроба в 6 са открити накити и копчета. Зад и отстрани на един от черепите, както и над ключиците са намерени “множество усукани златни нишки (сърма) – вероятно остатъци от було.” Според проучвателката нито една от находките не е достатъчно характерна, за да се даде по-точна датировка, но все пак пластът, от който те произхождат, тя отнася с голяма вероятност към първата половина на второто хилядолетие⁹.

⁶ **Йорданов, И.** Археологически находки на Трапезица. – Училищен преглед. т. 25, 1926 г., 2004–2005.

⁷ **Миков, В.** Гробни находки. – В: Мадара. Разкопки и проучвания. т. 1, С., 1934, 147–158.

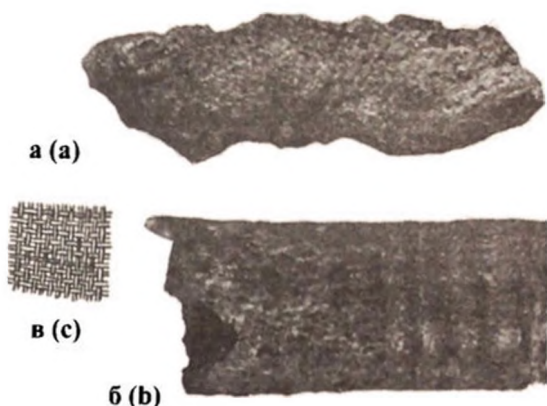
⁸ **Миков, В.** Български гробища от XV–XVII в. до с. Калугерица (Новопазарска околия). – БИБ, V, 1932–1933, № 2, 163–164.

⁹ **Иванова, В.** Двете старинни църкви при с. Иваняне. – ИАИ, VIII, 1934, 223–224.

През 30-те и 40-те години на XX в. е разкопана антична могила, намираща се на 2.5 км от гр. **Враца**. Оказало се с, че през Средновековието върху нея се е развил некропол, от който са проучени 20 гроба. **Д. Бучински** съобщава, че по черепите са намрени “следи от вълнени дрехи, а из пръстта останки от сърмсни нишки”¹⁰. За да се добие представа за характера и големината на некропола на средновековното селище, локализирано между крепостта “Вратцата” и сегашния град **Враца**, **С. Георгиева** и **Д. Бучински**

правят сондажи през 50-те години на XX век. Въз основа на придобитите от разкопките материали некрополът е датиран в XII до средата на XIV в. В изкопа, разположен в най-високата част на антична надгробна могила, са открити 8 гроба със сравнително богат инвентар от накити и византийски медни корубести монети от XII–XIII в. Върху един от черепите са намрени “останки от сърмена лента, която е била украсена с метални пластинки”¹¹.

През 1948 и 1949 г. **Ст. Михайлов** и **Ст. Ваклинов** проучват до гр. **Нови Пазар** 42 средновековни гроба. Ст. Ваклинов посочва за най-присмливa датировката VIII век или по-точно неговия край. В три от гробовете са констатирани следи от облеклото. Те са от “ленена тъкан, полепена върху метални предмети, с които тя е била в съприкосновение през време на оксидирането на метала.” Късчета от текстил е имало върху: елипсовидна халка от гроб № 27; железен къс от гроб № 33 и бронзовата обковка на костен игленик от гроб № 38 (Обр. 2). Според изследователя установяването на тази материя

Обр. 2. Тъкан, полепнала по метални предмети, от некропола до гр. Нови пазар: а) железен фрагмент; б) бронзов край на игленик; в) структура на текстила (по Ст. Ваклинов).

Fig. 2. Textile materials adhere to metal artifacts, cemetery near the town of Novi Pazar: a) iron fragment; b) bronze needle-case; c) structure of the textile (After S. Vaklinov).

¹⁰ Бучински, Д. Един средновековен некропол до Враца. – ИАИ, XVII, 1950, 39–40.

¹¹ Георгиева, С., Д. Бучински. Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. – ИАИ, XXII, 1959, с. 351.

в различни гробове показва, че обикновеното облекло за починалите е било може би лененото, каквото вероятно са носили и приживе¹².

В **дворцовата църква на х. Царевец във В. Търново** са открити седем гроба, но петте най-представителни – по място (четири са в наоса и един в притвора) и по наличие на зидана гробна камера (в три случая) – за съжаление са разграбени и следи от текстил не са открити¹³. През 1951 г. **Т. Николов** разкопава два гроба в северната половина на притвора, които се оказват с богат инвентар. В единия гроб е имало златна тока и коланен край, части от тесен, “изтъкан от плат колан”. Около скелета са открити следи от силно изгнила дреха, везана със сърмени нишки. На гръдния кош и около него са били намерени много медни позлатени сферични копчета. Непосредствено до този гроб е локализиран друг, в който при скелета са открити късове от златотъкана дреха и костен гребен¹⁴. В един от гробовете, благодарение на голямото количество златна везба, са се съхранили значителни части от дрехата. Запазени са били три вида тъкани и голямо количество нишки от златна сърма, останали след изгниването на копринената основа. Някои от тях са запазили формата на ивициге, които образували различни орнаменти върху тъканта (Обр. 3–6). Според **С. Георгиева** това е била официална богата дреха – сакос, характерна за владелите на Византия и на съседните ѝ страни по това време¹⁵.

Д. Митова-Джонова ръководи през 1952 г. разкопките на една римска надгробна могила в района на **с. Неговановци, Видинско**¹⁶. При проучването се установява, че могилата е била използвана като некропол и през Средновековието. Въз основа на намерените монети той е отнесен към втората половина на XIV в. По-подробно са публикувани гробовете, в които са открити останки от облеклото, и е направен опит да се възстанови общият вид на българската селска носия от онова време. **Д. Митова-Джонова** е първата и една от малцината български изследователи, която на базата на оскъдния археологически материал, разбира се в комбинация с данните от живописиста, прави опит да реконструира средновековното облекло. От разкритите общо 86 християнски гроба само в 20 са намерени останки от лито тъкана памуч-

¹² Станчев, Ст., Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 18, 95, Обр.1.

¹³ Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектура на двореца. – В: Царевград Търнов. т. 1, С., 1973, 123–124.

¹⁴ Георгиева, С. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. т. 2, С., 1974, 393–394.

¹⁵ Пак там, 404–406, Обр. 6–8.

¹⁶ Митова-Джонова, Д. Археологически данни за селската носия в Северо-западна България през XIV в. – ИЕИМ, III, 1958, 39–59.

Обр. 3. Сърмена везба с двуглави орли от гроб в дворцовата църква на х. Царевец, Велико Търново (по История на България).

Fig. 3. Goldthread embroidery with double-headed eagles, grave from the Palace's church, Tzarevetz hill, V. Tarnovo (After The Bulgarian History, vol. 3).

на тъкан, материята, използвана за ушиване на дрехата. Следите от текстил са локализирани около гърдите до копчетата, където окисленият метал е спомогнал за запазването на тъканта. В няколко гроба на жени са открити и сърмени материали. В гроб № 10 – “силно накъдрени сърмени конци, прилепнали о челото на черепа. Сърмата е получена чрез плътно навиване на медна жичка около памучен конец.” В гроб № 29 са намерени сърмени гайтани около шийните прешлени на скелета (Обр. 7). В гроб № 34 под черепа е открит фрагмент златотъкана материя, широка 110 мм (Обр. 7). “Основата е кафява памучна прежда. Тъканта е със златни, сребърни и памучни конци, оцветени кафяво и черно. Разноцветните материи са подреждани при тъкането и образуват хоризонтални шарки с геометрични орнаменти.” След задълбочен анализ проучвателката установява връзки между частите на облеклото при синхронните и близки по време стенописи от Земенския манастир (XIV в.), църквата в с. Долна Каменица (XIV в.) (днес в Югославия, но някога в пределите на Видинското царство), Калотинския манастир (XV в.), Драгалевския манастир (XV в.) и археологическите данни от коментирания некропол.

В началото на 50-те години на XX в. С. Георгиева и Р. Пешева проучват некропол, разположен на около 500 м от Ловешката крепост. В един

Обр. 4. Сърмена везба от гроб в дворцовата църква на х. Царевец (по С. Георгиева).
Fig. 4. Goldthread embroidery; grave from the Palace's church, Tzarevetz hill, V. Tarnovo
(After S. Georgieva).

Обр. 5. Сърмена тъкан от гроб в дворцовата църква на х. Царевец
(по С. Георгиева).

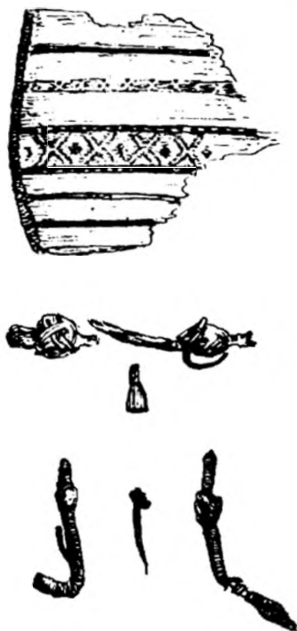
Fig. 5. Goldthread textile, grave from the Palace's church, Tzarevetz
hill, V. Tarnovo (After S. Georgieva).

Обр. 6. Сърмени нишки от
везба, гроб в дворцовата
църква на х. Царевец (по
С. Георгиева).

Fig. 6. Goldthread from em-
broidery, the Palace's church,
Tzarevetz hill, V. Tarnovo
(After S. Georgieva).

Обр. 7. Златотъкана материя и сърмени гайтани от некропола при с. Неговановци, Видинско (по Д. Митова-Джонова).

Fig. 7. Textile with gilded threads and goldthread cords, cemetery near the village of Negovanovtzi, Vidin region (After D. Mitova-Djonova).

обещи са констатирани части от пресукана нишка от органични влакна, покрити със зелена патина. От анализа на гробния инвентар се съди, че некрополът е съществувал главно през Второто българско царство, като горната граница се отнася във втората половина на XIV в.¹⁸

от 85-те проучени гроба те откриват желязна гривна със следи от тъкан. От намерените монети и от вида на накитите проучвателите заключават, че некрополът датира от X до към XIII в.¹⁷

Ст. Станчев и И. Начева проучват през 1954 г. средновековен некропол до гр. Луковит. От проучените 134 гроба в 5 са открити следи от тъкани. В гроб № 4 върху темето са установени “три къса от оксидирана и позеленяла тъкан. Западно от двете страни на черепа – два подобни къса” (Обр. 8). В гроб № 27 зад тила в насипа са намерени “шест късчета усукан шнур в ленена намотка, оцветена в зелено”. “Късче от подобен шнур с намотка” е открит покрай лявата лакътна кост. В гроб № 29 под намерения пръстен е констатиран остатък от тъкан; в № 39 върху железен предмет е констатирана “прилепнала тъкана материя”; в № 43–А върху обеща е била прилепнала тъкана материя; в № 78 под долната челюст на черепа е локализирана “оксидирана тъкан, прилепнала върху медна пластинка”; в № 81 над черепа, вляво, са открити “малки късове от златотъкана материя”, а на място са били запазени “тънки златни жички”; в № 88 между ръбовете на украсата на откритите обещи е имало “запазени части от пресукана нишка от органични влакна, добре запазени, покрити със зелена патина”; в № 100 между украсата на откритите сребърни

¹⁷ Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. – ИАИ, XX, 1955, 511–528.

¹⁸ Станчев, Ст., И. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. – ИАИ, XXIII, 1960, 75–80, 91–97.

Обр. 8. Метализирана тъкан от некропол край гр. Луковит (по Ст. Станчев и И. Начева).

Fig. 8. Textile with metal threads, cemetery near town Lukovit (After St. Stanchev and I. Nacheva).

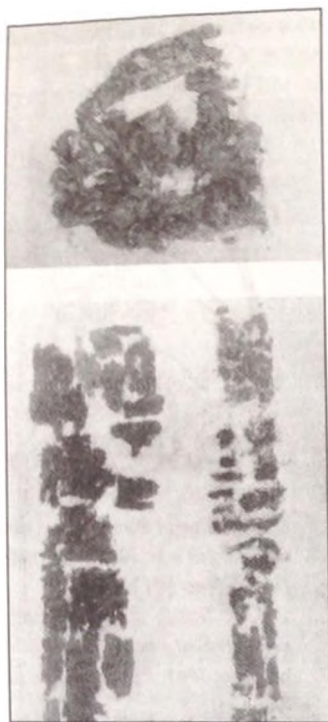

Обр. 9. Тъкан върху обеца от некропола в м. Кайлъка край Плевен (по Е. Генова).

Fig. 9. Textile on the earring, cemetery at the Kailaka site near the town Pleven (After E. Genova).

Във втората половина на 50-те години последователно Ст. Ваклинов и Й. Чангова ръководят разкопаването на голям некропол в местността Стражата (част от местността Кайлъка) край град Плевен. През 1955 и 1957 г. са открити 75 гроба, които се оказват паметници от две епохи – IV и отчасти V в. и XII–XIII в. В средновековен гроб № 8 /1957 г. заедно с бронзова плетена гривна е намерена монета от Исак II Ангел (1185–1195). На нея е бил запазен “малък къс от вълнена материя, явно от облеклото на погребания”¹⁹. Е. Генова публикува средновековните гробове от всички кампании – 69, от общо разкритите 235. В някои от гробовете, разкрити през 1960 г., са констатирани и фрагменти от текстил: в гроб № 8 върху една от обеците е висяла “тъкана материя” (Обр. 9); върху бронзова гривна от гроб № 23 са се забелязвали “следи от платно”; върху черепа от гроб № 25, до очните кухини, са намерени части от “памучна тъкан с кафяво-зелен цвят”; в гроб № 46 под черепа е открита коса, сресана на плитка, а “върху нея части от тъкан”; по металните гривни от гроб № 63 са били полепнали “парчета от тъкана материя”; око-

¹⁹ Станчев, Ст., Й. Чангова, Хр. Петков. Некрополът в местността Кайлъка при Плевен. – Археология, 1961, № 1, 32–41.

Обр. 10. Тъкан от разкопки в Плевен (по М. Малецки).

Fig. 10. Textile, excavations of the town of Pleven (After M. Maletzki).

Обр. 11. Сърмени материали, гроб № 1 от некропола под х. Трапезица във В. Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 11. Goldthread materials, grave N 1, cemetery under Trapezitza hill, V. Tarnovo (After N. Angelov).

ло твърде повредения череп от гроб № 89 са намерени “части от тъкана материя, оцветена в зелено навярно от окисляване, извършено наблизно”. Данните за тъканите не са коментирани извън каталога на гробовете. Е. Генова прави някои уточнения в датировката на некропола, като поставя неговото възникване в XI в., но най-интензивното му използване отнася към XII–XIV в.²⁰ Фрагменти тъкан от гроб, явно принадлежащ към същия некропол, са предадени за консервация (Обр. 10). Изследването е показало, че основният плат е ленен, а върху него е била пришита украсена тъкана лента, състояща се предимно от сърма²¹.

²⁰ Генова, Е. Средновековният некропол в местността Стражата край град Плевен. – ИНИМ, 3, с. 64, 65, 67, 69, 70, 96.

²¹ Малецки, М. Консервация на тъкан от разкопки в Плевен. – МПК, 1970, № 4, с. 29.

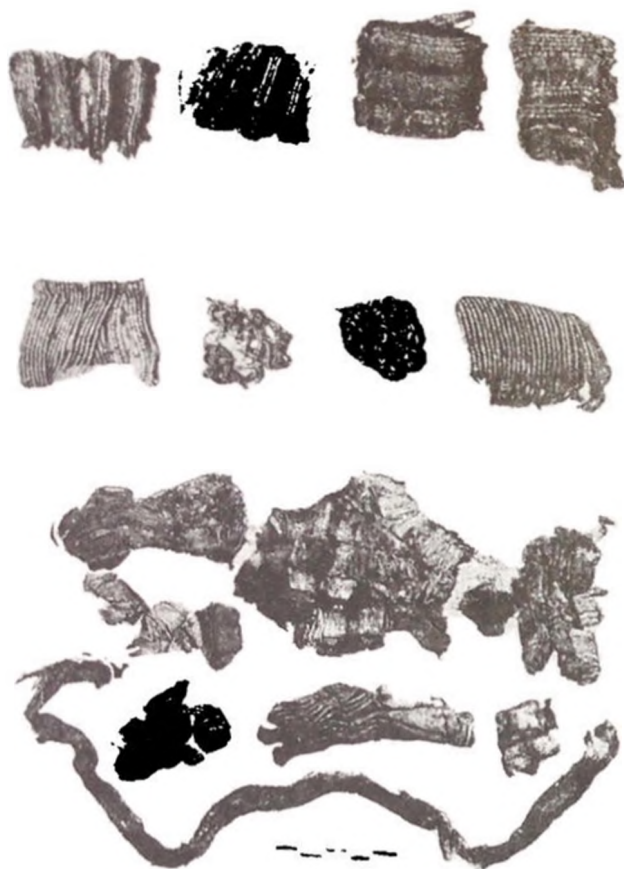
Обр. 12. Сърмени ленти, гроб № 3 и 6 от некропола под х. Трапезица във В. Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 12. Goldthread bands, graves N 3 and N 6, cemetery under Trapezitza hill, V. Tarnovo (After N. Angelov).

Ст. Михайлов проучва през 1960 г. църква, локализирана в обект № 31 в Плиска, в чийто притвор открива зидан гроб. Тъй като деструктивните процеси на органичните материали са протичали във въздушна среда, то и една част от тях са се запазили. Слабите следи от фина тъкан са отнесени към долното облекло. Строежът на църквата е датиран в началото на Х в. или малко по-рано, а разрушаването ѝ към края на същия век или в началото на следващия, при повторното завладяване на Североизточна България от византийците през 1001 г.²²

През 1960 г. Н. Ангелов провежда спасителни разкопки северозападно и непосредствено под хълма Трапезица в гр. В. Търново. На една сравнително малка площ от около 70 м², той разкрива 11 гроба, в 6 от които попада на текстилни останки. В гроб № 1 наред със златните обеци и позлатени копчета около главата са намерени “части от златна сърмена украса”, описани като “навити на рула сърмени нишки”, полепнали по черепа или оставили върху него по-тъмни ивици (Обр. 11). Според проучвателя това вероятно е било

²² Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1959–1961 г. – ИАИ, XXVI, 24–30; Златарски, В. История на българската държава през средните векове. т. 1, ч. 2, С., 1971, 679–680.

Обр. 13. Сърмени материали, гроб № 3 от некропола под х. Трапезица във В. Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 13. Goldthread materials, grave N 3, cemetery under Trapezitza hill, Veliko Tarnovo (After N. Angelov).

цяло украшение, пришиито върху забрадката. Едната ивица, широка 40 мм, лежи на челото, минава над ушите и завършва в тилната част. При ушите тя се съединява с друга ивица, която минава през темето. Фрагменти от сърмена тъкан с геометрични орнаменти са локализиращи и върху раменете, гърдите и лактите. Много сърмени нишки са открити около черепа от гроб № 3, оказал се твърде богат на метализиран текстил (Обр. 12–13). На гърдите е намерена много сърмена тъкан, свита на дипли, а около гръдния отвор на дрехата – части от сърмена шевица с релефни геометрични орнаменти. Все в тази област са локализиращи фрагменти от тънка копринена тъкан, виолетова на цвят, с втъкани ивици от златни и сребърни нишки. Около кръста е открита част от сърмен колан. Край черепа от гроб № 6 са намерени части от златна сърмена украса, а при лактите – фрагменти от златотъкан плат с геометрични орнаменти (Обр. 12). На тилната част на черепа от гроб № 9 са открити малко златни сърмени нишки. Много сърмени нишки са намерени около черепите от гроб № 10 и № 11, а около последния – и превръзка, широка 10 мм (Обр. 14). При тълкуването на откритите текстилни материали Н. Ангелов се спира основно на тези, струпани по челата и около черепите. В тях той вижда останки от

богато украсени забрадки и дори елементи от сокая. Въз основа на намерените сърмени шевици и на локализираните метални копчета върху скелетите Н. Ангелов прави изводи за украсата и формата на горната женска дреха²³.

Н. Ангелов проучва през 1961 г. пространството пред **главния вход на Двореца на хълма Царевец във В. Търново**. На 20 м от входа е проучена малка еднокорабна средновековна църква, край чиято северна стена са разкрити два гроба. Върху черепите на погребаните са намесени фрагменти от тънка сърмена материя. На юг от църквата са открити още 7 гроба, за които е отбелязано, че по всяка вероятност са във връзка с храма. При тези гробове освен медни копчета са констатирани останки от сърмена тъкан и тънки сърмени превръзки на черепите²⁴ (Обр. 15).

През 1966 г. започва допроучването на **района пред главния вход на Двореца**²⁵. На се-

²³ Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, I, 1962, 23–33.

²⁴ Ангелов, Н. Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – Археология, 1962, № 4, 21–24, Обр. 2.

²⁵ Георгиева, С. Нови данни за църквата “Св. Петка” и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1967, № 2, 27–31; Нешева, В. Градоустройствено ре-

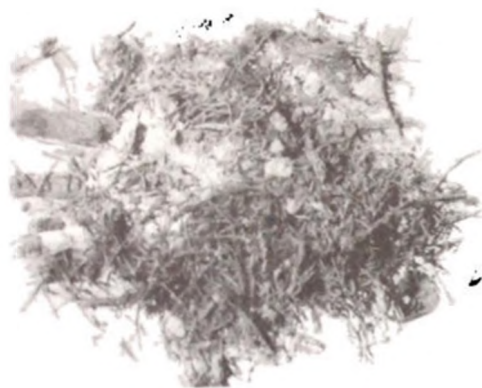
Обр. 14. Сърмени материали, гроб № 11 от некропола под х. Трапезица във В. Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 14. Goldthread materials, grave N 11, cemetery under Trapezitza hill, V. Tarnovo (After N. Angelov).

Обр. 15. Сърмена тъкан върху череп от некропола около църквата пред главния вход на двореца на х. Царевец във В. Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 15. Goldthread textile on the cranium, cemetery of the church in front of the Palace, Tzaravetz hill, V. Tarnovo (After N. Angelov).

Обр. 16. Сърмени нишки, гроб № 21 от некропола около църквата пред главния вход на двореца на х. Царевец във В. Търново (по В. Нешева).

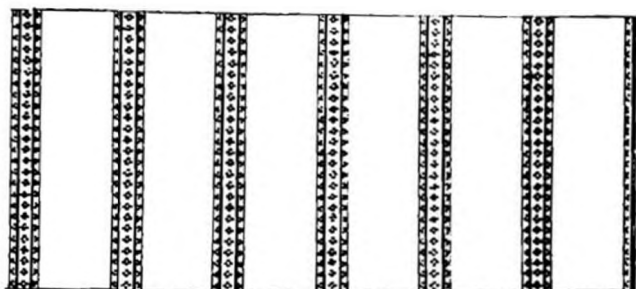
Fig. 16. Metal threads, grave N 21 (14th century, second half), cemetery of the church in front of the Palace, Tzaravetz hill, V. Tarnovo (After V. Nesheva).

вер от северозападния ъгъл на гореспоменатата църква, локализирана от Н. Ангелов, са открити около 30 християнски гроба. Те са публикувани от В. Нешева, която ги отнася към некропола на този храм. В един от тях (гроб № 21) върху челната част на черепа е намерена сърмотъкана лента. Обнародвана е и снимка на разлюжена сърмовезана тъкан от същия гроб, датиран във втората половина на XIV в. (Обр. 16). В. Нешева обобщава данните за текстила от публикацията на Н. Ангелов и от по-късните разкопки: всички тъкани са сърмени, със златни или сребърни нишки; някои са от одежди, изработвани обикновено от брокат. Други части от тъкани, полепнали по челната част на черепите, са определени като ленти (диадеми) – една от най-разпространените женски украси за глава от времето на Второто българско царство. Откритите от едно до три метални сферични копчета под шийните прешлени или върху прешлените на гръдния кош показват неголям пазвен отвор на ризата, а локализираните около костите на китките копчета са затваряли разреза на това място²⁶.

В края на квартал Веселчани в гр. Кърджали Ек. Манова проучва през 1962 г. развалините на просторна средновековна църква. Около източната и южната апсида са открити 23 гроба. Те са само малка част от голям некропол, разрушен при различни съвременни дейности. В един от тях – № 12, около черепа са намерени “няколко къса плат с ивица от сърмена нишка”, а около шийните прешлени – две малки сферични копчета. В друг изграден от тухли гроб, разположен срещу входа на притвора, върху скелета са открити

шение на общественния център на Царевец в Търново през XII–XIV в. – Техническа мисъл, XXII, 1985, № 5, 87–91; Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на света Параскева (Петка) Търновска. 2000, С., с. 12.

²⁶ Нешева, В. Богоспасният Цариград Търнов, 115–116, Обр. 49, 58; Тъканиците в българския костюм през XII–XIV в. – Българска етнография. 1980, № 2, с. 47.

Обр. 17. Сърмена тъкан от некропол в Крумово кале, Търговищко
(по Д. Овчаров).

Fig. 17. Goldthread textile, cemetery at the site of Krumovo kale, Targovishte
region (After D. Ovcharov).

“следи от сърмена тъкан при ръцете и около кръста.” От гроба са извадени и две малки изтрети медни корубести монети на Мануил I Комнин (1143–1180). По въпроса за датирането на гробовете около църквата е отбелязано, че “големите и малки сферични копчета от гробовете са известни у нас от много погребения от XII–XIV в.”²⁷

Д. Овчаров провежда през 60-те години на XX в. археологическо проучване на крепостта Крумово кале до Търговище. Във вътрешността на укрепението е разкрит малък некропол, състоящ се от 19 гроба. Забележителното в случая е, че в три от тях са установени останки от текстил. В гроб № 4 са намерени няколко безформени парчета от сърмена тъкан върху костите на гръдния кош. Материята е била с тъмен цвят, а сърмата – златиста с червеникав оттенък. Върху теменните кости на черепа в гроб № 12 са констатирани следи от сърмена тъкан, от която са били запазени само няколко сърмени нишки. На челните кости от гроб № 13 е намерено голямо парче сърмотъкан плат. Приведените аналогии между тъканите и другите наход-

²⁷ Манова, Ек. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. – Археология, 1963, № 3, 75–83; Църквата в Кърджали. – В: Родопски сборник, 1, С., 1965, 209–211.

*Обр. 18. Метални пластинки, зашити
върху тъкан, от некропол на нос Калиакра
(по Л. Бобчева).*

*Fig. 18. Metal plates sewed up to textile, cemetery
at the cape of Kaliakra (After L. Bobcheva).*

ки, и такива от други некрополи, както и съпоставянето с материалите от най-късния културен пласт – предимно керамика и монети от Иван-Александър, дават основание на проучвателя да твърди, че некрополът се отнася към втората половина на XIV в.²⁸

Д. Овчаров се спира подробно на сърмената тъкан, открита в гроб № 13 (Обр. 17). Тя е с дължина 300 мм и ширина 126 мм, но е била прегъната по дължина така, че се е оформила лента, широка 60 мм. Тя е обхващала целия череп с изключение на тилната част. Изследователят изказва предположение, че превръзката е била предназначена да обхване и прибере косите. Закопчавала се е със сребърна, позлатена игла, намерена забодена на плата. Технологичните изследвания на текстила са показали, че той е бил изтъкан на редуващи се сърмени и вълнени, обагрени в червено ивици. Проучвателят разглежда всички находки на сърмен текстил около женски черепи, познати до края на 60-те години, и стига до извода, че в описаните случаи се касае за накит, отличаващ се от сокая, но вероятно лежащ в неговата основа²⁹.

В периода 1966–1969 г. във външната част на крепостта, намираща се на нос Калиакра, са проучени 354 гроба от голям средновековен некропол. В немалко на брой гробове, според приведения каталог – 10 (№: 78, 94, 132, 137, 156, 165, 178, 219, 329, 338), са констатирани текстилни останки. В 14 гроба са намерени метални пластинки *in situ* върху челата на черепите, като в някои случаи те са били “зашити с бели памучни конци върху литотъкана памучна материя” (Обр. 18). Около черепите са откривани останки от памучна материя и от тъкани със сърмени нишки, но без метални пластинки. Този факт кара Л. Бобчева да смята за основателно предположението на предишни изследователи, че не към всички сърмени кръжила са били апликирани пластинки. Разглеждайки обобщено намерените тъкани, тя пояснява, че едни са от бяла литотъкана памучна материя, а други – “от вълнени дебели навити нишки със зелен и кафяв цвят, вероятно от гайтани.” В някои гробове обаче е открита и копринена материя. За някои от тъканите със сърмени нишки,

²⁸ Овчаров, Д. Средновековни некрополи от Търговишко. – В: Преслав. т. 2, С., 1976, 220–230.

²⁹ Овчаров, Д. За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 1971, № 3, 16–20.

Обр. 19. Фрагменти сърмен текстил от некропол в м. Делимоново кале, Чаталка, Старозагорско (по Хр. Буюклиев).

Fig. 19. Goldthread textile fragments, cemetery at the site of Delimonovo kale, Chatalka, Stara Zagora region (After Hr. Bujukliev).

открити покрай главата, Л. Бобчева предполага, че произхождат от забрадки. Откритият инвентар в гробовете дава основание на проучвателката да направи някои изводи за облеклото на населението, използвало некропола през втората половина на XIII в. до втората половина на XIV в.³⁰

През 1963–1968 г. в района на **Чаталка, Старозагорско**, са проведени мащабни археологически разкопки. Върху четири от античните обекти са открити средновековни гробове, които според проучвателя **Хр. Буюклиев** са от единен некропол, принадлежащ на едно средновековно поселение. Около и най-вече западно от основите на късносредновековен параклис, локализиран в източната част на Делимоновото кале, са разкрити 19 гроба, в три от които са намерени фрагменти от сърмена тъкан. В гроб № 11 те са били в областта на шията, в гроб № 17 – в областта на главата, в гроб № 18 – около раменната част на скелета. Фрагментите “представяват обикновена тъкан, в която са вплетени сребърни и златни (или позлатени) нишки” (Обр. 19). При един от тях (гроб № 11) съвсем ясно е личала зелена ивица, широка около 10 мм. Според Хр. Буюклиев намирането на сърмените фрагменти около главата и в трите случая показва до известна степен, “че се касае евентуално до забрадка от типа на сокая.” Следи от тъкан са запазени върху едно от голе-

³⁰ Бобчева, Л. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV, 1978, 152–180; Средновековен накит от Калиакра. – Векове, 1974, № 2–3, 97–98. Само два от гробовете не принадлежат на християнския некропол.

Обр. 20. Сърмени елементи от дрехи, гробове в разрушени църкви в с. Пороище (бивше Арнауткьой), Разградско (по А. Маргос).

Fig. 20. Goldthread elements from garments, graves in the churches in the village of Poroishte (ex Arnautkjoj), Razgrad region (After A. Margos).

като в четири върху черепите са намерени почти напълно запазени “сърмени повязки”. Изследователите ги сравняват с находките от В. Търново³³ и стигат до извода, че разглежданите материали са доказателство на предположението, че това са елементи на българското облекло от времето на Второто царство. Последните сходства, както и приликата между копчетата, коланните украси и накитите дават основание на проучвателите да направят важния извод, че този начин на обличане и украса бил разпространен не само в средновековната столица, а и в земите около нея.

В края на 60-те години **А. Маргос** провежда археологически разкопки на две разрушени църкви в с. **Пороище** – бившето Арнауткьой, днес квартал

мите и върху някои от малките копчета, открити в областта на гръдния кош или шийните прешлени на скелетите. Общата датировка на некропола е поставена във XII–XIV в., но твърде важно конкретизиране внася откриването в един от гробовете с текстилни фрагменти (гроб № 17) на сребърна монета на Иван-Александър с Михаил Асен³¹.

Ат. Милчев и **К. Койчева** проучват през 60-те години на XX в. гъсто застроената през XIII–XIV в. крепост в местността **Витата стена**, извисена над Сввлияевското поле³². От това време е датирана и малка еднокорабна църква с развит некропол около нея. Разкопани са 42 гроба,

³¹ Буюклиев, Хр. Средновековен български некропол в района на Чаталка, Старозагорско. – ИМЮИБ, 5, 1982, 59–87.

³² Милчев, Ат., К. Койчева. Археологически данни за поселищния живот в две крепости в Габровски окръг. – ГМСБ, IV, 1978, 52–65.

³³ Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново, 23–35.

на Разград³⁴. Поради вакъфския статут и оживената търговска дейност на неговите жители селището е било твърде заможно за времето си. При проучването на вътрешността на храма “Св. Димитър” са открити 8 гроба, а в “Св. Никола” – 13, в които са лежали кости на мъже, жени и деца. В почти всеки гроб са били извършени по няколко погребения – от две до шест, поради което сравнително богатият гробен инвентар – сребърни и бронзови пръстени-печати, пръстени, обеци, копчета и др., в по-голямата си част е бил открит разбъркан. Намерени са и части от дрехи, между които от вносни тъкани, обшити със златна и сребърна сърма, ширити от сребърна сърма, топчета плетени от сърма, сърмени украшения (Обр.

Обр. 21. Текстил от саркофаг № 4, открит край Голямата базилика в Плиска, след реставрация (по М. Малецки).

Fig. 21. Textile, sarcophagus N 4, near the Great basilica in Pliska, after the restoration (After M. Maletzki).

20). Откритите монети датират гробовете в XVII–XVIII в. По време на една от поредните руско-турски войни селището е унищожено от стихийен пожар и напуснато от своите жители. Има документи, че това се е случило през 1810 г.

През 1970 г. Ст. Михайлов попада на четири каменни саркофага, намиращи се на няколко метра източно от южната апсида на Голямата базилика в Плиска³⁵. Четвъртият, по реда на отваряне, се оказва богат на находки. Около скелета са намерени железен нож, както и металните части от две коланни гарнитурни – златна и бронзова, която впоследствие се е оказала сребърна³⁶. Много късове изгнила материя – главно тъкан, са намерени в западната половина на гроба (Обр. 21). Те са локализирани върху и около скелета и произхождат от облеклото на погребения³⁷. Тъканите са изследвани в Научноизследователския институт по текстилна промишленост (НИИТП)³⁸.

³⁴ Маргос, А. Късносредновековните църкви “Св. Димитър” и “Св. Никола” в село Пороище, Разградско. – ИМВ, 22 (37), 1986, 107–132.

³⁵ Михайлов, Ст. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска–Преслав. т. 1, 1979, 44–59.

³⁶ Михайлов, А, А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова. Консервация на нож и колан от саркофаг № 4 в Плиска. – В: Плиска–Преслав, т. 1, 1979, 65–66.

³⁷ Михайлов, Ст. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска, 56–58.

³⁸ Михайлов, А, А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова, Цит. съч., 64–68; Малецки, М. Реставрация, консервация и дублиране на плата и коланите от разкопките в Плиска. – ИНВИМ, 2, 165–166.

Обр. 22. Златни нишки от сърмена тъкан, некропол край Голямата базилика в Плиска (по Ж. Въжарова).

Fig. 22. Golden threads, cemetery near the Great basilica in Pliska (After J. Vajarova).

останалите е наблюдавано трупололагане. Върху една висулка от гривна са забелязани останки от копринена тъкан в сплитка лито⁴¹.

Ж. Въжарова обобщава данните за некрополите от VI–XI в., открити на територията на България, като дава и нови сведения⁴². В двуобредния некропол при с. **Кюлевча, Шуменско**, (трупоеизгаряне и трупололагане по езически начин), датиран в края на VIII–IX в., от откритите 94 гроба (гроб № 80 обаче е масов и е съдържал 25 скелета) в 3 са констатирани следи от текстил – полепнали фрагменти от тъкан върху метални предмети: в гроб № 80 по токи от скелет 2 и 3; върху звънче (гроб № 42); по задната страна на брошката (гроб № 89)⁴³. В некропола от същата група и датировка при с. **Бдинци**,

Ст. Михайлов датира извършването на погребението в саркофаг № 4 не покъсно от втората половина на IX в.³⁹

В близост на четирите каменни саркофага, открити до **Голямата базилика в Плиска**, през 1973 и 1975 г. са проучени 26 гроба. В един от тях до поязната част от скелета на млад мъж са локализиран останки от сърмена тъкан – златни нишки (Обр. 22). В гробовете се наблюдават следите на християнски обряд (само два са с трупоеизгаряне), поради което **Ж. Въжарова** отнася некропола след приемането на християнството. Откритата керамика и накити също насочват към IX–X в.⁴⁰

През 1976 г. **Д. Станчев** разкопавал край с. **Николово, Русенско**, некропол, датиран, според погребалния обряд и намерените предмети, в края на IX и началото на X в. Проучени са 202 гроба, от които 40 с трупоеизгаряне, а в

³⁹ Михайлов, Ст. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска, с. 55.

⁴⁰ Въжарова, Ж. Некрополът до Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска-Преслав. т. 1, 1979, 69–80.

⁴¹ Станчев, Д. Разкопки на средновековния некропол в с. Николово, Русенски окръг. – АОР през 1976 г. С., 1977, 107–108.

⁴² Въжарова, Ж. Славяни и прабългари. (По данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). С., 1976.

⁴³ Пак там, 86–140.

Добричко, са проучени 111 гроба, в един от които е открит текстил върху тока (гроб № 67)⁴⁴. В двуобредния некропол (трупозгаряне и по християнски обичай) край с. **Долни Луковит, Плевенско** (некропол № 1), с най-обща датировка края на VIII в. – началото на XI в., при отворени 97 гроба в един е намерена тъкан върху диадема (гроб № 61)⁴⁵. В християнския некропол край с. **Абланица, Благоевградско**, датиран в края на IX–XI в., са проучени 94 гроба. В един от тях (гроб № 40) е открит метален предмет с полепнала тъкан⁴⁶. В некропола от същото време край с. **Туховище, Благоевградско**, от разритите 120 гроба в един е забелязана тъкан, полепнала върху мъниста⁴⁷. По данните от многобройните копчета и други метални елементи от украсата на облеклото Ж. Въжарова реконструира отчасти общия вид на дрехите, както и някои важни подробности от тях⁴⁸.

Въз основа на археологическите данни от средновековните некрополи, разкрити до средата на 70-те години на XX в., **В. Нешева** проучва **българското облекло от времето на Второто царство**. Тя констатира, че откритите фрагменти от тъкани са малки и в лошо състояние, поради което не са достатъчни за реконструиране на одеждите. Според нея по-важно значение имат украшенията с функционална роля, които са и по-многобройни – копчета, токи, а понякога и шевични ивици, гайтани и др. За да изясни подробностите в установения по археологически път вид на женското облекло, проучвателката разглежда някои паметници на българското изобразително изкуство от XIV в. За нея няма съмнение, че установеното по данни от некрополите женско облекло е от същия вид като представеното на стенописите⁴⁹.

При разкопаването на цитаделата на **Червен** през 60-те и 70-те години на XX в. са проучени 64 гроба⁵⁰. Само в един от тях – № 36, разположен южно от църква № 6, върху черепа е открит “сърмен накит във форма

⁴⁴ Пак там, 141–167.

⁴⁵ Пак там, 175–213.

⁴⁶ Пак там, 270–293.

⁴⁷ Пак там, с. 341.

⁴⁸ Пак там, с. 400, 408.

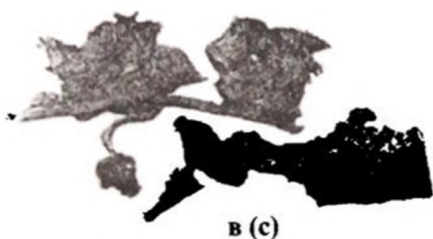
⁴⁹ **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, № 2, 23–39; Женският аристократически костюм през Втората българска държава. – Нумизматика, 1975, № 4, 23–48; Накитът в средновековния български костюм през XIII–XIV век. – Българска етнография, 1978, № 3–4, 111–123; Тъканите в българския костюм през XII–XIV в., 37–49; Костюм периода второго българского царства (XIII–XIV в.). – В: Четвърти международен конгрес по славянска археология – 1980, т. 1., С., 1992, 577–590.

⁵⁰ **Иванов, Д.** Надгробни паметници и погребения. – В: Червен. т. 1. С., 1985, с. 233, Обр. 35, 217–235.

Обр. 23. Сърмен текстил, открит върху череп, некропол в Червен (по Д. Иванов).

Fig. 23. Goldthread textile on the cranium, cemetery in Cherven (After D. Ivanov).

в (с)

а (а)

Обр. 24. Текстил от разкопките на Шуменската крепост (по В. Антонова).

Fig. 24. Textile, the fortress of Shumen (After V. Antonova).

на широка лента, завързана на тила” (Обр. 23). Според предварителните изследвания на В. Инкова “накиътът е изработен от червена коприна, съчетана със златна сърма.” Редица наблюдения дават основание на Д. Иванов да определи гробовете, открити при проучването на червенската цитадела, за късни. Отнася ги във времето след превземането на града от османците – кр. на XIV до първата половина на XV в.

През 60-те–80-те години на XX в. В. Антонова проучва Шуменската крепост. В дълбокия културен пласт, натрупан в източния сектор на няколко църкви, строени в различно време, но отчасти една върху друга, са открити много материали. Малко от тях са свързани функционално с църквите, а по-голямата част се отнасят към бита на обитателите на крепостта. Сред находките е и “тъкан плат, къс” (Обр. 24а)⁵¹. В приземната част на помещение, свързано с църква № 4, датирана в XIII–XIV в., е открит богат гроб. Освен златните накити е намерен и фрагмент златотъкан плат – тъмночервен, в който релефно се открояват три пътни цветя⁵² (Обр. 24б). В по-старата публикация текстилът има следното описание: “Плат, парче, тъмновишенев, с вътъкани орнаменти, наподобя-

⁵¹ Антонова, В. Новооткрити църкви в шуменската крепост. – ИИМШ, 5, с. 3, 20, Табл. IV₁₃.

⁵² Антонова, В. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 73.

ващи розети⁵³. Около малката църква № 7, датирана в XIII–XIV в., са открити няколко гроба, като в един от тях (№ 302) наред със златните обеци и пръстен, около черепа са намерени “останки от златотъкани нишки”⁵⁴. В по-стара публикация В. Антонова съобщава: “Около черепа имаше останки и от златотъкан плат.”⁵⁵

Обр. 25. Метализирана тъкан, гроб № 10, открит в църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (по В. Вълв).

Fig. 25. Textile with metal threads, grave N 10, cemetery of the church “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo (After V. Valov).

В началото на 70-те години на XX в. с цел изясняване на плана, обемно-пространственото решение и хронологията на изграждането на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново са проведени археологически разкопки. В. Вълв проучва вътрешността на храма и ивица от 3–4 м покрай трите му страни без западната. В посочената площ, най-вече в западната пристройка и около църквата, са разкрити над 50 гроба. В повечето са намерени само скелети, но немалка част от останалите се отличават с богатия си инвентар. По черепа и раменния пояс на скелет № 10 са открити парчета метализирана тъкан, за които се предполага, че са от челната част на покривалото на главата (сокая) (Обр. 25). Около костите на гръдния кош, таза и бедрениците на скелета от гроб № 18 са локализирани “гнилости от дреха, навярно кожена, закопчана с четири сферични позлатени копчета”. Погребението е извършено след построяването на южната галерия, датирано от изследователя в първата половина на XIV в. Върху черепа на женски скелет (№ 41) е имало “широка лента златотъкана материя от покривалото за глава”. На нея са били забодени 6 сребърни игли, завършващи със сферични топчета. Ситуационно гробът се датира в интервала между 40-те и 90-те години на XIII в.⁵⁶

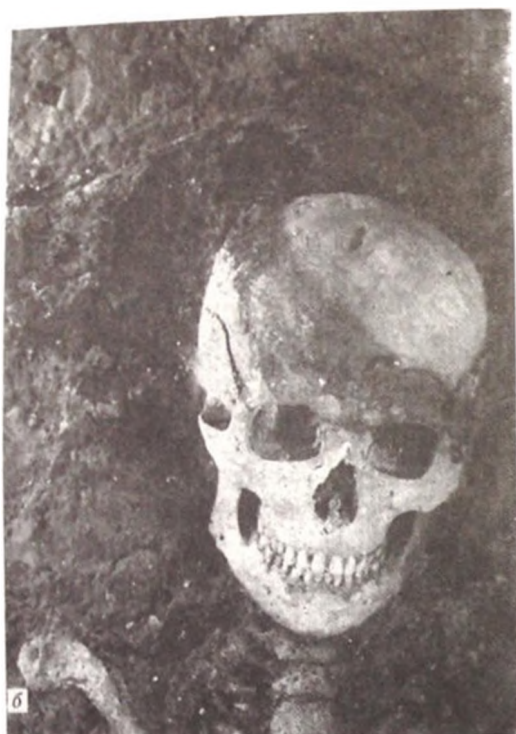
В най-източната част на северната галерия е открит гроб № 39 (Обр. 26). По челото, слепоочията и двете страни на черепа е имало “останки от два типа метализирана тъкан”. Едната е била от “копринени нишки, покрити с метални люспи, образуващи тънки шахматно преплетени ленти”. Другият

⁵³ Антонова, В. Новооткрити църкви ..., с. 22, Табл. IV_{6-а}.

⁵⁴ Антонова, В. Шумен и Шуменската крепост, 79–80.

⁵⁵ Антонова, В. Археологически проучвания на Шуменската крепост (XII–XIV в.). Сектор север – разкопки 1973–1974 г. – ГМСБ, I, 1975, с. 27.

⁵⁶ Вълв, В. Новите разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, № 2, 37–54.

Обр. 26. Текстилни материали, открити върху и около череп, гроб № 39, локализиран в източната част на северната галерия на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (по В. Вълв).

Fig. 26. Textile materials on and around the cranium, grave N 39, North gallery, church "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo (After V. Valov).

тип тъкан е бил "от копринени шнурчета, преплетени в плитки и на снопчета". За тъканта по черепа се предполага, че произхожда от шапка или подкапник, а за тази от страни – от възглавничка. Останки от метализирана тъкан, но много по-разложена, е имало върху гърдния кош, раменните кости и китките на ръцете. Покрай ключиците са намерени следи от 6 сребърни копчета с позлата, а надолу върху гърдната кост, прешлените на гръбнака, покрай лакътните кости и при дясната лопатка на таза – 56 бронзови сферични копчета, някои посребрени. Обърнато е внимание на факта, че това е първият случай на откриване на метализирана тъкан при скелет на мъж. Известните дотогава находки на подобна материя от В. Търново, Видинско, Търговишко произхождат предимно от женски гробове. Уточнено е, че гробът е бил изкопан след изграждането на северния портик, който пък е прибавен към църквата не по-рано от края на XIII и началото на XIV в. В гроба е открит и масивен златен пръстен-печат с надпис "+Калоянов пръстен". Неговите палеографски и правописно-езикови черти, според проучвателя, не са типични за началото на XIII в., като някои тенденции са присъщи повече за XIV, отколкото за XIII в. Всичко това води В. Вълв до извода, че пръстенът и гробът не

принадлежат на цар Калоян (+1207), а на неизвестен досега в нашата история търновски болярин със същото име⁵⁷.

Още с откриването на масивния златен пръстен в гроб № 39 започва спор относно личността на погребания в него⁵⁸. Като има предвид възможностите на техническите анализи и тяхното успешно приложение при разрешаване на археологически проблеми, **В. Инкова** извършва допълнително изследване на материалите от въпросния гроб. Установени са два вида принадлежности за глава – червено покривало, а над него “златна шапка”. В областта на трупа са открити следи от скъп златотъкан саван или плащ; дрехата е възстановена като пурпурна туника – тържествено военно одяние, скарамангий⁵⁹.

През 70-те години на ХХ в. върху развалините на античния град **Кабиле** са разкрити общо 306 гроба от единен, макар и пръснат, средновековен некропол⁶⁰. В пет от гробовете са намерени фрагменти от тъкан – “обикновена, на памучна основа”. В гробове № 160, 233, 234 те са под и върху черепа, поради което **Н. Танчева-Василева** ги определя като останки от забрадки. В гробове № 14 и 156 текстилът е съпроводен от медни апликации с връзана геометрична украса. Тъканта от гроб № 14 е силно фрагментирана и проучвателката е затруднена да определи дали произхожда от забрадка или от друг накит. За металните апликации предполага, че са били захванати върху тъкан. Най-интересни се явяват текстилните фрагменти, открити в гроб № 156, които според Н. Танчева-Василева представляват “една широка лента, състояща се от три отделни парчета плат и две по-тесни ленти. В тъканта са вплетени златисти нишки, а основата е в червен цвят. Грите широки фрагмента са окрайчени с бордюр, широк 0.05 м, запълнен с мотив от равнораменни

⁵⁷ Пак там, 48–50.

⁵⁸ **Вълв, В.** “Калояновият” пръстен или надписът на Иван Асен II. – ИПр, 1974, № 3, 86–91; **Dujcev, I.** La bague-sceau du roi bulgare Kalojan. – Byzantinoslavica, XXXVI, № 1–2, Prague, 1975, p. 174.

⁵⁹ **Инкова, В.** Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. С. 1979; Приложение на методите на технико-консервационната експертиза на произведенията на изкуството при проучването на археологически погребения. Автореферат на докторска дисертация. С., 1979. Обобщени са и данните от изследването на златния пръстен-печат, антропологичното проучване на костите, дървесината от ковчег, останките от какавиди и мухи, които според В. Инкова са съществен принос за окончателното идентифициране на гроб № 39 като гроб на българския цар Калоян (1197–1207). Обобщено за двете мнения, за и против тази идентификация, вж.: **Божилков, И.** Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С. 1985, 56–57; **Овчаров, Д.** Човек и добре да живее умира. С., 1992, 101–119.

⁶⁰ **Танчева-Василева, Н.** Средновековно селище и некропол върху развалините на античния град Кабиле. – В: Кабиле. т. 2, С., 1991, с. 95, 112, 113, 126.

кръстчета”.⁶¹ Размерите на тъканта, както и откриването ѝ върху челото на погребаната 30-годишна жена, дават основание на Н. Танчева-Василева да я определи като украса на женска шапка, а двете по-тесни ленти вероятно са висели покрай ушите надолу. Всички видове копчета са намерени в областта на гръдния кош или шийните прешлени на скелетите. Некрополът като цяло е датиран в рамките на XI–XIV в.⁶², но за металните апликации, придружени с тъкани, изследователката посочва разпространение през XII–XIV в.⁶³

В силно опожарен пласт на **Пернишката крепост**, отнесен към средата на XI в., са открити фрагменти от плочеста ризница със следи от тъкан. **Й. Чангова** я тълкува като част от наметалото, носено върху ризницата. Вероятно текстилът е ленен, в сплитка лито. Друга тъкан при разкопките на крепостта през 70-те години на XX в. не е открита⁶⁴.

В местността **Калето при с. Дебнево, Ловешко**, през 1974–1975 г. е проучен средновековен некропол. Откритите материали и монети датират разкопаните гробове от XII до XVII в. Върху черепа на млада жена от гроб № 26 е открита лента от тъкан. Тя е била “ленена, украсена с вертикални успоредни сърмени нишки”. Тъканта е била “закопчана с бронзова, позлатена игла, завършваща в единия край с кухо копче”. Твърде важна за датирането на гроба се оказва залепналата за костите на челото сребърна монета на Иван-Александър с Михаил Асен⁶⁵.

При проучването на северозападния склон на **х. Царевец във В. Търново** е проучена **църква № 18**, която по своите размери не е от големите и архитектурно се отнася към края на XIII и XIV в. Покрай църквата са открити 115 гроба. Проучвателят **Ат. Писарев** констатира върху черепа на младо момиче (гроб № 22) “зелени петна от силно разложена оксидация на метални нишки от покривалото на главата. Същевременно в пръстта около черепа се

⁶¹ Пак там, с. 112. Всъщност представата за този текстил се прояснява, след като за най-близък паралел е посочена тъканта от гроб № 13 при Крумово кале, Търговишко. **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит за глава..., 16–20.

⁶² **Танчева-Василева, Н.** Цит. съч., с. 126. В предишна работа на проучвателката са посочени XII–XIV в.: **Танчева-Василева, Н.** Средновековно селище и некропол над античния град Кабиле (VIII–XIV). – *Векове*, 1981, № 6, 55–58.

⁶³ **Танчева-Василева, Н.** Средновековно селище и некропол..., с. 112. **Нидерле, Л.** Быт и культура древних славян. Прага, 1924, с. 191; **История культуры древней Руси**, с. 153.

⁶⁴ **Чангова, Й.** Перник. т. 3. С., 1992, с. 56, 180.

⁶⁵ **Захариев, И.** Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг. – *Археология*, 1978, № 1, с. 37, 39, 42, 44. Тъканта е изследвана в лабораторията на НИПК. Консервацията е извършена от М. Малецки, вж. бел. 15.

откриха такива зелени пигментности.” Тъканта се с разложила и части от нея не са открити⁶⁶.

През 70-те години се провеждат разкопки на северната и източната крепостна стена в **Плиска**. В един от гробовете (№ 7 – сектор **Северна порта**) върху тазовата кост, от дясната страна, са намесени две анонимни византийски монети (клас В – 1036–1042), “завити в ленена тъкан”⁶⁷.

Определен интерес представляват некрополите, проучени в **Преслав**. Освен столица през X в., той е важен градски център от кр. на XII и през XIII в. През 70-те години под ръководството на **Т. Тотев** са възобновени разкопките около **Кръглата църква в Преслав**. В периода 1969–1973 г. са разкрити 45 гроба, които са били изкопани във и около сградите на манастира, след тяхното разрушаване⁶⁸. **П. Георгиев** и **Т. Михайлова** отбелязват, че гробовете са част от некропола, частично проучен от Ю. Господинов и Кр. Миятев⁶⁹, имащ продължителен период на използване – от X до XIII–XIV в., а възможно и до по-късно. По-голямата част от последно откритите гробове могат да се отнесат към втората половина на XII – първата половина на XIII в. В гроб № 38, на тилната част на черепа и на 0.15 м встрани от него проучвателите намират златни нишки. Разположението на златното вземо в напълно изгнилата тъкан с констатирано по отпечатъка в пръстта. Нишките са били зигзаговидно пришити или втъкани на успоредни редове върху плат, чиято материя не е било възможно да бъде установена. Поради липса на повече данни изследователите са били затруднени да определят първоначалния вид на плата и вида на покривалото на главата. Разположението на сърмените останки обаче им дава основание да направят сравнение в известна степен с парчето плат от покривалото на кти-торката от Земенските стенописи, висящо зад лявото ѝ рамо. Откритите върху гърдите копчета са подсказали за някои особености на дрехата⁷⁰.

При разкопките през 1975–1978 г. на северната стена на **ранното укрепление във Вътрешния град на Преслав** са проучени 57 гроба. В гроб № 26, над тазовите кости, отляво, е открит малък фрагмент (30 x 20 мм) от “златовезан плат върху памучна основа” (Обр. 27), три копчета под шийните

⁶⁶ **Писарев, Ат.** Средновековен некропол при църква № 18 на хълма Царевец. – ГМСБ, VII, 1981, с. 105, 107.

⁶⁷ **Балабанов, Т.** Некрополът при северната порта и източната крепостна стена на Плиска. – В: Плиска–Преслав. т. 8, Шумен, 2000, с. 93, 100.

⁶⁸ **Георгиев, П., Т. Михайлова.** Некрополът при кръглата църква в Преслав (Разкопки 1969–1973 г.). – В: Плиска–Преслав, т. 6, С., 1993, 164–179.

⁶⁹ **Господинов, Ю.** Разкопки в Преслав. – ИБАИ, VI, 1930–31, с. 187 и сл.; **Миятев, Кр.** Кръглата църква в Преслав. С., 1932, 40–43; Разкопките в Преслав през 1930 г. – ГНМ, V, с. 189 сл., Обр. 93.

⁷⁰ **Георгиев, П., Т. Михайлова.** Цит. съч., 169–170, Каталог I, гр. 38, Кат. II, 25.

Обр. 27. Златовезана тъкан, некропол при северната стена на ранното укрепление във Вътрешния град на Преслав (по В. Нешева).
Fig. 27. Goldthread textile, cemetery to the North wall. Early fortification in the Inner town of Preslav (After V. Nesheva).

прешлени и по едно при костите на китките. Въз основа на откритите копчета и от други гробове **В. Нешева** съди за вида на дрехите. Общата датировка на некропола е поставена в рамките на XI–XIV в. Като взема предвид някои особености на погребалния обред, нивото на гробовете, керамиката и другите находки, проучвателката отнася най-ранните гробове към периода на византийското владичество (XI–XII в.), а основната част от некропола – към XIII в. След двукратното превземане на Преслав при похода на византийския пълководец Михаил Глава

срещу Ивайло през 1279 г., както тя отбелязва, градът се обезлюдява и стеснява. През XIV в. вероятно са извършени само някои от погребенията над и на нивото на разрушените производствени съоръжения⁷¹.

Масштабните археологически разкопки на юг от “Двореца” в Преслав започват през 1977 г. и продължават през 80-те и 90-те години. При разкриването на двете **църковни сгради** в този арсал изследователите попадат на 174 гроба, разположени най-вече южно и западно от храмовете. В основната си част гробовете са от кр. на X – нач. на XI в. до последната четвърт на XIII в. Най-късните гробове вероятно се появяват през XIV–XV в., когато градът вече не съществува, но споменът за святото място вътре в него е бил все още жив. **Ж. Аладжов** уточнява, че инвентарът не е богат, а е еднообразен, представен главно от сферични копчета. Останки от облеклото – органични материали, са се запазили главно в гробни съоръжения, чиято конструкция създава кухня около покойника, първоначално изпълнена с въздух. В гроб № 7, датиран в XIII в., около таза и в долната част на гръдния кош са намерени “два къса от плат, принадлежащ към три вида тъкан”. Текстилт и другите материали от гробовете са изследвани от В. Инкова⁷². В гроб № 49 са открити

⁷¹ **Нешева, В.** Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. – Археология, 1979, № 2, 47–60, Обр. 9.

⁷² **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли от некропола при дворцовата църква във Велики Преслав. – Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, с. 37; **Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров.** Големият царски дворец във Велики Преслав. т. 1. Преславската патриаршия през X в., С., 1991, с. 6, 72, 107.

следи от тъкан по черепа, гърдите и между краката. В гроб № 126 са забелязани следи от тъкан (?) върху железни пластини от обковката на ковчега. Ж. Аладжов прави интересен анализ на откритите копчета: установени са различни закономерности между размерите на копчетата, броя и местонамирането им, спрямо дълбочината на гроба, а оттам и за хронологията⁷³.

През 70-те и 80-те години на ХХ в. са проучени няколко групи гробове, **южно от дворцовите сгради в Преслав**. Местоположението, спрямо архитектурните наметници, на откритите 149 гроба и степента на концентрацията им в отделните сектори карат проучвателите да предположат, че става дума за три отделни некропола, развили се независимо един от друг. Според открития инвентар най-ранният гроб, вкопан в терена на южния дворецов площад, е от ХІ в., а най-късният – от ХV в. Най-интензивно некрополът е използван през ХІІ–ХІV в. Откритите находки в гробовете (най-вече монетите), съотношението на гробните ями и разположението им в хоризонтален план според **Е. Евтимова** показват, че по-голямата част от тях се отнасят към ХІІІ в. Върху челото и горната част на черепа на скелет 105 са открити “следи от сърмена тъкан, вероятно от прочелник”⁷⁴. Разкриването на гробове в този арсал от разкопките на **Преслав** продължава и през 90-те години. Често е регистрирано поставяне на монети в ръката на погребения, като по тях са констатирани полспнали късчета от неразложена тъкан от дрехата или кърпа⁷⁵. През 1995 г. в един от гробовете са открити “следи от текстилен прочелник, на покривалото за глава са били пришити дребни бели мъниста”⁷⁶. **Е. Евтимова** обобщава част от данните за **облеклото**, получени от проучванията на гробовете в **Преслав**. Въз основа на точното локализиране на многото метални сферични копчета, открити в някои от тях, са предложени реконструкции на мъжки и женски дрехи⁷⁷.

През 1977 и 1978 г. **Ст. Михайлов** и **М. Сестримска** провеждат археологически разкопки на многослойния обект “**Килийно училище**” в гр. **Кюстендил**. В българския средновековен пласт са открити сърмени нишки. Те

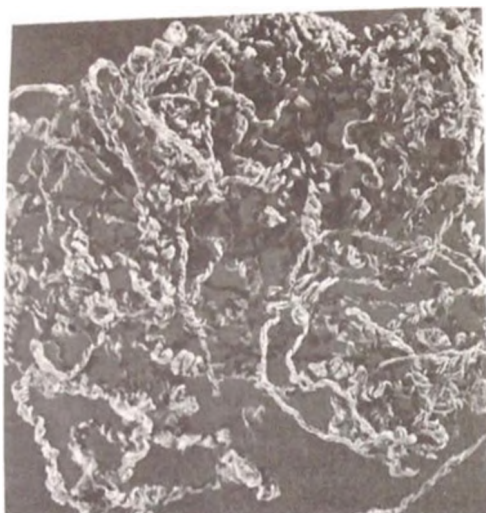
⁷³ **Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров**. Цит. съч., с. 97, 161, 162.

⁷⁴ **Евтимова, Е.** Некрополи южно от дворцовите сгради в Преслав. – В: Плиска–Преслав. т. 6, 1993, 180–182, 186. Гробовете са проучени от М. Ваклинова, И. Щерева, Е. Евтимова.

⁷⁵ **Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова**. Разкопки на дворецовия център във Велики Преслав. Южен площад. – АОР през 1994 г., Смолян, 1995, с. 131.

⁷⁶ **Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова**. Разкопки на преславския дворец през 1995. – АОР през 1995 г., С., 1996, с. 88.

⁷⁷ **Евтимова, Е.** Опит за реконструкция на средновековни костюми по данни от преславските некрополи. – В: Приноси към българската археология. 2, С., 1993, 155–157, Обр. 2, 3.

Обр. 28. Ленени нишки от разкопките на обект "Килийно училище" в гр. Кюстендил (по Ст. Михайлов и М. Сестримска).

Fig. 28. Linen threads, "Cell school" in Kjustendil (After St. Mihailov and M. Sestrimska).

обаче произхождат от гроб, включен в некропол от XV–XVI век⁷⁸. Открити са и ленени нишки (Обр. 28), както и "останки от тъкан със сребристи конци". Според проучвателите "платът е украсен с кръстовидни мотиви и се отличава с фината си изработка"⁷⁹.

В. Василев и Д. Топтанов откриват текстилен фрагмент в гроб (№ 15) от некропола край средновековна църква, намираща се в южния сектор на **крепостта при с. Боженица, Софийско**. След проведения анализ на тъканта В. Инкова установява наличието на сърмена везба⁸⁰.

Н. Дамянов проучва през 1980 г. 13 гроба от късноантичен и средновековен некропол край **с. Грохотно, Девинско**. В един от

тях е открита катарама, по която са личали "следи от тъкан – техника "лито"⁸¹.

През 70-те и 80-те години на ХХ в. **Д. Топтанов и колектив** проучват **крепостта "Красен" край град Панагюрище, Пловдивско**. Частично са разкрити 3 некропола. В най-големия от тях – третия, до 1988 г. са разкрити 158 гроба. В гроб № 43 върху черепа е намерена сравнително добре съхранена сърмена шапка, а в гроб № 87 също на черепа – сърмена препаска. При реставрацията на тъканта е установена технологията на изработване на сърмата, но повечето данни не са посочени в публикацията. При разчистването на гроб № 76 в коремната област на погребения е бил поставен лемеж, запазил следи от власеницата на мъртвеца. Хронологическите рамки на некропола са Х–XIV

⁷⁸ **Сестримска, М.** Разкопки на обект "Килийно училище" – гр. Кюстендил. – АОР през 1977 г., С., 1978, с. 145.

⁷⁹ **Михайлов, Ст., М. Сестримска.** Археологически разкопки на обект "Килийно училище" Кюстендил. – АОР за 1978 г., С., 1979, с. 187; **Михайлов, Ст., М. Сестримска.** Килийното училище в Кюстендил. Материали от археологически разкопки. С., 1981, 10–11, Обр. 81, 82.

⁸⁰ **Инкова, В.** Каляновото погребение, с. 22.

⁸¹ **Дамянов, Н.** Късноантичен и ранносредновековен некропол край с. Грохотно, Девинско. – *Rhodopica*, I, 1998, I, с. 69, 72.

Обр. 29. Фрагменти от червена копринена тъкан, разкопки на манастира "Св. Богородица Спилеотиса" в Мелник (макро) (по В. Нешева).

Fig. 29. Fragments of red silk textile, monastery "St. Mother of God Spilotisa" in Melnik (macro) (After V. Nesheva).

век. В некропол 1 са открити 19 гроба, като в един от тях (№ 1) *in situ* са намесени 36 посребрени сферични копчета. Тяхното разположение е подсказало на проучвателите, че погребаната жена е била в дълга дреха с висока яка⁸².

През 70-те и 80-те години на ХХ в. се провеждат археологически разкопки на нос **Чиракман край гр. Каварна**, където е локализирана познатата от средновековните извори Карвуна. В един от проучените некрополи е открита купна находка сребърни монети от типа Иван-Александър с Михаил Асен. Съкровището, скрито в изоставено по това време гробище, е било поставено в кърпа от ленена тъкан, следи от която са съхранени върху монетите⁸³.

При редовни археологически разкопки на ранновизантийска базилика в античната **Монтана** през 1981 г. **Г. Александров** открива средновековно сребърно съкровище, състоящо се от наушници и обеци, невестински венец, сребърни токи, краища и апликации от колани и др. **В. Инкова**, изследвала съкровището, открива под седефените зърна, влизаци в украсата на прешлените от невестинския венец, парченца от ленено платно, а в кухините на металните части от коланите – парченца от червен вълнен текстил. Според Г. Александров предметите от съкровището са били изработени в периода ХІІІ–ХІV в., а са заровени при нашествието на турците⁸⁴.

През 1981 г. е проучен некропол, възникнал на мястото на първоначалния проход или открито предверие в южната част на **манастира "Св. Богородица Спилеотиса" в Мелник**. С малки изключения повечето от гробовете са разрушени, а костите и гробният инвентар – разхвърляни в насипа.

⁸² **Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов.** Археологически проучвания на крепостта "Красен" край град Панагюрище, Пловдивска област. – ИМЮБ, ХХ, с. 97, 105–106.

⁸³ **Василев, В.** Чиракман. – Векове, 1985, № 3, с. 17, 22.

⁸⁴ **Александров, Г.** Средновековно българско съкровище от Михайловград. – Археология. 1984, № 1, с. 29, 32, 34–37, бел. 12, 22, Обр. 4, 5, 6; Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). – В: Монтана. С., 1987, с. 75, бел. 84, Обр. 33.

Освен сферични копчета са открити и миниатюрни фрагменти от тъкани⁸⁵ (Обр. 29). Гробовете са датирани в XVI – началото на XX в., но **В. Нешева** не изключва възможността тук да са извършвани погребения още през XIII–XIV в. В разбъркания пласт от северозападната част на некропола е намерен фрагмент от обаярена в червено черепна кост и парченца от копринена тъкан във вишинсвочервен цвят, може би пурпур⁸⁶.

При археологическите разкопки през 80-те години на XX в. в района на средновековната крепост **Аневско кале край Сопот И. Джамбов** попада на църковни основи. Около тях са открити манастирски постройки и некропол. Проучени са 112 гроба, като забележителното е, че голямата част от тях са на светски лица от двата пола и от различни възрасти. Датировката на некропола е отнесена към XIII–XIV век⁸⁷. В гроб № 14 около разрушения череп е открита част от тъкан с метални нишки. При разчистване на гроб № 47 на жена, върху горната част на черепа е открита “част от тъкан със златотъкани нишки”. Такава тъкан е намерена и след демонтиране на черепа, което свидетелства, че “цялата горна част на мъртвеца е била покрита с такава материя”. Черепът на женски индивид от гроб № 49 е открит малко встрани от скелета и обърнат надолу. В същото време на естественото място на черепа са констатирани “малки части от тъкан със златотъкани нишка”. Черепът в гроб № 51 е бил силно разрушен, но около него са установени слаби следи от текстил. Интересно е, че според антропологичната характеристика в този гроб е погребан мъж⁸⁸. Според **Ив. Джамбов** в некропола са погребвани и по-богатите обитатели на цитаделата, и тези от подградието и манастира.

През 1984 и 1985 г. са проведени археологически разкопки на 3 могили от античен некропол край с. **Скравена, Ботевградско**. При снемането на горния пласт на могила № 1 **Д. Агре** открива 56 средновековни гроба. Само в един от тях (№ 56) върху черепа на покойната е открита лошо запазена тъкан, при чието тъкане са използвани златни нишки. Според проучвателката сърменият текстил е бил част от забрадка или лента, поставена на челото. Откритите монети се

⁸⁵ **Нешева, В., Д. Димитрова, Б. Цветков, Г. Стоянов.** Разкопки в Мелник. – АОР за 1981 г., Михайловград, 1982, 92–93.

⁸⁶ **Нешева, В.** Манастирът “Св. Богородица Спилеотиса”. – В: Мелник, т. 2, С., 1994, 57–58, Обр. 57. В североизточната част на некропола са разкрити единствените запазени 11 гроба. В един от тях, добре датирани с надгробен паметник в 1863 г., е открита сърма в силно разложен вид. Дрехата на покойницата, отпред до талията, била украсена със сърмевезана ивица и се е закопчавала с 18 малки бронзови кухи сферични копчета в един ред.

⁸⁷ **Джамбов, И.** Средновековен некропол край Сопот. – ИМЮБ, XIV, 1988, 143–160; Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991, 145–167.

⁸⁸ **Джамбов, И.** Средновековната крепост край Сопот, бел. 17 на с. 167.

отнасят към XIII в., а накитите – към XIII–XIV в. Некрополът е принадлежал на развито в стопанско отношение селище, загинало по всяка вероятност заедно с крепостта “Божиински Урвич”, намираща се на около 10 км северно от него⁸⁹.

Колектив, ръководен от **Ат. Милчев** в периода 1984–1989 г. проучва археологически местността **Градът при с. Крамолин, Севлиево**. Тук в годините на Второто българско царство (края на XII–XIV в.) се развива голямо укрепено селище и подградие. В локализираните два некропола са разкопани общо 144 гроба, като в някои от тях са открити и останки от облеклото. Върху черепа от гроб № 68 изследователите попадат на впечатляваща, добре запазена метална диадема (т. нар. невестински венец) и останки от сърмотъкан плат (Обр. 30а). Към лентата от сърмена материя, с която е била привързана главата от гроб № 1 (некропол II), е било прикрепено чрез 12 медни и сребърни игли покривало, падащо ниско към рамената (Обр. 30б). От него са останали следи от памучна материя и сърмени нишки. Сред редките находки от некропола трябва да бъдат отбелязани и висулките от сърмени гайтани, подобни на откритите в некропола от XIV в. при с. Неговановци, Видинско⁹⁰.

⁸⁹ **Агре, Д.** Могила № 1 от некропола край село Скравена, Ботевградско. – Археология, 1990, № 3, с. 26, 30.

⁹⁰ **Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров.** Крепостта от XII–XIV век в

Обр. 30. Гробовете с текстилни находки от некрополите в м. Градът при с. Крамолин, Севлиево: а) гр. № 68 (некропол I); б) гр. № 1 (некропол II) (по Ат. Милчев, К. Койчева и П. Димитров).

Fig. 30. Graves with textile finds, cemeteries in the Gradat site near the village of Kramolin, Sevlievo region: a) grave N 68 (cemetery I); b) grave N 1 (cemetery II) (After At. Milchev, K. Koicheva and P. Dimitrov).

Н. Овчаров и Д. Коджаманова възобновяват през 1985–1988 г. разкопките около средновековна **църква в Кърджали**, проучена през 1962 г. от Ек. Манова. Те обхващат целия архитектурен комплекс, като се проверяват и по-стари проучвания. Изследователите откриват нови 93 гроба, разположени около църквата – на югозапад, запад и север, но и извън крепостната стена – на юг и запад. В няколко от гробовете са открити текстилни фрагменти: в гроб № 58 – около главата и върху ръцете “парчета от овъглена тъкан”; в гроб № 75 – на гърдите фрагмент от “овъглена тъкан”; в гроб № 81 – под ръцете фрагментирана тъкан; в гроб № 37 – върху тазовите кости фрагмент от изляла тъкан и две бронзови копчета, а под лъчевите кости на ръцете част от двупластова платнена лента. Въз основа на сферичните копчета, откривани около ръцете, кръста и по цялата дължина на гърдите, е направена възстановка на възможния вид на облеклото⁹¹.

През 1986 г. **Ал. Кузев** съобщава за няколко твърде интересни накитни съкровища от **с. Долище**, намиращо се на 17 км **северно от Варна**. Наред с масивните позлатени сребърни гривни, наушници, огърлици са открити и колани с апликации и украсени накрайници. Апликациите са били занитени на текстилна лента, проучена от В. Инкова. Според Ал. Кузев откритите накити най-общо могат да се датират в XIII–XIV в. – подобни са намирани на Балканите с монети от XIII и най-вече XIV в. Тъй като през XIV в. България разполага със сребро, изследователят допуска, че украшенията са изработени по времето на цар Иван-Александър (1331–1371). Много е вероятно накитите да са заровени в изоставената Долищенска крепост от заможни варненци, бягащи в края на XIV в. на север към Влашко или Молдова⁹².

Край **с. Дриново, Търговишко**, през 1986 г. са проучени 119 гроба. В 13 от тях с имало инвентар, сред който и останки от сърмен плат. Открита е монета от Иван-Александър с Михаил Асен, която според изследователите определя долната хронологическа граница на некропола⁹³.

м. Градът при с. Крамолин (Предварително съобщение). – ГМСБ, 20, 1995, с. 92, 96–97, Обр. 6 и 8.

⁹¹ **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.) (= Разкопки и проучвания, кн. XXIV), С., 1992, с. 66, 68–70.

⁹² **Кузев, Ал.** Накитните съкровища от Долище. – МПК, 1986, № 4, 44–47. Вж. и: **Павлова, В.** Принос към средновековния мъжки колан от XIII–XIV век (по данни от колекцията във варненския музей). – Антична древност и средние века. вып. 35, Екатеринбург, 2004, 165–178.

⁹³ **Ангелова, И., И. Вайсов, А. Конаклиев.** Разкопки на некропол при с. Дриново, Търговишки окръг. – АОР през 1986 г., Разград, 1987, 265–266.

В с. Черковна, Търговицко, през 1985–1986 г. А. Конаклиев проучва християнски некропол, който според монетите в разкритата си част е бил използван от началото на XVI в. до първата половина на XVIII в. Намерени са нишки от сърмена украса и части от плаг⁹⁴.

През 80-те години на XX в. Н. Дамянов прави археологическо проучване на раннохристиянска базилика и некропол в м. Долна Бартина, община Доспат, Смолянско. В един от разкритите гробове е открита монета от XVI в., датираща и намерените фрагменти от златотъкана диадема, надушница, пръстен и други⁹⁵.

През 1987 г. са проучени 12 гроба от обезличеното българско гробище до с. Равно, Разградско. В един от тях – гроб № 2, са открити останки от конопен колан и малки пафти. Въз основа на откритите монети извършването на погребенията се отнася във втората половина на XVIII и началото на XIX в.⁹⁶

През 1988 г. са проведени археологически разкопки на средновековен некропол край с. Ослен Криводол, намиращо се на 15 км югоизточно от град Мездра. Проучени са 17 гроба, като в един от тях – № 14, от едната страна на откритата под лявата половина на долната челюст бронзова обеса са забелязани полепнали останки от тъкан. Последното обстоятелство, както и размерите на халката – 32 мм и дебелина 2,6 мм, дават основание на Пл. Иванов да я определи като касетъчна. За това говорят и засечките в единия край на халката, служещи за по-добро закрепване на носената на главата лента. Точното датиране на некропола се затруднява от малкия брой проучени гробове и отсъствието на по-разнообразни находки, включително монети. Установените характеристики на погребалния обряд (включително и езическите преживелици в него), както и откритите накити се вписват в изградената представа за християнските погребални обичаи и обреди в България през XI–XIV в. Възможност за стесняване на датировката в границите на XIII–XIV в. предлага сребърният касетъчен наушник⁹⁷.

⁹⁴ Конаклиев, А. Разкопки на некропол в с. Черковна, Търговицки окръг. – АОР през 1986 г., Разград, 1987, с. 266.

⁹⁵ Дамянов, Н. Раннохристиянска базилика и некропол в м. Долна Бартина, община Доспат, Пловдивска област. – АОР през 1987 г., Благоевград, 1988, с. 189.

⁹⁶ Стоянов, Ст. Археологически сондажи в старото българско гробище край село Равно, Разградско. – ГМСБ, XVIII, 1992, 76–77, 80. Изследването на тъканта е извършено в лабораторията на НИПК.

⁹⁷ Иванов, Пл. Средновековен некропол при Ослен Криводол, Врачанско (Предварителни резултати). – ИМСЗБ, 20, 1993, с. 11, 18, 22–24. При селскостопански дейности в тази местност, преди редовните разкопки, са разрушавани гробове с инвентар.

Археологическо проучване на крепостта Ряховец край Г. Оряховица е извършено в края на 80-те и началото на 90-те години. Над 20 гроба са открити в средновековен некропол I, датиран по нумизматичния материал и другите находки в XIII–XIV в. В гроб № 2 са открити две медни сферични копчета със запазена тъкан върху тях⁹⁸. В гроб № 23 са открити чифт сребърни обеци със следи от коси от едната страна и текстил от другата. Местоположението на последния, между обеците и тялото, е подсказало, че вероятно той произхожда от дрехата на погребаната, в случая ленената риза⁹⁹. В гроба са открити 8 медни монети, сечени през първата половина на XIII в.¹⁰⁰

В края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. **И. Бъчваров** разкрива край с. **Янтра, Горнооряховско**, два средновековни некропола. Проучени са общо 141 гроба, като в 16 са открити текстилни останки (№ 12, 39, 43, 44, 49, 50, 52, 65, 69, 81, 100, 103, 122, 127, 128, 132). В гробовете са намерени твърде много монети (около 330), чийто обстоен фактологичен и типов анализ е позволил на изследователя да установи максимално тесни времеви рамки за използването на двата некропола. За некропол I – трето–шесто десетилетие на XIV век, а за могилияния некропол – пето–седмо десетилетие на същия век. В един гроб са се запазили незначителни останки от тъкан върху костите на ръцете, където са били струпани много медни копчета. Известно количество текстил е открит около черепите, като най-масово са представени сърмените конци. В гроб № 12 са намерени части от ленена препаска, богато орнаментирана със сърма, а върху тилната част на черепа – кожени парченца, прилепнали върху дървена подложка, с полусферична форма. Части от памучен или сърмен плат са констатирани под металните пластинки от прочелниците, открити в четири от гробовете (№ 65, 69, 81, 103)¹⁰¹.

Проби от тъканите, намерени в Янтренските некрополи, са подложени на различни анализи в Лабораторията за консервация и реставрация (ЛКР) на Историческия музей във В. Търново. Получените данни са позволили да се направи сравнение между проучените и малкото изследвани преди това тъкани. Изучаването на органичните останки върху черепа от гроб № 100 дава

⁹⁸ Алексиев, Й., Х. Вачев. Средновековната крепост “Ряховец” при Горна Оряховица. – ИИМВТ, VII, 21–22.

⁹⁹ Чокоев, И. Технологични бележки за чифт позлатени обеци от Ряховец. – В: Сборник Ряховец. Библиотека “Наследство” към ИИМВТ, серия “Научни изследвания”, I, 1994, с. 142, 145, Обр. 4.

¹⁰⁰ Бъчваров, И. Монети от Ряховец (Нумизматичният и сфрагистичен материал, открит в района на крепостта Ряховец). Библиотека “Наследство” към ИИМВТ, серия “Научни изследвания”, II, 1994, с. 52, 54.

¹⁰¹ Бъчваров, И. Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 3–6, 13–17.

интересни резултати за женската украса за глава. След консервация, извършена на археологическия терен, обстойно са изследвани материалите върху женски череп (гроб № 128), както и пръстта около него¹⁰².

Б. Петрунова възобновява през 1990 г. проучването на некропола до **с. Калугерица** (днес квартал на **гр. Каспичан**). Тя дава сведения за 13 гроба, като в един от тях (№ 6) върху челото на възрастна жена открива сърмска лента, широка 40–45 мм. Тя има геометричен орнамент, а следите от сърмени нишки свършват при слепоочията. Двете монети, открити в гроба, го датират във втората половина на XVIII век¹⁰³.

През 1990 г. при археологическото проучване на стария **манастир „Св. Преображение“ край В. Търново**, осъществено от **Й. Алексиев** и **К. Попконстантинов**, е намерена колективна находка от 47 сребърни монети на Иван-Александър с Михаил Асен. Изследващият ги **К. Дочев** отбелязва, че те били „съхранявани в платнена торбичка от лен и коноп, пристегнатата в горния край с малка елипсовидна медна пластинка“. По нея, както и върху част от монетите, са личали следи от сплитката на тъканта. Тъй като монетите са открити при проучването на притвора и долепената към него кула-камбанария, **К. Дочев** смята, че торбичката с парите е била укрита някъде в преддверието на храма¹⁰⁴.

През 1992 г. са възобновени археологическите разкопки около **църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново**¹⁰⁵. В периода до 1995 г. от север и юг на храма са проучени 90 гроба, които заедно с откритите при предишните разкопки на **М. Москов**, **Й. Господинов**, **В. Вълв** и **Ат. Попов** стават над 200¹⁰⁶. **К. Тотев** и колектив откриват скъп гробен инвентар, а върху различни части на петнадесет от скелетите са констатирани останки от сърмен текстил. Находките са отнесени във втората половина на XIII–XIV в., а

¹⁰² **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра, 147–167. Приложение в: **Бъчваров, И.** Янтрени некрополи.

¹⁰³ **Петрунова, Б.** Късносредновековен некропол в Калугерица. – В: Приноси към българската археология. I, С., 1992, с. 273, 277.

¹⁰⁴ **Дочев, К.** Колективна находка от сребърни монети на Иван-Александър с Михаил Асен от стария манастир „Св. Преображение“ (Велико Търново). – Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 316–318. Не е извършено изследване на текстила.

¹⁰⁵ **Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев.** Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново според последните археологически разкопки (1992–1995) (Предварително съобщение). – Минало, 1997, № 2, 51–52.

¹⁰⁶ **Тотев, К., И. Чокоев.** История на проучванията на некропола на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“. – ИИМВТ, XI, 1996, 165–174.

текстилните материали попадат в зрелия XIV в. Проучването на тъканите е започнало още на археологическия терен и е продължило в лабораторни условия. **М. Робов** открива до североизточния ъгъл на църквата твърде богат на сърмени материали гроб¹⁰⁷. В годините след 1995 отново са намерени много текстилни материали¹⁰⁸.

Публикувани са изследванията на тъканите от шест гроба, открити край църквата “Св. Четиридесет мъченици” през 1992–1993 г.¹⁰⁹ В мъжки гроб (№ 1¹) около черепа е открита сърмена тъкан във формата на лента. Сърмената лента би могла да бъде препаска за глава или пък да е била поставена в основата на шапка. Върху и около черепа от гроб № 28¹ са локализирани следи от раиран сърмен текстил, участващ в сложностъставна украса за глава. В гроб № 5¹ са констатирани следи от везба и кожа, както и голям брой копчета. Предполага се, че те са останки от две дрехи. Сърмени следи, пигментация на костите и метални копчета от различни гробове са дали възможност да се установи десколтето на дрехите. В гроб на мъж (№ 41¹) са констатирани следи от погребална възглавница и покров.

От 1993 г. колектив, ръководен от **Ст. Ангелова**, проучва внушителна по размери **средновековна базилика в Силистра**. До 1995 г. са проучени общо 202 гроба от некропола, който се е развил вътре в църквата и около нея. Гробовете хронологически се разполагат в периода IX–XV/XVI в. Често в гробовете от XIV се срещат останки от дрехите на покойниците – богати, везани с благороден метал тъкани. В гроб № 57 са личали останки от дълга безръкавна одежда от златотъкана материя. В долната част ясно са се виждали диплите на полите, както и украсата на текстила – шестлистни розети, вписани в кръг. В гроб № 124а са открити останки от дреха, която е била богато обшита при врата с речни перли и фини сребърни S-видни нишки. Следи

¹⁰⁷ **Робов, М., К. Дочев.** Проучвания в църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново. – АОР през 1994 г., Смолян, 1995, с. 143.

¹⁰⁸ **Тотев, К., Е. Дерменджиев, С. Александрова, Пл. Караишев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева.** Разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново. – АОР през 1999–2000 г., С., 2001, с. 127; **Тотев, К., Е. Дерменджиев, Н. Еленски, Пл. Караишев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева.** Археологически разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново. – АОР през 2001 г., С., 2002, с. 119.

¹⁰⁹ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – ИИМВТ, XIII, 1998, 282–296; **Чокоев, И., К. Тотев.** Сеновая могила из некрополя церкви “Св. Сорок мучеников” в Велько Търново. – *Byzantinoslavica*, LIX, 1998, 113–124. Гробовете са от разкопките на К. Тотев: **Тотев, К., И. Чокоев.** Разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици”. – АОР през 1992–1993 г., В. Търново, 1994, с. 106.

от метализиран текстил са открити и в гробовете № 91 и № 162а, последният богат и на накити. Сред инвентара на гробовете от XIV в. са открити и елементи на костюма, изработени от благороден метал – копчета, коланни апликации и краища¹¹⁰.

Върху железни елементи от ръкохватката на сабя са открити следи от ленени нишки¹¹¹. Оръжието, намерено при археологически разкопки на ранносредновековно селище край добруджанското село **Дебрене**, с маджарски тип от края на IX век¹¹².

През 1989 година **Х. Вачев** разкопава терена на изток от останките на **арменската църква в гр. В. Търново**. Разкрити са 12 гроба, за които изследвателят има основание да смята, че са част от некропол, развил се тук през XVII–XVIII век. В един от гробовете (№ 2) върху и около черепа е открито значително количество сърмсни нишки, които стават обект на по-щателно лабораторно изследване¹¹³.

През 90-те години на XX в. **Х. Вачев** извършва археологически проучвания в двора на **църквата “Св. Архангели Михаил и Гавраил” в с. Арбанаси, Великотърновско**. Сред открития богат инвентар са отбелязани и части от златотъкан текстил, чието проучване е продължило в лабораторни условия. Гробовете са датирани в хронологическите граници от началото на XVII до началото на XX в.¹¹⁴ Твърде интересни данни за облеклото от XVI–XVIII в. са получени напоследък при проучване на гробове във и около друг арбанашки храм – **“Св. Димитър”**¹¹⁵. В по-предни години сърма с била открита в гроб до апсидата на църквата **“Св. Георги”** в същото село¹¹⁶.

¹¹⁰ Ангелова, Ст., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова. Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – Минало, 1996, № 3, с. 28, 37–38, табл. XVIII.

¹¹¹ Чокоев, И. Наблюдения при консервацията на една ранносредновековна сабя. – ТрКИБ, 5, 2004, 242–247.

¹¹² Йотов, В. Сабя от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко. – Добруджа, 9, 1992, 141–145.

¹¹³ Вачев, Х. Спасителни разкопки северно от улица “Н. Пиколо” във Велико Търново. – АОР през 1989 г., Кюстендил, 1990, 155–156.

¹¹⁴ Вачев, Х. Късносредновековен некропол при църквата “Св. Архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси. – АОР през 1992–1993 г., В. Търново, 1994, с. 122; Проучвания в двора на църквата “Св. Архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси. – АОР през 1995, С., 1996, с. 106.

¹¹⁵ Вачев, Х., М. Станчева. Археологически проучвания на некропола при църквата “Св. Димитър”, с. Арбанаси, Великотърновско. – АОР през 2003 г., С., 2004, 203–204.

¹¹⁶ Инкова, В., К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 1978, № 4, с. 34, бел. 23.

ОБЩИ ВЪПРОСИ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА ТЪКАНИ, ОТКРИТИ В СРЕДНОВЕКОВНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ

Първоначално наименованието текстилни изделия или накратко текстил е включвало само тъканите, изработени от различни видове прежди. Самата латинска дума *textum* означава 'тъкан'. През вековете обаче съдържанието на това понятие се е разширило и днес под текстил или текстилни материали се разбира както текстилните суровини (преработени и непреработени), така и всички изделия, изработвани от тях чрез тъкане, плетене, преплитане, прошиване, затепване, слепване и др. Текстилните материали условно се разделят на три групи: текстилни влакнести материали (текстилни суровини); линейни (нишковидни) текстилни материали; плоскостни (площни) текстилни материали. Групирането им на линейни и плоскостни е условно, тъй като нито първите имат само едно измерение, нито вторите – само две. При линейните текстилни материали обаче широчината и дебелината са незначителни в сравнение с дължината им, а при плоскостните дебелината е незначителна в сравнение с дължината и широчината. Линейни текстилни материали са нишките (за тъкане, плетене и т. н.), шевни конци, ленти, въжета, шнурове, гайтани и т. н., а плоскостни текстилни материали – тъканите, плетивата, нетъканите текстилни изделия, мрежите и др. Съвкупността от всички обработки, на които се подлагат текстилните суровини за да се превърнат в линейни или площни текстилни материали, представлява текстилната технология. Тъкачеството е най-старата и все още най-разпространената технология за производство на плоскостни текстилни материали. Тъкните материали (тъканите) са площни текстилни материали, изработени от най-малко две системи нишки, прекръстващи се под прав ъгъл. Едната система (в надлъжно направление) се нарича основа, а другата (в напречно направление) – вътък¹.

При археологически разкопки у нас най-често се откриват останки от площни (плоскостни) текстилни материали – тъкани и много по рядко от линейни текстилни материали – шнурове, гайтани, ленти, конци за шиене².

¹ Рашеев, В. Текстилно материалознание. С., 1978, 5–18; Технология на плоскостните текстилни изделия. С., 1974, 7–13.

² Последното въсъщност не е точно така, ако се има предвид, че плоскостните текстилни материали са изградени от нишки, които влизат в групата на линейните текстилни материали.

Така напр. шнурове, гайтани са открити в църквата “Св. София” в днешната столица; край Луковит; в м. Градът при с. Крамолин, Севлиево; в крепостта на нос Калиакра; в църквите “Св. Димитър” и “Св. Никола” в с. Пороище, Разградско; църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (гроб № 39); край с. Янтра, Горнооряховско; под Мадарските скали³. Фрагменти от ленти, в които са използвани сърмени нишки, са открити в некропола на църквата “Св. София” в София и “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново⁴. Откриваните колани, пояси по тази квалификация са всъщност ленти. Такива са констатирани при разкопки в гробове край средновековната църква “Св. Йоан Продром” в Кърджали; с. Равно, Разградско; под хълма Трапезица във В. Търново, в Дворцовата църква на х. Царевец във В. Търново; в средновековни съкровища от Долище, Варненско и Монтана, като при част от тях са вложени и сърмени нишки⁵.

³ **Филов, Б.** Софийската църква „Св. София“ (= Материали за историята на София. IV). С., 1913, с. 89; **Станчев, Ст., И. Начева.** Средновековен български некропол до Луковит. – ИАИ, XXIII, 1960, с. 77; **Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров.** Крепостта от XII–XIV век в м. Градът при с. Крамолин (Предварително съобщение). – ГМСБ, 20, 1995, с. 42; **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИИМВ, XIV, 1978, с. 160 – изказано е предположение; **Маргос, А.** Късносредновековните църкви “Св. Димитър” и “Св. Никола” в село Пороище, Разградско. – ИИМВ, 22 (37), 1986, с. 120, 123; **Инкова, В.** Калояновото погребение. Технико-лабораторни изследвания. С., 1978, 36–37; **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра, с. 147–167. – В: **И. Бъчваров.** Янтрени некрополи (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 151–153; **Миков, В.** Гробни находки. – В: Мадара. Разкопки и проучвания. 1, С., 1934, с. 148.

⁴ Наблюдения на автора. **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – ИИМВТ, XIII, 1998, с. 290.

⁵ **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.). С., 1992 (= Разкопки и проучвания, XXIV), 68–70; **Чокоев, И.** Пояс от епископски гроб, открит в средновековна църква в гр. Кърджали. – В: Сб. 10 години Археологически музей – гр. Раднево (под печат); **Стоянов, Ст.** Археологически сондажи в старото българско гробище край село Равно, Разградско. – ГМСБ, XVIII, 1992, 76–77; **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, с. 26; **Кузев, Ал.** Накитните съкровища от Долище. – МПК, 1986, № 4, с. 46; **Г. Александров.** Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). – В: Монтана. С., 1987, с. 75.

Условия, при които текстилът не деструктира напълно в земята

Текстилът, като всяка друга вещь от органичен произход, ако не е напълно изгял в земята, по време на археологически разкопки се открива в много тежко състояние. Това се дължи на факта, че българските почвени условия, общо погледнати, са изключително тежки за неговото запазване. Проблемът за разграждането на тъканите в земята се усложнява и от разликите в естеството на отделните текстилни материали. Тяхното разрушаване показва голяма зависимост от категориите почви и дълбочината, на която са заровени материалите – една с активността в горния, богат на хумус слой и съвсем друга – в глинекия. Естествено тук от значение е и дълбочината на хумусния пласт, която дори на малка площ е силно зависима от вида на релефа. Така част от гробовете на определен некропол могат да достигнат глинен пласт, а други не, въпреки че всички са били изкопани приблизително на еднаква дълбочина. Като резултат, в отделните гробове един и същ вид текстил се открива в различна степен на разграждане. Обобщено казано, деструкцията на тъканите в пръстта е резултат на въздействието на влагата, минералните соли, хумусните вещества, различни микроорганизми, плесени, гъби, растения, насекоми, гризачи⁶. Промените при текстила, открит при археологически разкопки, и методите им за установяване са подробно разгледани от В. Инкова. Тя ги класифицира в две основни групи: а) физични разрушения, т. е. несвързани с промяна в химичната структура и състав на влакната, и б) химични разрушения – всички, които обуславят промяна в химичния състав и физикохимичната структура на влакната⁷.

Отдавна е установено, че присъствието на предмети от метал с променлива валентност – желязо, мед, олово, калай, в гробовете обуславя ускороеното разлагане (дори в неутрални почви) на текстилните материали⁸. В същото време, при нашите климатични условия рядко се запазват тъкани, но когато се открият, те често се оказват в пряка зависимост точно от наличието на метали – или са били в непосредствена близост, или са контактували с метал-

⁶ Елкина, А., Н. Подвигина, И. Хазанова, М. Шемаханская. Полевая консервация археологических находок (текстиль, металл, стекло). – ВНИИР. М., 1987, с. 9; Инкова, В., К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 1978, № 4, с. 26.

⁷ Инкова, В. Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. – Във: Въпроси на консервацията и реставрацията. С., 1985, 17–48.

⁸ Елкина, А., Н. Подвигина, И. Хазанова, М. Шемаханская. Цит. съч., с. 9; Инкова, В. Деструктивни промени при археологическия текстил..., с. 45.

ни предмети. Така например текстил се е съхранил до метални копчета, открити в гробове: край с. Неговановци, Видинско; в църквата “Св. София”, в София; край с. Янтра, Горнооряховско; в района на Чаталка, Старозагорско; в крепостта Ряховец край Г. Оряховица⁹. Текстил е запазен върху токи: в гроб край с. Грохотно, Девинско, и в некрополите до с. Кюлевча, Шуменско, и с. Бдинци, Добричко; в металните части от колани, намерени в крепостите край Долище, Варненско, и гр. Монтана¹⁰. Малки останки от тъкани са били констатирани и по накити: върху обеци в некрополите – край м. Ослен Криводол, Мездренско, и крепостта Ряховец до Г. Оряховица; по гривни в некрополите край Ловешката крепост, в м. Кайлъка край гр. Плевен, до с. Николово, Русенско; под пръстен в некропола до гр. Луковит¹¹; върху други украшения от метал – звънче и брошка от некропола при с. Кюлевча, Шуменско, по маниста от гроб край с. Туховище, Благосвградско¹². Останки от текстил са открити и по други метални предмети: в некропола край гр. Нови Пазар – върху халка, обковка на игленик и др.; в гроб от Красенската крепост край Панагюрище – върху лемеж; върху ръкохватката на сабя, открити край с. Дебрене, Добричко¹³. Следи от тъкан са забелязани върху

⁹ Митова-Джозова, Д. Археологически данни за селската носия в Северо-западна България през XIV век. – ИЕИМ, 3, 1958, с. 48; Филов, Б. Цит. съч., с. 94; Бъчваров, И. Янтрени некрополи, с. 13; Буюклиев, Хр. Средновековен български некропол в района на Чаталка, Старозагорско. – ИМЮИБ, 5, 1982, с. 82; Алексиев, Й., Х. Вачев. Средновековната крепост “Ряховец” при Горна Оряховица. – ИИМВТ, VII, 1992, 21–22.

¹⁰ Дамянов, Н. Късноантичен и ранносредновековен некропол край с. Грохотно, Девинско. – *Rhodorica*, I, 1998, 1, с. 72; Въжарова, Ж. Славяни и прабългари (По данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). С., 1976, с. 400. Александров, Г. Средновековно българско съкровище от Михайловград. – *Археология*, 1984, 1, 34–36, бел. 12; Кузев, Ал. Цит. съч., 46–47.

¹¹ Иванов, Пл. Средновековен некропол при Ослен Криводол, Врачанско (Предварителни резултати). – ИМСЗБ, 20, 1993, с. 18; Чокоев, И. Технологични бележки за чифт позлатени обеци от Ряховец. – Сборник Ряховец. Библиотека “Наследство” към ИИМВТ, серия “Научни изследвания”, 1994, 142–145; Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. – ИАИ, XX, 1955, с. 515; Генова, Е. Средновековният некропол в местността Стражата край град Плевен. – ИНИМ, 3, 1981, с. 65, 69; Станчев, Д. Разкопки на средновековния некропол в с. Николово, Русенски окръг. – АОР през 1976 г., С., 1977, с. 108; Въжарова, Ж. Славяни и прабългари, с. 400; Станчев, Ст., И. Начева. Цит. съч., с. 77.

¹² Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 400.

¹³ Станчев, Ст., Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 18; Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов. Археологически проучвания на крепостта

монети от разкопки на нос Чиракман, в гробове до Северната порта в Плиска, в м. Кайлъка при Плевен, в Преслав, южно от Двореца¹⁴. В тези случаи пропиването на тъканите, лежащи край металните предмети, с продукти на протеклите корозионни процеси е гарантирало тяхното запазване. По този начин с забавено и спряно по-нататъшното разрушаване на текстилните материали, а освен това те в някаква степен са били консервирани срещу по-нататъшни биологични атаки¹⁵. В същото време, тъканите, в резултат на химически взаимодействия с различни вещества от почвата, а и със самите корозионни продукти, са претърпели необратими деструктивни изменения. Като следствие не само структурата, но и цветът на текстилните останки силно се променя. Всичко това изключително затруднява тяхното изследване, което пък налага използването на скъпоструващи инструментални методи за анализ. Точно горните необратими разрушителни процеси на тъканите имат предвид проучвателите, когато отбелязват, че съприкосновението с предмети от метал със следи от корозия, създаващи окислително-редукционна среда, ускорява деструкцията на влакната¹⁶. И действително, ако дадена дреха е била в среда, затрудняваща разграждането – например суха, какъвто е случаят с Египет, тъканта се открива сравнително добре запазена. При близост с метални предмети тя силно деструктира в контактните зони и полепва по вещите. При българските почвени условия обаче обикновено оцелява, макар и в напреднал стадий на разрушаване, само тази част от тъканта, която е била точно в допир с метални предмети.

Метализираните тъкани също имат сравнително голям шанс за съхраняване в българските почви. От една страна се запазват металните елементи, а от друга, по причините, посочени по-горе, се съхраняват частично и ор-

“Красен” край град Панагюрище, Пловдивска област. – ИМЮБ, XX, 1994, с. 105; **Чокоев, И.** Наблюдения при консервацията на една ранносредновековна сабя. – ТрКИБ, 5, 2004, с. 243.

¹⁴ **Василев, В.** Чиракман. – Векове, 1985, № 3, с. 22; **Балабанов, Т.** Некрополът при северната порта и източната крепостна стена на Плиска. – В: Плиска – Преслав. т. 8, Шумен, 2000, с. 100; **Станчев, Ст., Й. Чангова, Хр. Петков.** Некрополът в местността Кайлъка при Плевен. – Археология, 1961, № 1, с. 33; **Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова.** Разкопки на преславския дворец през 1995. – АОР през 1995 г., С., 1996, с. 131.

¹⁵ **Hoke, E., I. Petrascheck-Heim.** Microprobe analysis of gilded silver treads from mediaeval textiles. – Studies in conservation. 22, 1977, № 2, p. 49; **Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Е. Христова.** Консервация на предмети от римски саркофаг, открит край Бургас. – ИМЮИБ, 1, 1976, с. 80; **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., с. 48.

¹⁶ **Елкина, А., Н. Подвигина, И. Хазанова, М. Шемаханская.** Цит. съч., с. 9.

ганичните материали (нишките), вложени в текстила. Сърмените тъкани са най-често срещаните и най-добре запазени от всички регистрирани текстилни находки – повече от 90%. Освен това, докато от неметализираните тъкани се откриват обикновено само следи, от сърмените са намирани и сравнително големи фрагменти. В зависимост от почвата и материалите, използвани за метализиране на нишките, тъканите достигат до нас в различна степен на разрушаване¹⁷. Дори в някои случаи подобен текстил запазва по-малки или по-големи свои участъци, в които не са били вложени сърмени нишки¹⁸. Понякога обикновени (неметализирани) тъкани се съхраняват благодарение на непосредствената си близост с метализирани¹⁹.

Оказва се, че за българските климатични параметри има още една възможност, явяваща се независима от горните, при която се запазват тъкани и въобще органични материали – ако са били положени във въздушна кухня, т. е. не са били пряко подложени на разрушаващото въздействие на почвата. В тези случаи вероятността за тяхното съхраняване е много голяма дори и без да съдържат сърмени нишки или пък да са били в съприкосновение с метални предмети. В нашата археологическа литература са описани няколко средновековни гробни камери, локализиращи в Плиска, Преслав и Кърджали, в които са били намерени запазени, в определена степен разбира се, органични материали – дърво, кожа, текстил. В един от саркофазите до Голямата базилика в Плиска са открити останки от дърво, кожа и тъкани, датирани във втората половина на IX в.²⁰ Отново в Плиска (обект № 31), в притвора на т. н. “Болярска” църква е локализирана гробна камера от X в., в която е имало останки от кожа и фина тъкан²¹. Кожа и текстил са съдържали две гробни ями от XIII в. в Преслав, оградени и покрити с каменни плочи. Те са открити в притвора на Дворцовата базилика и на запад от нея²². В гробна камера, отк-

¹⁷ Ноке, Е., I. Petrascheck-Heim. *Op. cit.*, p. 59; Инкова, В. Деструктивни промени при археологическия текстил..., 44–46.

¹⁸ Аладжов, Ж. Органични материали и соли от некропола при дворцовата църква във Велики Преслав. – *Интердисциплинарни изследвания*, X, 1983, 40–42; Инкова, В. Калояновото погребение, 39–40.

¹⁹ Аладжов, Ж. Органични материали и соли..., 40–42; Инкова, В. Калояновото погребение, с. 12, 23, 38, 39, 57.

²⁰ Михайлов, Ст. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав, 1, 1979, 56–58; Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова. Консервация на нож и колан от саркофаг № 4 в Плиска. – В: Плиска – Преслав. т. 1, 1979, 64–68.

²¹ Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1959–1961 г. – *ИАИ*, 26, 1963, 24–30.

²² Аладжов, Ж. Органични материали и соли..., 37–44; Некрополът при дворцовата черква във Велики Преслав. – *МПК*, 1981, 3, 21–22.

рита в средновековната кърджалийска църква “Св. Йоан Продром”, е намерен и неметализиран текстил, който не е бил в пряк контакт с метализирания. Допълнително условие за съхраняването на текстила в този случай е било ситуирането му върху костите, които са го изолирали от дъното на гроба²³.

Много повече примери за подобни гробни съоръжения, в които са намирани останки от органични материали – дърво и кожа, както и текстил, има от Античността. Тяхното съсредоточаване се наблюдава в некрополите на тогавашните големи градове – Одесос, Марцианопол, Сердика²⁴.

Местонамиране. Локализация в гроба. Значение на антропологичното определяне на скелетите, при които са откривани тъкани (разпределение на констатирания текстил по пол и възраст на погребаните)

Тъкани са откривани най-вече при археологически проучвания на некрополи²⁵, а за една част от малкото, намерени извън тях, може да се допусне, че произхождат от разрушени гробове. Например В. Антонова съобщава за къс от тъкан, открит при разкопаването на дълбокия културен пласт в източния сектор на Шуменската крепост. В случая обаче трябва да се има предвид обстоятелството, че на това място през вековете са съществували няколко църкви една над друга, поради което намереният текстил може да е от некропола, развил се наоколо²⁶. При разкопките на обект Килийно училище в Кюстендил е открита тъкан, украсена с кръстовидни мотиви. И тук обаче е локализиран некропол, поради което твърде вероятно е и този текстил

²³ **Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Манастирът “Св. Йоан Продром” в кв. Веселчане, гр. Кърджали, в светлината на новите открития. Предварително съобщение. – *Rhodorica*, 1999, № 1, 73–82; **Чокоев, И.** Текстилни материали от епископска гробница, открита в църквата “Св. Йоан Предтеча” в гр. Кърджали. (Предварително съобщение). – *Археология*, 2001, № 1–2, 103–116.

²⁴ **Карайотов, И.** Могилни погребения в района на нефтохимическия комбинат край Бургас. – *ИМЮИБ*, 1, 1976, 52–55; **Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Е. Христова.** Цит. съч., 73–83; **Минчев, Ал.** Гроб с богат инвентар от римски некропол на Одесос. – *ИНМВ*, 17, с. 65, табл. VI_{1,3}; **Ангелов, А.** Погребение в саркофаг от Марцианопол. – *ИНМВ*, 18, с. 100, табл. IV₃; Могилна гробна находка от Марцианопол. – *ИНМВ*, 22, 63–66; **Шалганов, К.** Многокамерна гробница от източния некропол на Сердика. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания. 2, С., 1989, с. 75.

²⁵ Тъканите от некрополи ще бъдат разгледани обстойно по-долу.

²⁶ **Антонова В.** Новооткрити църкви в шуменската крепост. – *ИНМШ*, 5, с. 3, 20, Табл. IV₁₃.

произхожда от разбит гроб²⁷. При разкопките на манастира “Св. Богородица Спилеотиса” в Мелник са открити текстилни фрагменти извън гробове, но проучваният сектор е бил некропол за известно време. Тази с причината да се смята, че те несъмнено са свързани с разрушени гробове²⁸. Т. е. общата картина, констатирана в изброените по-горе случаи, е идентична: въпросният текстил е откриван извън гробове, но археологическата ситуация в повечето случаи с много голяма вероятност свързва неговия произход с използван някога некропол.

В други случаи обаче негробният произход на открития текстил е извън всякакво съмнение. Така например при археологическите разкопки на нос Чиракман край гр. Каварна върху сребърни монети са открити следи от тъкан. И тук има някаква връзка с некропол, но в случая съкровището е било заровено в изоставеното вече гробище²⁹. Все в тази посока е съобщението на Й. Чангова за следите от тъкан, забелязани върху фрагменти от плочеста ризница, намерена в Пернишката крепост³⁰. В други два случая са откривани накитни съкровища (Монтана и с. Долище, Варненско), съдържащи и метални приложения и накрайници от колани, в които са констатирани следи от тъкан. И двете съкровища са били укрити в отдавна запустели крепости³¹. Трябва обаче да се подчертае, че изброените примери за открит текстил с доказан негробен произход са около 6–7 % от общия брой археологически обекти, от които произлизат тъкани, а към общата сума текстилни находки процентът е много по-незначителен. Обяснение за това може да се търси в обстоятелството, че в земята се запазват предимно метализираните тъкани. Те обикновено са били част от украсата на одеждите и така заедно с мъртвите са попадали в земята. В живота обаче сърмените тъкани са били твърде много ценени и след пълната им амортизация, с цел извличане на вложените в тях благородни метали, са били изгаряни³². Освен това трудно могат да се очакват следи от текстил върху метални елементи от облеклото (като копчетата например), намирани извън гробове, тъй като преди попадането им в земята те обикновено са били отделени от одеждите, към които са били пришити.

²⁷ Михайлов, Ст., М. Сестримска. Килийното училище в Кюстендил. Материали от археологически разкопки. С., 1981, с. 10, Обр. 81.

²⁸ Нешева, В. Манастирът “Св. Богородица Спилеотиса”. – В: Мелник, 2, С., 1994, 57–58, Обр. 57.

²⁹ Василев, В. Цит. съч., с. 17, 22.

³⁰ Чангова, Й. Перник. т. 3. С., 1992, с. 56.

³¹ Александров, Г. Средновековно българско съкровище..., 34–36, бел. 12; Кузев, Ал. Цит. съч., 46–47.

³² Hoke, E., I. Petrascheck-Heim. Op. cit., p. 51.

Когато тъканите произхождат от некрополи, както е в масовия случай, локализацията на текстилните останки в разкритите гробове се явява твърде важна за по-нататъшните изследвания. За съжаление, в повечето съобщения само се споменава за открити тъкани, без да се дават каквито и да било уточнения за местонамирането им спрямо скелета.

Още първият поглед върху известията убедително показва, че тъкани са констатирани най-често върху и около черепа. Тази е причината техният преглед да бъде направен по-долу – при идентифицирането на текстилните останки с отделни елементи от облеклото. Тук обаче са изброени тъканите, локализиращи в областта на черепа, за които не е изказано мнение за техния произход. Проучвателите просто са констатирали върху и около костите на главата тъкани или следи от тях: до с. Дебнево, Ловешко; край средновековната църква в Кърджали; в м. Кайлъка край Плевен; до гр. Луковит; в района на средновековната крепост Аневско кале край Сопот; в Шуменската крепост; край църква в с. Клисекьой (днес Църквище)³³.

Много по-редки са съобщенията за тъкани, намерени в областта на трупа и крайниците. Изказаното от М. Москов мнение, че в гробовете, локализиращи в западната пристройка на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново, са открити свещенически одежди, подсказва, че текстилните останки са били разположени в областта на трупа. Дрехи, т. е. тъкани по скелета са открити и в църквата “Св. Димитър” в същия град³⁴. Поне за част от текстилните материали, намерени в гробовете от столичната църква “Св. София”, трябва да се предположи, че са открити върху скелета – съобщава се за копчета, част от които са се крепели на тънка копринена материя³⁵.

За разлика от горните по-общи и непълни откъм ситуация на откриване данни, сигурни с локализацията в областта на трупа и крайниците са известията за тъкани върху метални предмети, за които става ясно разположението в гроба или пък то конкретно е посочено. Текстилни останки са забелязани

³³ **Захариев, И.** Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг. – Археология, 1978, № 1, с. 39, 44; **Манова, Ек.** Църквата в Кърджали. – В: Родопски сборник. 1, С., 1965, с. 211; **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Цит. съч., 68–70; **Генова, Е.** Цит. съч., 55–70; **Станчев, Ст., И. Начева.** Цит. съч., 75–80; **Джамбов, Ив.** Средновековен некропол край Сопот. – ИМЮБ, 14, 1988, с. 145, 149–152; **Антонова, В.** Археологически проучвания на Шуменската крепост (XII–XIV в.). Сектор север – разкопки 1973–1974 г. – ГМСБ, 1, 1975, с. 27; **Мутафчиев, П.** Кръстовидната църква в с. Клисекьой. – Избрани произведения. т. I, С., 1973, 464–465.

³⁴ **Москов, М.** Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет в Търново. В. Търново, 1912, с. 12, 20, 27.

³⁵ **Филов, Б.** Цит. съч., 88–95.

върху гривни в некрополи край ловешката крепост, в местността Кайлъка край гр. Плевен, край с. Николово, Русенско³⁶. Следи от текстил върху токи са открити в некрополите край с. Грохотно, Девинско; с. Кюлевча, Шуменско, и с. Бдинци, Добричко³⁷. В некропола край гр. Нови пазар върху различни метални предмети – халка, обковка на игленик и др., са констатирани останки от ленени дрехи³⁸. Полепнали тъкани са открити върху звънче и брошка – с. Кюлевча, Шуменско, по маниста – с. Туховище, Благосвградско, под пръстен – гр. Луковит³⁹. Следи от власеница са намерени върху лемеж, положен в коремната област на един от погребаните в некрополите на Красенската крепост край Панагюрище⁴⁰. Останки от тъкан върху монети са забелязани в некропола от м. Кайлъка при Плевен – вълнена, произхождаща от облклото, в гроб от Северната порта в Плиска – ленена, от кърпа⁴¹. В ръцете на погребаните, южно от дворцовите сгради в Преслав, често са регистрирани монети с полепнали по тях късчета неразложена тъкан от дрехата или кърпа⁴².

В отделна група могат да се обособят известията за открити следи от тъкан около и върху копчета: около гърдите в некропола до с. Неговановци, Видинско; в областта на гръдния кош на скелетите от некропол в района на Чаталка, Старозагорско; върху костите на ръцете – некропол край с. Янтра, Горнооряховско, където са били струпани много медни копчета⁴³.

В зидан гроб от притвора на т. нар. “Болярска” църква в Плиска са забелязани слаби следи от фина тъкан⁴⁴. В саркофаг № 4, открит до Голямата базилика в Плиска, са намерени остатъци от тъкан върху и около горната половина на скелета, а в областта на кръста – фрагменти от кожен колан, обвит в няколко ката ленена тъкан⁴⁵. Фрагмент от ленен шнур е констатиран покрай

³⁶ Георгиева, С., Р. Пешева. Цит. съч., с. 515; Генова, Е. Цит. съч., с. 65, 69; Станчев, Д. Цит. съч., с. 108.

³⁷ Дамянов, Н. Цит. съч., с. 72; Въжарова, Ж. Славяни и прабългари..., с. 400.

³⁸ Станчев, Ст., Ст. Иванов. Цит. съч., с. 18.

³⁹ Въжарова, Ж. Славяни и прабългари, с. 400; Станчев, Ст., И. Начева. Цит. съч., с. 77.

⁴⁰ Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов. Цит. съч., 105.

⁴¹ Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова. Разкопки на дворцовия център във Велики Преслав. Южен площад. – АОР през 1994 г., Смолян, 1995, с. 131.

⁴² Станчев, Ст., Й. Чангова, Хр. Петков. Цит. съч., с. 33; Балабанов, Т. Цит. съч., с. 100.

⁴³ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 47–48; Буюклиев, Хр. Цит. съч., с. 82; Бъчваров, И. Янтрениските некрополи, с. 13.

⁴⁴ Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска..., с. 28.

⁴⁵ Михайлов, Ст. Каменните саркофази..., с. 56, Обр. 41; Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова. Цит. съч., с. 68.

лявата лакътна кост в гроб № 27 край гр. Луковит⁴⁶. Останки от конопен колан са открити в старо гробище до с. Равно, Разградско⁴⁷. Една част от тъканите, открити в средновековния некропол под хълма Трапезица в Търново, са локализирани точно в областта на трупа или крайниците: върху раменете, гърдите и лактите (гроб № 1) – фрагменти от сърмена тъкан; върху гърдите на друг скелет (№ 3) – сърмена тъкан, свита на дипли; сърмена шевица, фрагменти от фина копринена тъкан, с втъкани метализирани нишки, а на кръста – сърмен колан; при лактите (гроб № 6) – златотъкан плат⁴⁸. Следи от много скъпи дрехи са намерени по скелетите в два гроба, проучени в дворцовата църква на х. Царевец във В. Търново⁴⁹. Сърмени тъкани са открити над левите тазови кости в некрополи от Плиска и Преслав⁵⁰. При ръцете и около кръста на погребания в средновековна църква в Кърджали са открити следи от сърмена тъкан⁵¹. При възобновяване на разкопките, край този храм са разкрити нови гробове, в част от които са констатирани следи от текстил – на гърдите, върху и под ръцете, на таза. Намерен е и платнен колан⁵². При проучването през 1970–1974 г. на некропола край великотърновския храм “Св. Четиридесет мъченици” при някои от погребаните (гроб № 10 и 39) са локализирани останки от метализиран текстил в областта на трупа⁵³. Отново тук, но вече през 90-те години, също са намерени тъкани от областта на трупа⁵⁴.

⁴⁶ **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари, с. 400.

⁴⁷ **Стоянов, Ст.** Цит. съч., с. 77.

⁴⁸ **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново, 25–27.

⁴⁹ **Георгиева, С.** Цит. съч., с. 404.

⁵⁰ **Въжарова Ж.** Некрополът до Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав. т. 1, С., 1979, с. 72, 79; **Нешева, В.** Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. – Археология, 1979, № 2, с. 52, 56.

⁵¹ **Манова, Ек.** Църквата в Кърджали..., с. 209.

⁵² **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Цит. съч., с. 66, 68.

⁵³ **Вълв, В.** Новите разкопки на църквата “Св. четиридесет мъченици” във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, № 2, с. 44, 48–49.

⁵⁴ **Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев.** Църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново според последните археологически разкопки (1992–1995) (Предварително съобщение). – Минало, 1997, № 2, 51–52; **Робов, М., К. Дочев.** Проучвания в църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново. – АОР през 1994 г. Смолян, 1995, с. 143. **Тотев, К., Е. Дерменджиев, С. Александрова, Пл. Караулиев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева.** Разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново. – АОР през 1999–2000, С., 2001, с. 127; **Тотев, К., Е. Дерменджиев, Н. Еленски, Пл. Караулиев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева.** Археологически разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново. – АОР през 2001, С., 2002, с. 119.

Подобни констатации има за гробове, открити в средновековния Дръстър – църква № 2⁵⁵.

Най-често – за случаите, в които има уточнения, разбира се – текстилът е откриван в областта на гърдния кош, по-рядко около ръцете и кръста и в отделни случаи върху тазовите кости. Съвсем спорадични са съобщенията за тъкани от областта на долните крайници: църквата “Св. Четиридесет мъченици” в Търново – гроб № 39 и в някои други от възобновените през 90-те години разкопки⁵⁶, както и в храма “Св. Йоан Продром” в Кърджали⁵⁷.

От съществено значение за тълкуването на текстилните останки се явява **антропологичното определяне** по пол и възраст на човешкия индивид, положен в конкретния гроб. Липсата на подобни данни затруднява например идентифицирането на украсата, в която са участвали тъканите, откривани около женските черепи, т.е. дали тя е била моминска, или пък на омъжени жени⁵⁸. В някои изследвания специално е отбелязано откриването на скъпи материали, в частност текстил, в гробове предимно на млади индивиди⁵⁹. Антропологичните данни проправят пътя за диференциране на реконструкцията на облеклото по пол и възраст, разбира се доколкото това е възможно. В същото време те могат да предпазят изследователите от някои грешни изводи. Обикновено при откриването на сърмен текстил или нишки около и върху черепа априори се приема, че те са елементи от женска украса за глава. Черепът в гроб № 51, открит при археологическото проучване на Аневско кале край гр. Сопот, е бил силно разрушен, но около него са установени слаби следи от тъкан. В хода на заключенията би могло да се допусне, че и в този случай става въпрос за женски скелет, още повече че в некропола са открити няколко женски черепа със сърмен текстил. Според антропологичната характеристика обаче във въпросния гроб е погребан мъж⁶⁰. В публикацията

⁵⁵ Ангелова, Ст., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова. Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – Минало, 1996, № 3, 37–38.

⁵⁶ Инкова, В. Калояновото погребение, с. 48. Наблюдения на автора.

⁵⁷ Чокоев, И. Текстилни материали от епископска гробница..., с. 104, 110–111.

⁵⁸ Нешева, В. Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, № 2, 34–36; Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на света Параскева (Петка) Търновска. С., 2000, с. 115. За повече подробности по този въпрос вж. по-долу.

⁵⁹ Миков, В. Гробни находки. – В: Мадара. Разкопки и проучвания. 1, С., 1934, с. 148.

⁶⁰ Джамбов, И. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991, с. 165, бел. 17 на с. 167. Антропологичните изследвания са направени от д-р Сл. Чолаков.

за църквата “Св. Четиридесет мъченици” в Вълков отбелязва, че в гроб № 39 за пръв път е констатирана метализирана тъкан при скелет на мъж⁶¹. По-късно В. Инкова открива сърмени тъкани и при други мъжки черепи от същия некропол⁶². При последните разкопки около църквата също нееднократно са констатирани текстилни материали в мъжки гробове⁶³. Твърде ценни останки от богослужебни одежди на епископ са намерени в гробна камера от притвора на средновековната църква “Св. Йоан Продром” в Кърджали⁶⁴.

В интерес на истината трябва да се отбележи, че има и много по-стари известия за откриване на сърмени тъкани в мъжки гробове. Така например има съобщение от 20-те години на XX в. за случайно разкрит гроб в склона на хълма Трапезица във В. Търново, в който под черепа на погребения са открити остатъци от сърмена материя⁶⁵. А двацетина години по-рано при разкопаването на западната пристройка на църквата “Св. Четиридесет мъченици” са открити девет гроба и е намерен “нещо като плат от свещенически одежди, но останало само това, което било от коприна и злато”. Според М. Москов в тези гробове са били положени духовници, но за голямо съжаление наблюденията му и съответно изводите са твърде несигурни⁶⁶. Много по-достоверни са проучванията на Б. Филов в софийския храм “Св. София”, където са открити скъпи текстилни материали в мъжки гробове, идентифицирани с пръстени⁶⁷. Все пак известията за констатирани сърмени тъкани при мъжки скелети остават сравнително по-редки⁶⁸. Те са обикновено за некрополи, в които са погребвани предимно членове на семейства с много големи

⁶¹ Вълков, В. Цит. съч., с. 48, бел. 28.

⁶² Инкова, В. Каляновото погребение, 30–34.

⁶³ Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата..., 282–296; Чокоев, И., К. Тотев. Сеновая могила из некрополя церкви “Св. Сорок мучеников” в Велько Търново. – *Byzantinoslavica*, LIX, 1998, 113–124; Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Цит. съч., 41–53.

⁶⁴ Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев. Митрополитската гробница в църквата “Св. Йоан Продром” в гр. Кърджали (Предварително съобщение). – *Минало*, 1999, № 2, 4–16; Чокоев, И. Текстилни материали от епископска гробница..., 103–116.

⁶⁵ Йорданов, И. Археологически находки на Трапезица. – *Училищен преглед*. т. 25, 1926 г., 2004–2005.

⁶⁶ Москов, М. Цит. съч., с. 20, 27–29. Според М. Москов в западната пристройка са били погребани игумените – архимандрити на лаврата “Св. Четиридесет мъченици”.

⁶⁷ Филов, Б. Цит. съч., 89–94.

⁶⁸ Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата..., 284–294.

възможности за тогавашното средновековно българско общество – църква “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново и “Св. София” в София, базиликата в Силистра (църква № 2), или висши духовници – “Св. Йоан Продром” в Кърджали, екзонартекса на “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (?). Останки от метализирани, т. е. луксозни тъкани са откривани и в по-обикновени некрополи, в които са погребвани и високопоставени представители на местното общество – църква в Аневско кале край Сопот.

За съжаление обаче горните изводи трудно могат да се разширят, тъй като антропологичното определяне на откритите в гробовете кости си остава рядкост. В крайна сметка така се губят и важни уточнения за облеклото по пол и възраст.

Откривани тъкани според вида на вложената суровина⁶⁹

Важен момент от възстановяването на средновековното облекло се явява и въпросът за материята, от която то е било шито. Той обаче сравнително рядко е бил засяган, а освен това повечето от данните за откритите тъкани, по вида на вложените в тях суровини, не са подкрепени от необходимите изследвания. За съжаление поради пълното разрушаване днес много от тях не могат да бъдат подложени на повторен анализ. Анализ, който би удостоверил верността на приведените от проучвателите данни. Тази е причината, последните да бъдат много внимателно използвани, и то при съответните уговорки. Недоверието към тези данни още повече се засилва и от факта, че някои резултати от наново проведени анализи се разминават със старите⁷⁰.

Като се имат предвид особеностите на деструкцията на органичните материали в земята, откритите при археологически разкопки тъкани могат да бъдат разделени най-общо на две големи групи: обикновени, т. е. неметализирани, и тъкани, съдържащи и сърмени (метализирани) нишки⁷¹. Обикновено в съобщенията не се дават подробности за природата и структурата на намерените текстилни материали, но не са редки случаите, в които това е направено в някаква степен. Оказва се, че при разкопките са констатирани всякакви тъкани, включващи на практика целия спектър от всевъзможни изходни суровини за българското Средновековие. Намерени са тъкани както от растителен произход – лен, памук, коноп, така и от животински – вълна и коприна. Ленена материя е открита в некрополи от VIII–XI в. – край гр.

⁶⁹ Много повече подробности за тъканите се дават в главата, представяща техни технологични изследвания.

⁷⁰ Изследвания на автора.

⁷¹ За нишките и тъканите, съдържащи метални компоненти, вж. частта, разглеждаща технологичните анализи на текстилните материали.

Нови пазар, до Голямата базилика в Плиска, саркофаг № 4, при Северната порта в Плиска (ср. на XI в.), както и от XIII–XIV в. – църквата “Св. София” в днешната столица; в крепостта Ряховец край Г. Оряховица; при с. Дебнево, Ловешко, обект “Килийно училище”, гр. Кюстендил (конци); край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (гроб № 39); край с. Янтра, Горнооряховско⁷². Ленена материя е открита и извън гробове. Ленени са били нишките, омотани около ръкохватката на сабя, намерена край с. Дебрене, Добричко (кр. на IX в.)⁷³. Ленена тъкан от средата на XI в. е била намерена върху ризница от Пернишката крепост и в Карвуна на нос Чиракман, полепнала върху монети (XIV в.)⁷⁴. Парченца от ленено платно са открити при изследването на невестински венец от съкровището, укрито в изоставена крепост, намираща се в съвременната Монтана (XIV в.)⁷⁵.

Памучни тъкани са констатирани в некрополи от XIII–XIV в. – край с. Неговановци, Видинско; в м. Кайлъка край Плевен; в м. Градът при с. Крамолин, Севлиево; над развалините на античния град Кабиле; в крепостта на нос Калиакра⁷⁶. Съобщава се и за участие на памучни нишки в сърмен текстил, открит в некрополите край с. Неговановци и във Вътрешния град на Преслав⁷⁷.

Вълнени текстилни останки са открити в саркофаг № 4 до Голямата базилика в Плиска (IX в.)⁷⁸, а също и в некрополи от XII–XIV в. – м. Кайлъка край Плевен; край Враца и в крепостта на нос Калиакра, като последните ве-

⁷² Станчев, Ст., Ст. Иванов. Цит. съч., с. 18, 95; Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова. Цит. съч., с. 68; Балабанов, Т. Цит. съч., с. 100; Филов, Б. Цит. съч., с. 90, 94; Чокоев, И. Технологични бележки..., с. 142, 145; Захариев, И. Цит. съч., с. 39; Михайлов, Ст., М. Сестримска. Килийното училище в Кюстендил, 10–11; Инкова, В. Калояновото погребение, с. 12; Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра, 150–153.

⁷³ Чокоев, И. Наблюдения при консервацията на една..., с. 243.

⁷⁴ Чангова, Й. Цит. съч., с. 56, 180; Василев, В. Цит. съч., с. 17, 22.

⁷⁵ Александров, Г. Средновековно българско съкровище..., с. 32.

⁷⁶ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 40–50; Генова, Е. Цит. съч., с. 65; Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров. Цит. съч., 96–97; Танчева-Василева, Н. Средновековно селище и некропол върху развалините на античния град Кабиле. – В: Кабиле. 2, С., 1991, с. 112; Бобчева, Л. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра, 159–160. Въпросът за употребата на памук през Средновековието е разгледан по-подробно в частта за технологичните анализи на тъканите.

⁷⁷ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 40–43; Нешева, В. Средновековен некропол във Вътрешния град..., с. 52.

⁷⁸ В случая вътъкът е вълнен, а основата – ленена: Малецки, М. Реставрация, консервация и дублиране на плата и коланите от разкопките в Плиска. – ИНВИМ, 2, 165–166.

роятно са били от гайтани⁷⁹. В кухините на металните части от коланите, открити в Монтана извън некропол, са констатирани парченца от червен вълнен текстил (кр. на XIV в.)⁸⁰.

Трябва да се отбележи, че има само едно съобщение за открита копринена тъкан от времето на Първото българско царство. Важността му обаче се засилва от факта, че тя произхожда от некропол, локализиран край с. Николово, Русенско, т. е. сравнително далеч от тогавашната столица⁸¹. Епископският гроб от църквата “Св. Йоан Продром” в Кърджали, датиран в XII в., се е оказал много богат на копринени тъкани⁸². Всички други съобщения за копринена са за периода XIII–XIV в., но най-вече за последното столетие. Тя е констатирана в некрополите на столицата и други важни центрове – църквите “Св. Димитър” и “Св. Четиридесет мъченици”, под хълма Трапезица във В. Търново, софийската “Св. София”, крепостта на нос Калиакра, в гробни камери от некропола в рамките на Преславската архиепископия⁸³. Основата на скъпите колани с метални накрайници и апликации, открити в изоставена крепост край с. Долище, Варненско, също е била копринена⁸⁴. Има данни за копринена и от селските некрополи край с. Янтра, Горнооряховско⁸⁵.

Сведенията за метализирани тъкани, в смисъл такива, при чието изработване са използвани и сърмени нишки, представляват основната част от съобщенията за открития изобщо текстил, но обикновено липсват данни от проучвания. За някои обаче такива има и те са разгледани по-нататък – в главата, посветена на технологичните анализи на тъканите. Важен е изводът, че има само едно известие за открит сърмен текстил, датиран в годините на Първото българско царство, също едно за XII в., голямата част са за XIII–XIV в., най-вече за XIV, а останалите са от Късното средновековие. За отбелязване е, че много метализирани тъкани от времето на Второто българско царство произхождат от некрополи на малки селища.

⁷⁹ Станчев, Ст., Й. Чангова, Хр. Петков. Цит. съч., с. 33; Бучински, Д. Един средновековен некропол до Враца. – ИАИ, XVII, 1950, 39–40; Бобчева, Л. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра, с. 160.

⁸⁰ Александров, Г. Резултати от разкопките на крепостта Монтана, с. 75.

⁸¹ Станчев, Д. Цит. съч., 107–108.

⁸² Чокоев, И. Текстилни материали от епископска гробница..., 103–116.

⁸³ Москов, М. Цит. съч., с. 12, 27; Инкова, В. Калояновото погребение, с. 23, 38, 39, 57; Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата..., 282–296; Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново, с. 26; Филов, Б. Цит. съч., 89–90, 94; Бобчева, Л. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра, с. 160; Аладжов, Ж. Органични материали и соли..., с. 40.

⁸⁴ Кузев, Ал. Цит. съч., с. 46.

⁸⁵ Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра, с. 151.

Датировка и разпределение на откритите тъкани във вековете

За малкото находки, които не произхождат от гробове, може да се каже, че са добре датирани. Останките от наметало, полепнало върху желязна ризница от Пернишката крепост, са намерени в пласт, отнесен към средата на XI в.⁸⁶ По съкровището от сребърни монети от типа Иван-Александър с Михаил Асен, открити на нос Чиракман, са били полепнали текстилни фрагменти⁸⁷. Коланите с метални приложения върху текстилна основа от Михайловград и с. Долище, Варненско, с голяма увереност са отнесени в края на XIV в. Те са част от съкровища, укрита по време на турското нашествие по българските земи.

Датирането на тъканите, открити в гробове, много често не е конкретизирано, а е отнесено към най-общата хронология на некрополите⁸⁸. В редица случаи обаче поради представителния характер на находките, а и други особености на археологическата ситуация, за отделни гробове и групи от гробове би могло да се направи много по-точно датиране от страна на изследователите. На този общ фон впечатление правят по-тесните хронологически граници на некрополите, а оттам и на текстилните находки от VIII–X в.

Най-рано датираните следи от средновековни тъкани, открити при археологически разкопки, се отнасят към края на VIII в. и произхождат от некропол, локализиран край гр. Нови пазар⁸⁹. В края на VIII–IX в. са датирани некрополите при с. Кюлевча, Шуменско, с. Бдинци, Добричко, и с. Долни Луковит, Плевенско, където по някои метални предмети са локализирани следи от текстил⁹⁰. Във втората половина на IX в. е отнесено извършването на погребението в саркофаг № 4 до Голямата базилика в Плиска, в който са открити останки от скъп и луксозен плат⁹¹. В IX–X в. е датиран некрополът около същия храм, в един от гробовете на който са намерени останки от сърмена тъкан – златни нишки⁹². Фрагмент копринен текстил е открит в некропол край с. Николово, Русенски окръг, датиран в края на IX и начало-

⁸⁶ Чангова, Й. Цит. съч., 180–181.

⁸⁷ Василев, В. Цит. съч., с. 17, 22.

⁸⁸ Най-често тъкани са откривани в гробове. Подробно за това вж. по-долу.

⁸⁹ Ваклинов, Ст., Ст. Иванов. Цит. съч., с. 109. Всъщност преди масираните съобщения за текстил от кр. на VIII – IX в. и нататък има едно изолирано съобщение за Късната античност – Ранното средновековие от Родопите. Дамянов, Н. Цит. съч., с. 69, 72.

⁹⁰ Въжарова, Ж. Славяни и прабългари..., 86–167, 175–213.

⁹¹ Михайлов, Ст. Каменните саркофази..., с. 55.

⁹² Въжарова, Ж. Некрополът до Голямата базилика..., с. 73.

то на X в.⁹³ В некрополи край с. Абланица, Благоевградско, и с. Туховище, Благоевградско, отнесени към IX–XI в., също са констатирани останки от тъкани, полепнали върху метални вещи⁹⁴.

Като общо впечатление за тъканите от времето на Първото българско царство остава изводът, че те са много малко – такива са откривани в под 15 % от всички археологически обекти, в които е констатиран текстил. След като разгледахме условията, при които се запазват текстилни материали, този факт може да се обясни най-вече със слабото разпространение по това време на тъкани с втъкани или бродирани метални нишки. Известява се предимно за отпечатащи на тъкани върху метални предмети и съхранен в гробна камера текстил, т. е. без контакт с пръстта.

Трябва да се подчертае, че голямата част от съобщенията, не само като брой обекти, но и количество открити тъкани в тях, се отнасят за столетието на Второто българско царство, като преобладаващата част са за XIV в. Големият процент от намерените тъкани са сърмени, докато от предходния период се известява само за една такава находка.

Немалко от обектите – най-вече некрополи, в които са откривани текстилни фрагменти, са отнесени по-общо в хронологическите рамки от XI–XII до XIII–XIV в., а се срещат и по-общите формулировки – XI–XIV в.⁹⁵ и дори “първа половина на второто хилядолетие”⁹⁶. За други некрополи обаче пластовете гробове са отделени хронологически⁹⁷. В това отношение за отбелязване е изследването на некропола на средновековната базилика в Силистра. В случая са разделени нивата на гробовете от IX–X; XI–XII; XIII; XIV в., като всъщност в последното са открити следи от текстил. Тези гробове са много добре датирани с находки от XIV-то столетие⁹⁸. В. Вълв разкрива връзката между гробовете около църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново и нейните строителни преустройства, отнесени към отделни по-тесни периоди на XIII–XIV век. Това му дава възможност да групира откритите гробове с текстилни материали във втората половина на XIII в., първата и съответно втората половина на XIV век⁹⁹. Нови важни уточнения са направени при подновяването след

⁹³ Станчев, Д. Цит. съч., 107–108.

⁹⁴ Вържарова, Ж. Славяни и прабългари, с. 400.

⁹⁵ Генова, Е. Цит. съч., с. 96.

⁹⁶ Иванова, В. Двете старинни църкви при с. Иваняне. – ИАИ, VIII, 1934, с. 224.

⁹⁷ За XIII и XIV в. са представени най-добре датираните некрополи и съответно гробове, в които е открит текстил.

⁹⁸ Ангелова, Ст., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова. Цит. съч., 36–40.

⁹⁹ Вълв, В. Цит. съч., 37–54.

1992 г. на разкопките във и около църквата¹⁰⁰. Благодарение на нумизматичните находки богатият на текстилни материали некропол до с. Неговановци, Видинско, е датиран във втората половина на XIV век¹⁰¹. Също към втората половина на XIV в. са отнесени сърмените материали от некрополи, локализиращи в Търговишко¹⁰². Сребърна монета от типа Иван-Александър с Михаил Асен внася важно конкретизиране в датирането на тъканта, констатирана в областта на главата при един гроб от некропола край Чаталка, Старозагорско¹⁰³. Монета от същия тип е била залепнала и върху череп със сърмена лента от гроб край с. Дебнево, Ловешко¹⁰⁴. Впечатляващи са резултатите, представени за хронологията на некрополите до с. Янтра, Горнооряховско, в които са регистрирани доста текстилни останки. На базата на многото открити монети в гробовите II. Бъчваров успява да уточни дори десетилетията – трето–шесто и съответно пето–седмо, на използването на двата некропола¹⁰⁵.

Вече не са малко и съобщенията за открит текстил от XV–XVIII в. Некрополът в цитаделата на Червен, където е открит сърмен текстил, е отнесен във времето след превземането на града от османците – края на XIV до първата половина на XV в.¹⁰⁶ Метализирани тъкани и нишки са открити и в некропол, датиран в XV–XVI в., разкрит в многослойния обект “Килийно училище” в Кюстендил¹⁰⁷. Златотъкана диадема е открита в гроб с монета от XVI в. в община Доспат¹⁰⁸. Сърмени ленти са открити върху и около черепите на жени, погребани в некропола край с. Калугерица (днес кв. на гр. Каспичан) от XV–XVIII в.¹⁰⁹ Метализирани нишки и плат са открити в нек-

¹⁰⁰ Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Цит. съч., 46–53; Тотев, К. Царската църква “Св. Четиридесет мъченици” и манастирът Великата Лавра в Търновград. – Археология, 2001, № 1–2, 30–44.

¹⁰¹ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 37–59.

¹⁰² Овчаров, Д. Средновековни некрополи от Търговишко. – В: Преслав. 2, С., 1976, 220–230; Ангелова, И., И. Вайсов, А. Конаклиев. Разкопки на некропол при с. Дриново, Търговишки окръг. – АОР през 1986. Разград, 1987, 265–266.

¹⁰³ Буюклиев, Хр. Цит. съч., с. 63, 83.

¹⁰⁴ Захариев, И. Цит. съч., с. 44.

¹⁰⁵ Бъчваров, И. Янтрени некрополи, 90–92.

¹⁰⁶ Иванов, Д. Надгробни паметници и погребения. – В: Червен. 1. С., 1985, с. 229.

¹⁰⁷ Михайлов, Ст., М. Сестримска. Килийното училище в Кюстендил..., 10–11.

¹⁰⁸ Дамянов, Н. Раннохристиянска базилика и некропол в м. Долна Бартина, община Доспат, Пловдивска област. – АОР през 1987 г. Благоевград, 1988, с. 189.

¹⁰⁹ Миков, В. Български гробища от XV–XVII в. до с. Калугерица (Новопазарска околия). – БИБ, V, 1932–1933, № 2, 163–164; Б. Петрунова. Късносредновековен некропол в Калугерица. – В: Приноси към българската археология. I, С., 1992, с. 273.

ропол от началото на XVI до първата половина XVIII в., разположен до с. Черковна, Търговишко¹¹⁰. Текстилни фрагменти са намерени в некропол, възникнал в южната част на манастира “Св. Богородица Спилеотиса” в Мелник през XVI и използван XIX в.¹¹¹ При проучването на два храма в с. Пороище – бившето Арнауткьой, днес квартал на Разград, са намерени много части от дрехи в добре датирани гробове от XVII–XVIII в.¹¹² Голямо количество съвременни материали са открити в гроб от некропола на арменската църква в гр. В. Търново, датиран в XVII–XVIII в.¹¹³ Много метализирани тъкани са открити през последните десетина години в некрополите на арбанашките църкви, използвани през XVI–XVIII в.¹¹⁴

Сравнително малкият брой късносредновековни археологически обекти, в които са открити тъкани – около една пета от всички, най-вероятно трябва да се обясни с доскорашното сравнително слабо изучаване на този период по археологически път и много по-малко с обедняване на населението. Коректният отговор изисква задълбочено изучаване и на писмените източници, и на художествените изображения и на по-старите етнографски материали. Все пак не може да не се подчертае, че украсените с възба дрехи на обикновените българи са правили много силно впечатление на преминаващите през XVI–XVII в. оттук чужденци¹¹⁵. Започналото преди няколко години проучване на арбанашките некрополи доведе до откриването на гробове

¹¹⁰ **Конаклиев, А.** Разкопки на некропол в с. Черковна, Търговишки окръг. – АОР през 1986. Разград, 1987, с. 266.

¹¹¹ **Нешева, В., Д. Димитрова, Б. Цветков, Г. Стоянов.** Разкопки в Мелник. – АОР за 1981 г., Михайловград, 1982, 92–93; **Нешева, В.** Манастирът “Св. Богородица Спилеотиса”..., 57–58.

¹¹² **Маргос, А.** Късносредновековните църкви “Св. Димитър” и “Св. Никола” в село Пороище, Разградско. – ИНМВ, 22 (37), 1986, 113–123.

¹¹³ **Вачев, Х.** Спасителни разкопки северно от улица “Н. Пиколо” във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, 1990, 155–156.

¹¹⁴ **Вачев, Х.** Късносредновековен некропол при църквата “Св. Архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси. – АОР през 1992–1993 г., В. Търново, 1994, с. 122; Проучвания в двора на църквата “Св. Архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси. – АОР през 1995, С., 1996, с. 106; **Вачев, Х., М. Станчева.** Археологически проучвания на некропола при църквата “Св. Димитър”, с. Арбанаси, Великотърновско. – АОР през 2003 г., С., 2004, 203–204.

¹¹⁵ Стари пътешествия по България от XV–XVIII столетие. Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец, 1882, кн. III, 1883, кн. IV, VI, 1884, кн. VII. Пътеписите са коментирани от **Наследникова, В.** История на българския костюм. С., 1974, 50–51, 60–61.

от XVII–XVIII в., много богати на текстил. В случая обаче трябва да се отбележи високото имотно положение на населението на това твърде известно през Късното средновековие селище¹¹⁶. Последното е характерно и за аналогичното село Арнауткьой, Разградско¹¹⁷. Специфично за некрополите и в частност на отделните гробове от Късното средновековие е, че те обикновено са добре датирани с монети.

Проблеми на публикациите

Прегледът на археологическия текстил убедително доказва казаното в началото, че известията за него в количествено отношение вече не са малко, но информацията най-често е съвсем оскъдна¹¹⁸. Обикновено се дава твърде общо описание на външния вид и мястото на откриване на текстила върху скелета, а опитите за разкриване на повече данни за тъканите се базират на лични наблюдения, поради което са плахи и нерядко в грешна посока. В общия случай проучвателите предполагат някаква теза относно намерения материал, но освен логически доказателства обикновено не представят такива от друг характер. Прави впечатление и качеството на проучването като зависимост от субективния фактор. В това отношение твърде показателни са разкопките на два твърде важни археологически обекта, проучени приблизително по едно и също време. В публикацията за разкопките в църквата “Св. София” в София през 1910 г. Б. Филов е отбелязал открития текстил за всеки отделен гроб. Описанията са кратки, но в общи линии коректни и разбираеми. Най-интересните находки са представени с прецизни рисунки. И най-важното – немалка част от текстила е запазен и днес може да бъде изследван¹¹⁹. На другата противоположност са разкопките на църквата “Св. Четиридесет мъченици” в град Велико Търново, проведени през 1906 година. Открити са девет гроба, разположени покрай източната и западната стена на западната пристройка¹²⁰. Те са били много богати на тъкани, но М. Москов най-общо съобщава за тях: “нещо като плат от свещенически одеж-

¹¹⁶ Вачев, Х. Късносредновековен некропол при църквата “Св. Архангели Михаил и Гавраил”..., с. 122; Проучвания в двора на църквата “Св. Архангели Михаил и Гавраил”..., с. 106; Вачев, Х., М. Станчева. Цит. съч., с. 204.

¹¹⁷ Маргос, А. Цит. съч., 107–110.

¹¹⁸ Тук разбира се, нямаме предвид резюметата в поредицата АОР, тъй като характерът на тези сборници е информативен.

¹¹⁹ Филов, Б. Цит. съч., 89–94, Обр. 79, 85, 86.

¹²⁰ Москов, М. Цит. съч., с. 27; Тотев, К., И. Чокоев. История на проучванията на некропола на търновската църква “Св. Четиридесет мъченици”. – ИИМВТ, XI, 1996, Обр. 1.

ди, но останало само това, което било от коприна и злато”. След което той заключава, че тези гробове са на духовници, “защото се намериха одежди на такива лица”, а накрая следва изводът, че там са погребани игумените – архимандрити на лаврата “Св. Четиридесет мъченици” от XIII–XIV в.¹²¹ За оценка на разкопките от 1906 г. могат да бъдат приведени думите на проф. Й. Иванов, казани дваесетина години по-късно: “За голямо съжаление тия разкопки били водени неумело; главите (черепите) били събрани в чували и пренесени в “Св. Димитър”, а другите кокали и вещи разхвърляни, без да бъдат проучени и фотографирани.”¹²²

Трябва да се отбележи, че при съвременните публикации обикновено липсват илюстрации на открития текстил. Публикуваните снимки поради изключително лоша печат обикновено са нечетливи. Почти не се среща макрофотографията¹²³. А тя освен за прецизна документация с голям успех се използва и при изследването на археологическите материали, особено тъканите, до които достъпът след консервация и експониране е изключително затруднен. Разбира се, че за този дълъг проучвателски период има и не малко изключения. Добър илюстративен материал се среща в публикациите на Д. Митова-Джонова, Н. Ангелов, Д. Овчаров, С. Георгиева, Ж. Въжарова, В. Нешева, Ж. Аладжов¹²⁴. Интересни са опитите за графични реконструкции

¹²¹ **Москов, М.** Цит. съч., 27–29.

¹²² **Иванов, Й.** Св. Сава Сръбски в Търново. – Избрани произведения. т. I. С., 1982, с. 156. Твърде тежко, но и показателно за местните самонациативи за издирване на исторически паметници е общото заключение на Й. Иванов: “Сърдим се на турци и гърци, че били унищожили българските старини, а ние и ден-днешен варварстваме над нашето минало.”

¹²³ Под макрофотография се разбира процесът на фотографиране с обикновена фотоапаратура и оптика с допълнителни гривни и леци на някои дребни детайли в естествена или близка до естествената големина. В случая с текстилните материали от изключително значение е правилното предаване на фактурата – структурата на повърхността – на материала. Приема се, че границите на макрофотографията се простират от мащаб 1:10 до 5:1, т. е. тя се характеризира с едрия мащаб на снимане, като образите са леко намалени, в естествена големина или слабо увеличени. Под “мащаб на снимане” се разбира отношението между размерите на образа, получен върху светлочувствителния слой, и действителните размери на заснимания обект. **Китанов, Д., К. Семерджиев.** Практическо ръководство по фотография. С., 1974, 397–405.

¹²⁴ **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., фиг. 2, 3; **Ангелов, Н.** Средновековен некропол, Обр. 6–10, 12; **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 1971, № 3, Обр. 1–3; **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. 2, С.,

на облекло и украса за глава в работите на Д. Митова-Джонова, В. Нешева, П. Георгиев и Т. Михайлова, Е. Евтимова¹²⁵. И в двете споменати направления от проучвателския процес – документация и реконструкция, ярко се открояват изследванията на В. Инкова върху гроб № 39 от църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново, а и другите нейни публикации върху средновековен текстил¹²⁶.

Вс в тази връзка трябва да споменем и въпроса за коректността при обнародването на материалите. Така например учудва публикуването на един важен сърмен материал като произлизащ от два различни археологически обекта. Става дума за фрагмент от метализирана лента, публикувана първо през 1962 г. от Н. Ангелов в статията му за средновековния некропол, разкрит под хълма Трапезица в Търново¹²⁷. Фрагментът е представен сред други подобни на Обр. 8 и е отбелязано, че те са от сърмена шевица от гроб № 3 и 6 (Обр. 12; 31а). Същото парче тъкан обаче откриваме и сред илюстрациите към изследването на С. Георгиева за накитите и части от тъкани от Двореца на Царевец, публикувано през 1974 г.¹²⁸ В случая качествено фотографско изображение много добре показва, че е снимана обратната страна на находката, вече обнародвана от Н. Ангелов (Обр. 5; 31б)! Изравняването на мащабите на снимките доизчиства съмненията в тази констатация. Н. Ангелов я описва като сърмена шевица с релефни орнаменти – кръст, застъпващи се квадрати и други геометрични орнаменти¹²⁹, а С. Георгиева – като лента, запълнена изцяло със златна везба от ромбовидни фигури¹³⁰. В публикацията

1974, Обр. 6–8; **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари..., Обр. 237–239; **Нешева, В.** Средновековен некропол във Вътрешния град..., 2, Обр. 9; **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли..., фиг. 4–9.

¹²⁵ **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч. фиг. 7–8; **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото..., Обр. 10–12; Средновековен некропол във Вътрешния град..., Обр. 10; Богоспасният Цариград Търнов, Обр. 58; **Георгиев, П., Т. Михайлова.** Некрополът при кръглата църква в Преслав (Разкопки 1969–1973 г.). – В: Плиска – Преслав. т. 6. С., 1993, Обр. 6; **Евтимова, Е.** Опит за реконструкция на средновековни костюми по данни от преславските некрополи. – В: Приноси към българската археология. 2, С., 1993, Обр. 2.

¹²⁶ **Инкова, В.** Калояновото погребение; Консервацията и изследването на паметниците на културата. – В: Реставрация и консервация на художествени ценности. С., 1982, Обр. 33,2, 33,6; **Инкова, В., К. Драганова.** Цит. съч., Обр. 3–6.

¹²⁷ **Ангелов, Н.** Цит. съч., 26–28, Обр. 8.

¹²⁸ **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани..., с. 404, Обр. 7.2, в каталога под № 57 на с. 410.

¹²⁹ **Ангелов, Н.** Цит. съч., с. 26.

¹³⁰ **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани..., с. 404.

тя изяснява, че този къс произлиза от гроб, локализиран в притвора на дворцовата църква, откъдето са и всички други представени текстилни фрагменти. За разлика обаче от известния и твърде представителен сърмен фрагмент с двуглавите орли (Обр. 3), разглежданият тук не е представен с инвентарен номер. С. Георгиева пояснява, че с такива ленти са били обшити краищата на дрехата отпред и отдолу¹³¹.

Разликата във времето на излизане на двете публикации, 1962 и 1974 г., би решила проблема, но, от друга страна, гробовете в дворцовата църква са били разкопани от Т. Николов през 1951 г.¹³², а некрополът под хълма Трапезица е проучен от Н. Ангелов през 1960 г. Без резултат останаха усилията да се открие първичната документация, а в публикацията няма снимки на текстилни материали “in situ” в гроба¹³³. Трябва да се отбележи, че Н. Ангелов говори за фрагменти от тази тъкан и на снимката действително те са няколко, а С. Георгиева разглежда един фрагмент. Прави впечатление, че фрагментът е най-добре запазен на снимката от публикацията на Н. Ангелов. При следващите фотографии – тези в изследванията на С. Георгиева и В. Инкова (заснета е лицевата страна)¹³⁴, се забелязва, че този къс по долната дълга страна е претърпял лека фрагментация – отчупване на малки частици от ръба. Последното най-добре се констатира, като се сравнят снимката от Н. Ангелов и обикновената и рентгеновата снимка, публикувани от В. Инкова (Обр. 31в).

Представеното по-горе объркване се отразява негативно върху по-нататъшните обобщаващи изследвания. В горесцитираното изследване на В. Инкова авторката отбелязва за въпросния сърмен къс, че произлиза от гроб в дворцовата църква¹³⁵. В статия за женския аристократичен костюм през Второто българско царство В. Нешева отразява този фрагмент като открит в дворцовата църква на Царевец във В. Търново и в случая снимката е по С. Георгиева¹³⁶. В друга нейна публикация обаче, но този път посветена въобще на облеклото през XIII–XIV в., същият фрагмент е отбелязан като наме-

¹³¹ Пак там, с. 404, 410.

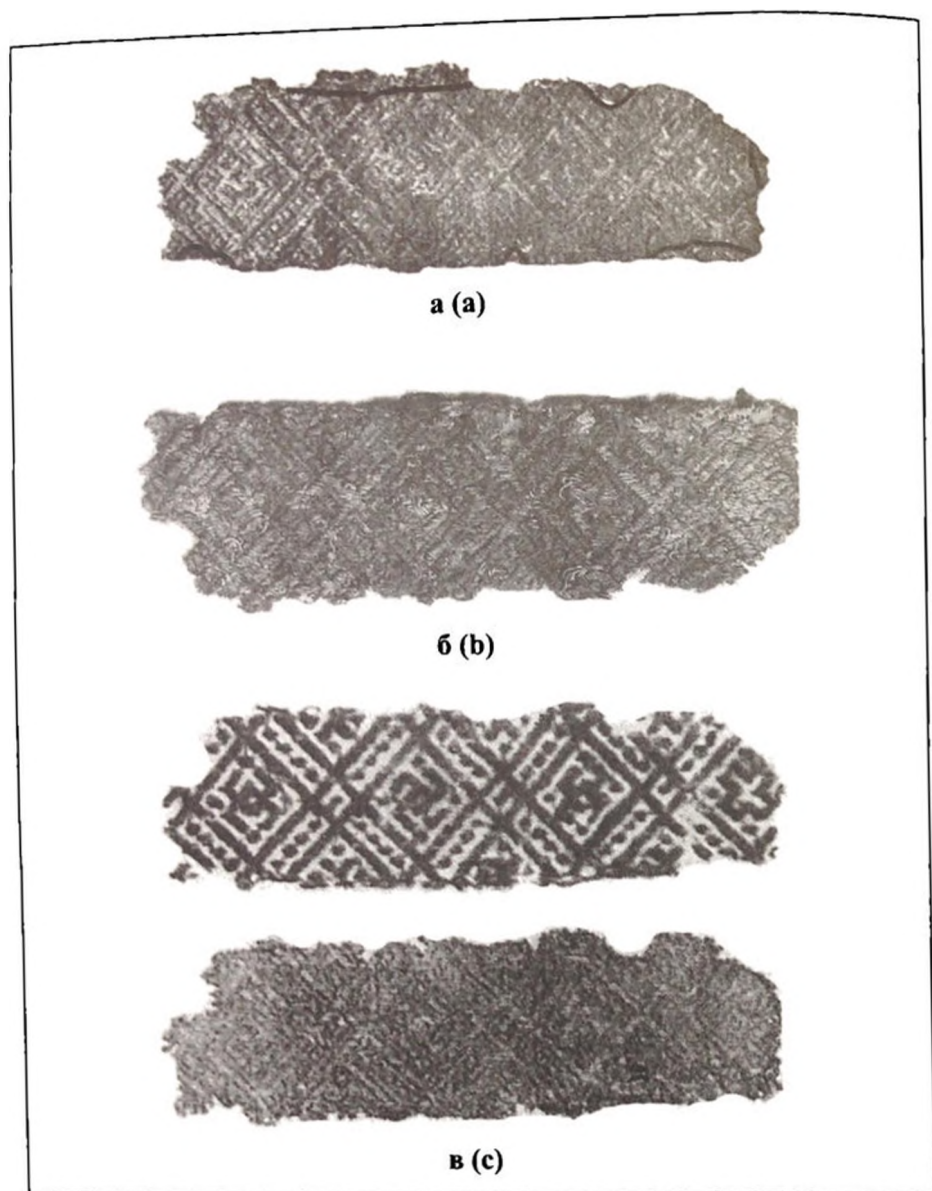
¹³² Пак там, с. 393.

¹³³ Сред научния архив на Н. Ангелов, предаден след неговата кончина в Окръжна дирекция на архивите – гр. В. Търново, нямаше информация за въпросния некропол. В средновековния фонд на отдел Средновековие на РИМ – В. Търново, липсва документация на Т. Николов за разкопки в Двореца.

¹³⁴ **Инкова, В.** Консервацията и изследването на паметниците на културата, Обр. 33.2.

¹³⁵ Пак там, с. 233, Обр. 33.2; Калояновото погребение, с. 51, Обр. 44.

¹³⁶ **Вълкова-Нешева, В.** Женският аристократически костюм през Втората българска държава. – Нумизматика, 1975, № 4, с. 24, Обр. 16.

Обр. 31. Сърмена лента от разкопки във В. Търново: а) по Н. Ангелов – представена е лицевата страна, с контур са отбелязани отчупванията; б) по С. Георгиева – обратна страна; в) по В. Инкова.

Fig. 31. Goldthread band, cemetery under Trapezitza hill (?), V. Tarnovo a) after N. Angelov – the front side is presented, the broken pieces are outlined; б) after S. Georgieva – the opposite side; c) after V. Inkova.

рен в некропола под х. Трапезица във В. Търново и е поместена снимка по Н. Ангелов¹³⁷. В обзорно изследване, посветено на изкуството в средновековно Търново, М. Долмова се спира и на художествено изработените тъкани. Тя отразява едновременно изводите на С. Георгиева и Н. Ангелов и по този начин въпросният текстил намира място и в двете словесни възстановки на одеждите¹³⁸.

Може да бъде отбелязан за съжаление и друг случай на неточно предаване на изходни данни. Става въпрос за сърмения фрагмент с извезани двуглави орли, открит при разкопките от 1951 г. в гроб от притвора на дворцовата църква на Царевец и публикуван от С. Георгиева в поредицата “Царевград Търнов”¹³⁹. В 3-ти том на академичното издание на История на България от 1982 г. е поместена цветна фотография на същата тъкан, но в анотацията вече е пояснено, че тя е намерена в гроба на цар Калоян (1297–1207) в църквата “Св. Четиридесет мъченици” – В. Търново¹⁴⁰. М. Долмова отбелязва в по-горе споменатата статия, че фрагментът произхожда от разкопки в дворцовата църква. Поместена е и негова снимка, но в съпровождащия текст е отбелязано, че той е от гроб, открит в църквата “Св. Четиридесет мъченици”? Текстът към снимката на разглеждания сърмен фрагмент, публикуван в трети том История на България, е довел до сериозно объркване и някои чужди изследователи. В една твърде важна за Българското средновековие студия, разглеждаща останките от одежди с монограма на цар Иван-Александър, открити в църквата “Св. Никола”, край с. Станичене, Пиротско, Ал. Нитич и Ж. Темерински привличат за сравнителен материал въпросната везана тъкан от Търново. Сръбските изследователи правилно идентифицират като един и същ фрагмента, показан в работата на С. Георгиева¹⁴¹ и съответно в третия том на История на България¹⁴². Те обаче погрешно отдават предпочитание на информацията от История на България: отбелязват, че везаната тъкан произхожда от гроб в търновската църква “Св. Четиридесет мъченици”. Нещо повече, от българските публикации те са останали с впечатление, че у нас се

¹³⁷ **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото..., с. 24, Обр. 26.

¹³⁸ **Долмова, М.** Изкуството в средновековно Търново. – В: Царстващият град Търнов. С., 1985, 211–214.

¹³⁹ **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани..., с. 402, 404, Обр. 6.

¹⁴⁰ **История на България.** 3. С., 1982, Обр. на с. 204. Автор на дяловете на българската материална култура и изкуство през XI–XIV в. е С. Георгиева: Пак там, 88–92, 379–399.

¹⁴¹ **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани..., с. 404, Обр. 6.

¹⁴² **История на България.** 3., Обр. на с. 204.

спори кой е бил погребан в този гроб – цар Иван-Александър (цитира се С. Георгиева) или цар Калоян (цитира се История на България, т. 3)¹⁴³.

Идентифицирани текстилни находки, несвързани с облеклото

Важен въпрос, на който трябва да се отдели внимание, е идентифицирането на откритите останки от тъкани. В тази връзка определените вещи могат да се разделят в две основни групи: части от облеклото и предмети извън кръга на одеждите. Предложеното разделяне е условно, но е подходящо за целта на цялото изследване. Горният обзор убедително доказва, че в основната си част данните за намерените тъкани се тълкуват като останки от облеклото, а уточнените извън него вещи са твърде малко, за да се подразделят допълнително.

Интерес представляват известията за следи от тъкан, забелязани върху монети. В един от случаите находката е от гроб, засечен край Северната порта на средновековна Плиска. Два анонимни фолиса от първата половина на XI в., завити в ленен текстил, са били открити върху дясната тазова кост¹⁴⁴. В гробове южно от дворцовите сгради в Преслав са откривани монети, поставени в ръката на починалия. По тях са констатирани следи от текстил, според проучвателите вероятно от дреха или кърпа¹⁴⁵. При друг случай в един от некрополите на нос Чиракман, но извън гробовете, е открито съкровище, съдържащо сребърни монети от типа Иван-Александър с Михаил Асен, по които са се съхранили следи от ленена тъкан¹⁴⁶. Докато при първите две известия текстилните следи може да произхождат и от облекло, то при последното те безспорно са от вещь, извън рамките на одеждите. Откривателят ги тълкува като кърпа, но може да се допусне, че монетите са били поставени в торбичка. Т. е. като резултат от тези случаи може да се изкаже предположението, с известни условности разбира се, че монетите през Средновековието са били съхранявани и съответно пренасяни и в ленени торбички. Това не може да отрече използването на кърпи за тази цел, практика, известна по етнографски данни.

¹⁴³ Нитић, А., Ж. Темерински. Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. – Саопштења, XXXII–XXXIII, Београд, 2000–2001, с. 18, 23. За монограмите и други пояснения за златовезаната дреха вж.: Овчаров, Н. Златовезана дреха с монограми “Цар на българи и гърци” на българския владетел Иван-Александър от църквата “Св. Никола” край с. Станичене, Пиротско. – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, XXVII, 2003, 2, 76–83.

¹⁴⁴ Балабанов, Т. Цит. съч., с. 100.

¹⁴⁵ Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова. Разкопки на дворцовия център..., с. 131.

¹⁴⁶ Василев, В. Цит. съч., с. 17.

Много по-категорично свидетелство за съхраняването на монетите през Средновековието в текстилни торбички дават наблюденията върху колективна находка от сребърни монети на Иван-Александър с Михаил Асен, открита в параклис от стария манастир „Св. Преображение“ край Велико Търново. Нещо повече, тук освен следи от тъкан по монетите е открита и малка елипсовидна медна пластинка, пристягала в горния край платнената торбичка. Смята се, че по подобен начин в торбички са били съхранявани монетите, открити във фуга на зид от приземна килия на манастира „Великата лавра“ във В. Търново, както и в жилищна сграда на северозападния склон на х. Царевец в същия град¹⁴⁷. Важно доказателство за пренасянето на монетите в платнени торбички представлява свидетелството от Х в. на Константин Багренородни, че литийните шествизия в Константинопол задължително се съпровождали с императорските дарове за Великата църква и другите най-важни храмове, изразяващи се в определено количество златни монети, носени по време на процесии в копринени кесии¹⁴⁸. Обикновено обаче торбичките са били шити от ленена тъкан, каквато бе наблюдавана върху сребърна монета на Иван-Александър с Михаил Асен, открита при последните разкопки на средновековната крепост в резиденция „Евксиноград“ край Варна¹⁴⁹.

Някои проучвания предоставят данни за погребални покрови. При изследването на гроб № 39, открит до църквата „Св. Четиридесет мъченици“, като най-горен структурен пласт са констатирани фрагментите от два вида тъкани. За тях е предположено, че са останали от изключително скъп, подплатен с червена коприна златотъкан саван. Допуска се обаче тъканите да произхождат от богато украсен пурпурен плащ-мантия¹⁵⁰. Двадесет години по-късно в гроб (№ 41¹) от същия некропол са открити следи от погребален покров, саван¹⁵¹. При изясняване характера на покрива трябва да се има предвид мнението както на етнографите, така и на литургистите. Това най-често название, означаващо и покривка изобщо, е наследник на старобългарската дума покровъ. Особено впечатление прави означението „садовище“. Като се има предвид, че на някои места, като из Панагюрско например, се вярва, че

¹⁴⁷ Дочев, К. Колективна находка от сребърни монети на Иван-Александър с Михаил Асен от стария манастир „Св. Преображение“ (Велико Търново). – Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 316–319.

¹⁴⁸ Кондаков, Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, с. 197.

¹⁴⁹ Монетата бе открита през 2005 г. Изказвам признателност на ръководителите на археологическия екип н.с. д-р В. Плетньов и н.с. д-р П. Георгиев.

¹⁵⁰ Инкова, В. Калояновото погребение, с. 70–73.

¹⁵¹ Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола..., с. 293.

мъртвецът на оня свят се явява на съд с покрова, неговото название се извежда от корена на глагола съдя, стб. сждовище. За означението “олуво” се предполага да е сродно с “олсви” при по-широко значение – на облекло, покривало. Може да се обобщи, че на савана (покривалото, покрова) се е гледало като на одеянието, с което мъртвите се явяват пред съда на оня свят¹⁵².

По своята същност покровът има християнски произход и осмисляне. Наименованието му саван идва от гръцки – τό σάβανον¹⁵³. Симеон Солунски, византийски литургист от кр. на XIV и началото на XV в., отбелязва, че върху облечения мъртвец полагат покров, в знак на това, че починалият като вярващ и осветен с тайнствата се намира под покрова на Христос¹⁵⁴. Белият покров подсказва за белите одежди, в които човек се облича при кръщенето. Той показва, че починалият е съхранил до края на живота си дадения в момента на кръщаването обет да остане верен на Христовата църква¹⁵⁵. Утвърждаването на белия цвят за покрова, с който се покриват мъртвците, поставя под съмнение идентификацията на най-горните тъкани – червени и златосърмени, от гроб № 39, открит край църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново, като останки от скъп саван и засилва определянето им като следи от богато украсен плащ.

Срещат се и съобщения за погребални възглавници. Твърде интересни в тази посока са наблюденията на средновековния некропол до с. Ослен Криводол, Мездренско, където са отбелязани по-особени случаи в положението на черепите при два от гробовете. Отмятането им назад би могло да е резултат от изгниването на мека поставка под главата¹⁵⁶. В някои църковни некрополи в Аневско кале край Сопот, Преслав, В. Търново под някои черепи са откривани части от тухли и керемиди, често с кръстен знак и надпис IC XC NIKA¹⁵⁷. Самият обичай да се поставя възглавница под глава-

¹⁵² Вакарелски, Хр. Българските погребални обичаи. Сравнително изучаване. С., 1990, 79–80.

¹⁵³ Константин Николеский. Пособие к изучению устава богослужения православной церкви. С. Петербург, 1900 (Репринт Graz, Austria), с. 754.

¹⁵⁴ Симеон Хессалонийский. Разговор о святых священнодействиях и тайнствах церковных. С. Петербург, 1856 (Репринт, Москва, 1994), гл. 327.

¹⁵⁵ Константин Николеский. Цит. съч., 753–754.

¹⁵⁶ Иванов, Пл. Цит. съч., с. 21.

¹⁵⁷ Джамбов, И. Средновековен некропол край Сопот, 144–151, 158; Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. 1. Преславската патриаршия през X в., С., 1991, с. 101; Вълков, В. Цит. съч., с. 44; Попов, А. Царският манастир “Великата лавра Св. Четиридесет мъченици”. Монография (под печат); Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Цит. съч., с. 51.

та на погребания с нашироко описан от Хр. Вакарелски¹⁵⁸. Съществува сведение за сърмена материя, намерена под черепа от гроб, разкрит в склона на хълма Трапезица в Търново, за която се предполага, че произхожда от възглавница¹⁵⁹. За част от сърмените материали, открити край черепа от гроб № 39 до храма "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново, В. Вълв отбелязва, че вероятно произхождат от възглавничка¹⁶⁰. При последните разкопки край същата църква сърмени следи от възглавница са забелязани по един от черепите (гроб № 41¹) и в пръстта под него¹⁶¹. Допълнителна светлина върху въпроса за погребалните възглавници внася съобщението за открития при първите разкопки на църквата мраморен къс от надгробна плоча. Върху него се забелязвало релефно изображение на женска глава, положена върху възглавница, която имала в четирите си края пискюли¹⁶².

И накрая може да се спомене едно интересно известие за ленени нишки, навити върху дръжката на сабя от маджарски тип, открита край с. Дебрене, Добричко. Те са ѝ придавали компактен вид, поемали са отделящата се от ръката влага и са предотвратявали тръпненето на дланта при нанасяне на удар¹⁶³.

Идентифицирани части от облеклото – общи констатации¹⁶⁴

Според съвременната класификация на текстилните изделия, облеклото се подразделя най-общо на долно, горно, върхно и добавъчно (кърпи за глава и др.)¹⁶⁵. От тази гледна точка може да се погледне и към идентификациите, които предлагат проучвателите за откритите по археологически път тъкани. Вече бе подчертано, че най-често текстилни материали се откриват върху и около женските черепи. Важно е да се каже, че от периода VIII-XI в.

¹⁵⁸ Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 81.

¹⁵⁹ Йорданов, И. Цит. съч., с. 2005.

¹⁶⁰ Вълв, В. Цит. съч., с. 48, 50, Обр. 176. След проведените лабораторни изследвания обаче В. Инкова разглежда този текстил като останал от покривало за глава. Инкова, В. Калояновото погребение, 17-20.

¹⁶¹ Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола..., 292-293.

¹⁶² Москов, М. Цит. съч., с. 21.

¹⁶³ Чокоев, И. Наблюдения при консервацията на една..., с. 243.

¹⁶⁴ Тук се разглеждат най-общите констатации за идентифицираните от проучвателите части на средновековното облекло, а подробностите по неговото реконструиране са дадени в следващите части от изложението.

¹⁶⁵ Рашеев, В. Технология на плоскостните текстилни материали. С., 1974, 10-11.

има само едно съобщение за тъкан върху метална диадема (некропол I при с. Долни Луковит, Плевенско), която е определена като следи от покривало. Откривани са обаче и други метални диадеми, за които се приема, че са били прочелници към покривала¹⁶⁶. За мънистата, открити около главите на покойниците, се смята, че също са от покривала¹⁶⁷. Съобщава се и за шапчица, общита с многобройни копчета¹⁶⁸.

Много от откривателите на текстил, датиран в XIII–XIV в., са опитвали да го идентифицират. Често за твърде сходни по качество и месторазположение в областта на главата текстилни останки са правени различни изводи, в някои случаи взаимно отричащи се. В една част от изследванията нашироко е развит проблемът за определянето на подобен вид находки като забрадки, ленти, сокаи. Проучвателите отделят значително място на техния произход, взаимно влияние и реконструкция, поради което мненията им са обсъдени по-подробно в следващия раздел, където се разглеждат проблемите по възстановяването на средновековното облекло¹⁶⁹. В друга част от съобщенията сърмените останки, локализиращи върху и около черепите, са определени най-общо като: було – с. Иваняне, Софийско; забрадки – Кабиле и с. Скравсна, Ботевградско; забрадка от типа на сока – Чаталка, Старозагорско; покривало – църква № 18 на х. Царевец във В. Търново; покривало (сокай) – църква “Св. Четиридесет мъченици” в същия град¹⁷⁰. Срещат се и някои определения, които в по-малка или по-голяма степен се припокриват, за което говори и взаимното цитиране на авторите: панделка – с. Калугерица, днес кв. в Каспичан; препаска – с. Красен, Панагюрско; превръзка – църква № 4 пред главния вход на Двореца на х. Царевец във В. Търново; лента – с. Калугерица, днес кв. на гр. Каспичан и с. Скравсна, Ботевградско; лента (диадема) – църква № 4 пред главния вход на Двореца на х. Царевец във В. Търново; лента с покривало – м. Градът при с. Крамолин, Севлиево; повязка

¹⁶⁶ **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари..., с. 175–213, 380, 408.

¹⁶⁷ Пак там, с. 297.

¹⁶⁸ Пак там, с. 437.

¹⁶⁹ **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., 37–59; **Георгиева, С.** Български средновековни накити. – Археология, 1961, № 1, с. 7; **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново, 23–34; **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит за глава, 16–20; **Бобчева, Л.** Средновековен накит от Калиакра. – Векове, 1974, № 2–3, 97–98; **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото..., 23–39.

¹⁷⁰ **Иванова, В.** Цит. съч., 223–224; **Танчева-Василева, Н.** Цит. съч., с. 112; **Агре, Д.** Могила № 1 от некропола край село Скравсна, Ботевградско. – Археология, 1990, № 3, с. 26, 30; **Буюклиев, Хр.** Цит. съч., с. 83; **Писарев, Ат.** Средновековен некропол при църква № 18 на хълма Царевец. – ГМСБ, VII, 1981, с. 107; **Вълков, В.** Цит. съч., с. 44, 51.

– крепост в м. Витата стена, Севлиево; кръжило – нос Калиакра; текстилен прочелник – Преслав, златотъкана диадема – общ. Доспат, Смолянско¹⁷¹.

Някои от метализираните тъкани, намерени върху черепите, са идентифицирани от откривателите като шапки. Сърмена ткан, локализирана върху череп от средновековен некропол, развил се върху развалините на античния град Кабиле, е определена като украса на женска шапка¹⁷². Сравнително добре съхранена сърмена шапка е намерена върху женски череп (гроб № 43) – обект “Красен” край Панагюрище¹⁷³. Сведения за шапки са дадени в изследванията на гробове от църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново¹⁷⁴.

Както вече бе отбелязано, известията за текстилни следи, локализиращи в областта на трупа, са много по-малко от тези за откритите около главата на погребаните. Тук е важна и констатацията, че в голямата си част текстилните материали, намерени върху скелета, са определяни най-общо като останки от дрехи, а малко от тях са станали обект на някаква по-точна идентификация. Без всякакви опити за определяне на облеклото са останали например тъканите, открити в църквите “Св. София” в София, “Св. Димитър” в Търново, в Кърджали¹⁷⁵. Най-общо за намерени следи от облекло се съобщава в публикациите за некрополите до Нови пазар и в м. Кайлъка край Плевен, но пък се уточнява неговата материя – ленена и съответно вълнена¹⁷⁶. При разкопките на две късносредновековни църкви в с. Пороище, днес квартал на Разград, също са констатирани останки от дрехи, но сърмени¹⁷⁷.

¹⁷¹ Миков, В. Български гробища от XV–XVII в. ..., 163–164; Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов. Цит. съч., с. 105; Ангелов, Н. Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – Археология, 1962, № 4, 21–22; Петрунова, Б. Цит. съч., с. 273; Агре, Д. Цит. съч., с. 26, 30; Нешева, В. Богоспасният Цариград Търнов, 115–116; Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров. Цит. съч., 96–97; Милчев, Ат., К. Койчева. Археологически данни за поселищния живот в две крепости в Габровски окръг. – ГМСБ, IV, 1978, с. 57; Бобчева, Л. Цит. съч., с. 159; Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова. Разкопки на преславския дворец..., с. 88; Дамянов, Н. Раннохристиянска базилика и некропол..., с. 189.

¹⁷² Танчева-Василева, Н. Цит. съч., с. 112.

¹⁷³ Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов. Цит. съч., с. 105.

¹⁷⁴ Вълков, В. Цит. съч., с. 48; Инкова, В. Калояновото погребение, 25–35; Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата..., 282–296.

¹⁷⁵ Филов, Б. Цит. съч., 89–94; Москов, М. Цит. съч., с. 12; Манова, Ек. Църквата в Кърджали, с. 209.

¹⁷⁶ Станчев, Ст., Ст. Иванов. Цит. съч., с. 18, 95; Станчев, Ст., Й. Чангова, Хр. Петков. Цит. съч., с. 33.

¹⁷⁷ Маргос, А. Цит. съч., с. 109.

В някои от известията обаче е идентифицирана основната дреха за Средновековието – **ризата**, а дори и материята от която е ушита. Ленена е била ризата в един гроб от крепостта Ряховец край Г. Оряховица¹⁷⁸, а памучна с дълъг ръкав в некропола на нос Калиакра¹⁷⁹. Следи от власеница са забелязани върху лемеж, поставен в коремната област на погребания, в гроб от обект “Красен” край Панагюрище¹⁸⁰. Останките от фина тъкан, констатирани в гроб от т.нар. „Болярска църква“ в Плиска, са определени като долно облекло. Като се има предвид, че в същия гроб са открити и кожени фрагменти, интерпретирани като кожух, то под долно облекло трябва да се има предвид риза¹⁸¹.

Срещат се сведения и за **горно облекло**. Фрагментите от вълнен текстил, открит в западната половина на саркофаг № 4, локализиран до Голямата базилика в Плиска, са подсказвали за костюмно, а не за върхно облекло. То може да е било кафтан¹⁸². Намерените сърмени шевици по скелетите от некропола под хълма Трапезица във В. Търново са изтълкувани като останки от горно женско облекло¹⁸³. Следи от ленено наметало, т. е. **върхна дреха**, са открити по плочеста ризница от Пернишката крепост¹⁸⁴. Наблюденията върху некропола от нос Калиакра са показали, че върхните дрехи са били вълнени, украсени с гайтани¹⁸⁵.

Впечатляващи са сърмените везани фрагменти от гроб в дворцовата църква на х. Царевец във В. Търново, определени от проучвателите като части от **владетелски костюм** – саκος и маниакион¹⁸⁶. Част от текстилните останки от гроб № 39, открит до църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново, са идентифицирани като кафтанообразна дреха – туника – скарамангий, т. е. горна дреха. Тя според проучвателката В. Инкова е била отличителна принадлежност на един от най-висшите рангове в дворцовата йерархия на Второто българско царство. Други тъкани от същия гроб са определени като златотъкан плащ, подплатен с червена коприна. След изследването и на други материали от гроба, както и на масивния златен пръстен В. Инкова достига до извода, че в него най-вероятно е бил погребан цар Калоян (1197–

¹⁷⁸ Чокоев, И. Технологични бележки..., с. 142, 145.

¹⁷⁹ Бобчева, Л. Цит. съч., с. 162.

¹⁸⁰ Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов. Цит. съч., с. 105.

¹⁸¹ Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска..., с. 28.

¹⁸² Малецки, М. Реставрация, консервация и дублиране..., 165–166.

¹⁸³ Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново, с. 33.

¹⁸⁴ Чангова, Й. Цит. съч., с. 56, 180.

¹⁸⁵ Бобчева, Л. Цит. съч., с. 162.

¹⁸⁶ Георгиева, С. Накити и части от тъкани..., с. 405.

1207)¹⁸⁷. Твърде представителни са били дрехите, открити в гроб № 162а от некропола на църква № 2 в Дръстър (Силистра), които са били ушити от сърмена тъкан и допълнително украсени с позлатени сребърни и златни копчета. В него са намерени чифт златни обеци с изобразени двуглави орли и надпис ТЕРТЕР и по всичко личи, че погребаната е или съпруга, или много близка роднина на сина на добруджанския владетел деспот Добротица (1360–1385) Иванко Тертер (1385–1395), за когото е известно, че е резидирал в Дръстър между 1376–1388 г.¹⁸⁸

Доскоро съществуваше само една идентификация на **литургични одежди**, която обаче е твърде обща и несигурна. При разкопаването в началото на ХХ в. на западната пристройка на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново са открити девет гроба, в които е намерен “нещо като плат от свещенически одежди, но останало само това, което било от коприна и злато.” Според откривателя М. Москов тези гробове са на духовници – архимандрити на лаврата през XIII–XIV в. Още по-ненадеждно е неговото съобщение за открити “остатъци от някакви си свещенически дрехи” в гроб от същата църква, разкопан от християните след бягството на турското население от Търново през 1877 г.¹⁸⁹ В последните години в Кърджалийската средновековна църква “Св. Йоан Продром” бе открит твърде представителен гроб, богат на текстилни материали. Тяхното продължително проучване доказва, че те са от епископски богослужебни одежди от XII век¹⁹⁰.

Интересна част от прегледа на идентифицираното облекло представляват откритите **елементи от неговата украса и текстилните колани**. Мстализирана тъкан, вероятно от украсяваща разреза на дрехата ивица, произлиза от некропол при северната стена на ранното укрепление във вътрешния град на Преслав¹⁹¹. Отново в Преслав, в некропол до Дворцовата Базилика, около кръста на един от погребаните са открити текстилни фрагменти, за които се предполага, че са от украса на маншет¹⁹². Със същото предназначение, но по

¹⁸⁷ **Инкова, В.** Калояновото погребение, 5–93; Приложение на методите..., 24–29. Обобщено за различните мнения за и против вж.: **Божилов, И.** Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С. 1985, 56–57; **Овчаров, Д.** Човек и добре да живее умира. С., 1992, 101–119.

¹⁸⁸ **Ангелова, Ст., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова.** Цит. съч., 38–39.

¹⁸⁹ **Москов, М.** Цит. съч., с. 20, 27–29.

¹⁹⁰ **Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Митрополитската гробница в църквата..., 4–16. **Чокоев, И.** Текстилни материали от епископска гробница..., 103–116.

¹⁹¹ **Нешева, В.** Средновековен некропол във Вътрешния град..., с. 52.

¹⁹² **Овчаров, Д., Н. Овчаров, Ж. Аладжов.** Цит. съч., с. 95, 161.

различни места на дрехата са откритите в няколко търновски некрополи (под Трапезица, църквата пред главния вход на двореца, църква “Св. Четиридесет мъченици” сърмени тъкани или везани ивици¹⁹³. От т. нар. “фризирана тъкан” (нагъната) са били получавани ленти, използвани за украса на дрехи посредством апликирани ивици¹⁹⁴. Срещат се и няколко съобщения за текстилни елементи, украсявали облеклото, като вероятно някои от тях са имали и функционално предназначение за закопчаване, завързване краищата на дрехата. Такива апликации, кордони, гайтани са открити в гробове: в църквата “Св. София” в днешната столица; край Луковит; в м. Градът при с. Крамолин, Севлиевско; в крепостта на нос Калиакра; в църквите “Св. Димитър” и “Св. Никола” в с. Пороище, Разградско; църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (гроб № 39); край с. Янтра, Горнооряховско; под Мадарските скали¹⁹⁵.

Двупластова платнена лента – колан с четири малки сферични копчета в единия край и нагънат двупластов плат, покриващ закопчаването, е намерен в гроб край средновековната църква в Кърджали¹⁹⁶. Конопен колан е открит в некропол до с. Равно, Разградско¹⁹⁷. Тъкани, между които сърмени, локализиращи в областта на кръста на един от погребаните до Дворцовата базилика в Преслав, са произхождали вероятно от украса на колан¹⁹⁸. Сърмен колан е ситуиран около кръста на една от погребаните (гроб № 3) под х. Трапезица във В. Търново¹⁹⁹. Откриването, около кръста на малко момиченце от некропол край с. Янтра, Горнооряховско, на фрагменти метализиран шнур (диаметър около 5 мм), подсказва, че вероятно с него е пристягана дрехата²⁰⁰. След изследването на кожените колани от саркофаг № 4 в Плиска се е оказало, че са били об-

¹⁹³ Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново, с. 33; Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола..., с. 290; Нешева, В. Богоспасният Цариград Търнов..., 115–116.

¹⁹⁴ Аладжов, Ж. Органични материали и соли..., 43–44.

¹⁹⁵ Филов, Б. Цит. съч., с. 89; Станчев, Ст., И. Начева. Цит. съч., с. 77; Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров. Цит. съч., с. 42; Бобчева, Л. Цит. съч., с. 160 – изказано е предположение; Маргос, А. Цит. съч., с. 120, 123; Инкова, В. Калояновото погребение, 36–37; Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените..., 151–153; Миков, В. Гробни находки, с. 148.

¹⁹⁶ Овчаров, Н., Д. Коджаманова. Цит. съч., 68–70.

¹⁹⁷ Стоянов, Ст. Цит. съч., 76–77.

¹⁹⁸ Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Цит. съч., с. 95, 161.

¹⁹⁹ Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново, с. 26.

²⁰⁰ Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените..., с. 153.

лечени в ленена тъкан²⁰¹. В Дворцовата църква на х. Царевец във В. Търново са открити фрагменти от текстилен колан, със златни тока и накрайник²⁰². Проучването на металните елементи от колани (апликации и накрайници) от Долище, Варненско, и Монтана е установило, че те са били закрепени върху текстилна основа – копринена и съответно вълнена²⁰³. Тези примери подсказват за разпространението на текстилния колан през Средновековието. За съжаление за неговото наличие обикновено може да се съди, ако при изработването му е включен и сърмен текстил и или метални елементи. Тази е причината проучвателите на средновековно облекло да смятат, че то рядко е пристягано в кръста с колан²⁰⁴. Горните факти обаче поставят под съмнение подобни категорични изводи. Съществуват и други доказателства, които спомагат за тяхното оборване. При проучването на архиерейския гроб (XII в.) от кърджалийската църква “Св. Йоан Продром” бе идентифициран текстилен пояс²⁰⁵. Поясът всъщност е познат от средновековните литургични текстове като дължителен елемент от богослужебното облекло²⁰⁶. Същите текстилни пояси като този от Кърджали могат да се видят изобразени на редица художествени паметници от X–XVI в. Дори коланите да не се виждат, предаването на дрехите върху човешките тела често подсказва за тяхното наличие. Явно трябва да се приеме, че през Средновековието, поне за XII–XIV в., масово е използван текстилен пояс без метални елементи по него. Търпи уточняване обаче въпросът за употребата на пояса по пол и възраст.

Реконструкции на средновековното облекло по археологически данни

Прегледът на установените части от облеклото, направен по-горе, в същината си пряко опира до проблема за реконструкцията на българското средновековно облекло, както въз основа на художествените изображения от епохата и писмените източници, така и на материалните останки от миналото.

²⁰¹ Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова. Цит. съч., с. 68.

²⁰² Георгиева, С. Накити и части от тъкани..., 393–394.

²⁰³ Кузев, Ал. Цит. съч., с. 46; Павлова, В. Принос към средновековния мъжки колан от XIII–XIV век (по данни от колекцията във варненския музей). – Антична древност и средни века. Вып. 35, Екатеринбург, 2004, 165–178. Г. Александров. Резултати от разкопките..., с. 75.

²⁰⁴ Митова-Джонова, Д., Цит. съч., с. 48; Нешева, В. Приноси към проучването на облеклото..., с. 28.

²⁰⁵ Чокоев, И. Текстилни материали от епископска..., 103–116.

²⁰⁶ Симеон Фесалонийский. Разговор о святых священнодействиях и тайнствах церковных. С. Петербург, 1856 (Репринт, Москва, 1994), гл. 47, 49.

В крайна сметка прилагането на комплексното изследване, за което ще стане дума по-нататък, цели определянето на частите на облеклото, от които произлизат намерените тъкани, както и неговата евентуална възстановка. Все в тази връзка е обърнато внимание и на изследванията, в които копчетата и токите за колани, приемани за части от облеклото, са изиграли своята роля за възстановяването на средновековните одежди.

Археологическите данни, върху които може да се стъпи за евентуалната реконструкция на облеклото от времето на **Първото българско царство**, са твърде малко. Все пак, при обобщаването на данните за некрополите, открити на територията на страната, Ж. Въжарова прави такъв опит. Той обаче се базира главно на метални или други неизтъпяващи в земята елементи от облеклото. До нейните проучвания археолозите приемат диадемите за накит, носен на шията – торкви. В некрополите Долни Луковит-1, Плевенско; Оброчище, Добричко, и Варна-2 те са намерени върху черепа, а тази от Долни Луковит-1 дори е с полепнала върху нея тъкан. Тези наблюдения ѝ дават право да твърди, че те са накит за глава – прочелници и че тъканта свидетелства за покривало на главата, носено от млади жени. Относно произхода, се припомня, че през Античността торквите са били носени и като диадеми, поради което не е изключено през Средновековието тази мода да е била възобновена²⁰⁷. В. Григоров определя въпросния накит като диадема – обръч, служещ основно за придържане на покривалото на главата или косата. Носен е от представителите на по-ниските социални слоеве. Като има предвид, че се откриват рядко, но изключително в гробове на млади жени и деца (вероятно момиченца), както и особената семантична натовареност на накита, проучвателят е склонен да предположи, че диадемите са използвани при определени обредни действия – например коронясването на невестата. Те, заедно с откритите в гробовете други накити, насочват преди всичко към обичая погребение-сватба, практикуван до късно. При смърт на девойка близките я погребвали в сватбена премяна. Починалите млади невести също заравяли с брачното им одеяние²⁰⁸. Откритите диадеми според М. Николова потвърждават непрескъснатото битуване на венеца в живота на българските славяни. У древните славяни той е отличителен знак за моминство, но участва и в не-

²⁰⁷ **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари, 175–213, 332, 380, 408.

²⁰⁸ **Григоров, В.** Принос към проучването на старобългарската диадема (VIII–XI в.). – Археология, 2003, № 1, с. 29, 35; Метални накити от средновековна България – VII–XI в. (диадеми, обеци, торкви, огърлици, пръстени, гривни). Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен “доктор”. С., 2003, с. 5; **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. т. 3, С., 1985, 159–214.

вестинските забраждания луб и сокай. Поради всичко това тя не приема становището, че носното на диадеми е възобновена през Средновековието антична традиция²⁰⁹.

Ж. Въжарова предполага, че намираните голям брой стъклени мъниста по тила на черепите (Градешница, Врачанско, и Южна България) са били вероятно пришити към женското покривало за глава. За последното предположение тя търси етнографски паралел в сокая, който обяснява като забрадка, общита по края с мъниста. Проучвателката ги нарича и особен вид покривала за глава, чисто носене свидетелства за принадлежност към определена славянска племенна група²¹⁰. Д. Аладжов открива твърде много мъниста в некропола край с. Любеново, Хасковско, като за част от тях смята, че са били пришити към диадеми и шапки. Една друга украса от същия некропол е особено интересна – шапчица, общита с 48 сребърни топчета, подобни на кухите сферични копчета, но по-малки (диам. 6 мм)²¹¹. За нея Ж. Въжарова смята, че има източен произход и може да е доставена по-скоро чрез Византия, отколкото пряко от земите, където е ушита²¹². Според М. Николова обаче мънистата, намерени около черепите, произхождат от шапка, подобна на тази с копчетата. Тези шапки най-вероятно представляват невестинското забраждане – шапка “каица”²¹³. Много е възможно познатата от етнографията мека шапчица с вземо “каица” и шлемовидните шапки с мънистено и метално покритие да представляват хронологически последователни форми на едно изходно забраждане. Бродерията е била допълвана и постепенно измествана от мънистата и металното покритие – копчета, пластинки, а от определено време

²⁰⁹ **Николова, М.** Към проучването на българските невестински забраждания луб, разсучал, каица и сокай (по материали от Видинско). – ИМСЗБ, 5, 1980, 79–81, вж. и бел. 60 на с. 97. За невестинските забраждания луб и сокай вж. по-долу. Когато се правят изводи върху подобни материали, трябва да се има предвид тяхното пространствено и възможно по-точно хронологическо разпространение, както и честотата на откриването им. Едно по-рядко тяхно засвидетелстване може да подсказва за етноси извън прабългарския и славянския кръг, което съвсем не е изключено на Балканите. Разбира се, находките трябва да бъдат разглеждани в контекста на целия археологически комплекс, към който принадлежат.

²¹⁰ **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари..., с. 408, 433.

²¹¹ **Аладжов, Д.** Средновековни погребения в Югоизточна България. – Известия на Българските музеи. т. 1, 1971, с. 145, 149.

²¹² **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари..., с. 400, 437.

²¹³ **Николова, М.** Към проучването на българските невестински забраждания..., 88–89, бел. 131 на с. 99; Българското забраждане “Каица” – произход и разпространение. – ИМСЗБ, т. 13, 1987, с. 84.

през Късното средновековие – и от монети²¹⁴. Изходната и по-напредналите форми са могли да съществуват и едновременно в по-късните исторически периоди, за което са способствали различни социално-икономически, семейни, религиозни и природогеографски условия²¹⁵. Функцията на каицата е да покрива непосредствено главата и плитките на жената в детеродна възраст, с цел тя да бъде предпазена от зловредни въздействия, причинени по магически начин. Съпоставителните етнографски и езиковедски анализи показват, че каицата е близка до едно широко разпространено в Средна Азия женско забраждане “кулута” – шапчица с покосник. Каицата не може да бъде свързана със славяните, тъй като показва коренни отлики от характерния за тях луб, така че тя и забражданията от нейния тип са културно наследство от прабългарите. Независимо от тюрския произход на думата, може да се допусне, че каицата е внесена в културата на прабългарите от асимилирани ираноезични племена, но е възможен и обратен път на заимстване²¹⁶.

За вида на дрехите от VIII–XI в. Ж. Въжарова частично съди от данните за многобройните копчета и мястото им на откриване върху скелетите. Констатирано е, че копчетата са локализираны най-често под брадата, близо до лявата или дясната ключица, и върху горната част на гръдния кош, обикновено по едно, две или три при индивид. Това показва, че дрехата при врата е била с голям разрез, затварян със съответния брой копчета. За част от откриваните мъниста се предполага, че са били пришити като украса към облеклото. Стъклените мъниста намирани върху гръдния кош, но имащи железни телчета за прикрепване (Мишевско, Кърджалийско), вероятно са украсявали женска дреха. За локализираните върху краката мъниста (Кюлевча, Шуменско, и Нови Пазар) може да се допусне, че са били пришити в долния край на одежда от типа на шалварите²¹⁷.

Изключително важни за уточняване вида на материята, от която са били шити обикновените (масовите) дрехи от периода VIII–XI в., са констатираните в новопазарския некропол следи от лен. Платът е тъкан от тънки нишки по най-простия начин – в сплитка лито, като за основа са служили

²¹⁴ За късното навлизане на монетите – XVI–XVII в., в украсата на българското женско народно облекло вж. **Серафимова-Стоянова Д.** Монетната украса на българския женски народен костюм през XVI–XVII в. – Бълг. етнография, 1979, №1, 16–34.

²¹⁵ **Николова, М.** Към проучването на българските невестински забраждания..., с. 85; Българското забраждане “Каица”..., 83–84.

²¹⁶ **Николова, М.** Към проучването на българските невестински забраждания..., с. 89; Българското забраждане “Каица”..., 81–83.

²¹⁷ **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари, с. 400, 408.

същите нишки, каквито и за вътъка²¹⁸. Картината се дооформя и от константираните в саркофаг № 4, до Голямата базилика в Плиска, останки от фина вълнена тъкан, както и сърмени нишки от некропола около същата църква²¹⁹. Твърде важно е откриването на следи от коприна в гроб край с. Николово, Русенско, т. е. далеч от столичния център²²⁰. Макар и единствено, съобщението подсказва за едно по-широко разпространение на коприната, по това време отколкото обикновено се предполага. В някои от изследваните некрополи (Мадара, Кюлевча) са откривани и следи от кожа, свидетелстващи за използването на кожено облекло или кожени елементи към него²²¹. Следи от кожух и кожен колан според Ст. Михайлов са открити в гроб от т.нар. „Болярска църква“ в Плиска²²².

Много повече са текстилните останки, върху които може да се стъпи за евентуални реконструкции на **облеклото от Второто българско царство**. В тази посока могат да се проследят и усилията на повечето изследователи. И тук обаче има големи затруднения, произлизащи от факта, че достигналите до нас тъкани са неравномерно разпределени спрямо скелета – тези **от областта на черепа** многократно превъзхождат откритите в останалата му част. Причините също бяха изяснени по-горе: най-често се запазват метализираните тъкани, а при обикновеното население те са украсявали най-вече женската глава.

Още в края на 50-те и началото на 60-те години С. Георгиева налага мнението, че тесните ленти от сърма или коприна (Обр. 32) са останки от диадема, съставена от нашити върху скъпите платове метални пластинки. Смята се, че украсяването на женската глава с диадема е стар славянски обичай²²³. Впоследствие и други изследователи възприемат нейното мнение и търсят нови доказателства за него, а също и за развитието на самата украса.

По същото време – края на 50-те и началото на 60-те години, въз основа на текстилните материали от добре датирания във втората половина

²¹⁸ Станчев, Ст., Ст. Иванов. Цит. съч., с. 18.

²¹⁹ Малецки, М. Реставрация, консервация и дублиране на плата и коланите..., 165–166; Въжарова, Ж. Некрополът до Голямата базилика в Плиска, с. 79.

²²⁰ Станчев, Д. Цит. съч., 107–108.

²²¹ Въжарова, Ж. Славяни и прабългари, с. 400. Целта на изследването са текстилните материали и затова тук само се споменава за откритите следи от кожени одежди.

²²² Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска..., 24–30.

²²³ Георгиева, С., Д. Бучински. Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. – ИАИ, 22, 1959, с. 351; Георгиева, С. Българските средновековни накити, с. 7; Нидерле, Л. Быт и культура древних славян. Прага, 1924, с. 191; История культуры древней Руси. М.–Л., 1948, Обр. 153.

Обр. 32. Текстилна лента от гроб (по С. Георгиева).
Fig. 32. Goldthread band from a grave (After S. Georgieva)

не “луб”, познато по етнографски данни от XIX век²²⁴. Тези наблюдения са много важни, тъй като проучвателката ги е започнала още на самия археологически терен. Няколко години по-късно Н. Ангелов отбелязва за известния с ценните си находки некропол под х. Трапезица във В. Търново, че жените са погребани със забрадки. Те са се спущали и върху раменете и са били богато украсени със сърмени елементи, вътъкани в плата или нашити по него. За забрадката, локализирана в гроб № 1, той смята, че на темето тя е била издигната нагоре, тъй като на това място на черепа е имало сърмена украса, натрупана в по-голямо количество. Тук Н. Ангелов вижда част от основните елементи на сокая – челната шевица, украсата на високата бука и части от месала²²⁵. За него това са археологически доказателства, подкрепящи тезата на Кр. Миятев, търсец първообраза на сокая в болярското облекло от Средновековието²²⁶.

Д. Овчаров сравнява сърмените тъкани от женска украса за глава, открити както в некрополите на значителни градски центрове като Търново, така и в тези на по-големите селища – Луковит, Враца, военните крепости – Крумово кале и поселенията със селски характер – Неговановци, всички те датирани в рамките на XII–XIV в.²²⁷ Според него засвидетелстваните под хълма Трапезица в Търново обилни сърмени останки дават възможност да

²²⁴ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 48–49, 59.

²²⁵ Според Ст. Л. Костов основните елементи, характеризиращи сокая, са: кръжилото, високата бука, челната шевица и богато украсеният месал. Костов, Ст. Л. Сокаи. – ПНЕИМ, I, 1921, 3–14.

²²⁶ Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново, 32–33; Миятев, Кр. Произход и залез на търновския сокай. – ИАИ, XVII, 1950, с. 74.

²²⁷ Д. Овчаров. За един вид сърмен накит за глава..., 3, 18–19. Той цитира по-вечето, известни до тогава, съобщения за открити сърмени тъкани. Някои от тях обаче се отнасят за мъжки гробове. Москов, М. Цит. съч., с. 12; Йорданов, И. Цит. съч.,

се предположи съществуването на сложен начин на забравдане и украса и Н. Ангелов справедливо търси в него първообраза на по-късния сокай²²⁸. На други места обаче, продължава Д. Овчаров, това не може да се установи, тъй като почти винаги сърмената украса е оскъдна. Тя се състои от лента, прибираща косата, като обвиняла главата през челото и ако се изключат металните пластинки от Враца, прикачени към сърмената лента, други украси не е имало. Проучвателят прави извода, че в описаните случаи се касае за накит, който се отличава от сокая, но вероятно е в тясна връзка с него или лежи в основата на неговото развитие и е старинен отглас от премяната на славянската девойка²²⁹. Предполага се, че украсата е била практикувана от българката и преди XII век, след което столетие се отнасят познатите сърмени находки, но до това време са използвани тъкани, бързо изгниващи в земята. С появата и разпространението на сърмения текстил накитът променил качеството си, но не и вида и предназначението си, просто сърмените нишки са направили тъканта по-устойчива на почвените условия. Накрая се заключава, че близостта на тази женска украса за глава със сокая не противоречи на становището за средновековния и български произход на този накит, напротив, потвърждава се народният произход на сокая като един от елементите в носията на българката, а не като подражание на средновековното аристократично облекло, както допуска Кр. Миятев²³⁰.

Върху някои черепи от некропола на нос Калиакра са намерени ленти от литотъкана памучна материя с нашити по тях медни пластинки. За тях, както и за подобните пластинки, открити в други гробове, Л. Бобчева смята, че е възможно да са били пришивани към края на забрадката, минаваща през челото, или пък да са били носени върху панделка. Тя също приема, че прототип на този накит са били лентите от скъп плат със старинен славянски произход. Според нейните наблюдения той е бил носен от всички слоеве на населението, като при по-заможните пластинките са били позлатени или сребърни, а при по-бедните – медни. Намирането на накита и в с. Радювене (дн. Стояново), Врачанско, свидетелства, че накитът е бил модерен за времето си, а местоположението на пластинките върху челото подсказва, че не

2004–2005; Ангелов, Н. Спасителни разкопки на Царевец..., с. 22; Средновековен некропол в Търново, 23–33, Обр. 6–10, 12; Станчев, Ст., И. Начева. Цит. съч., с. 75, 77, 80; Георгиева, С., Д. Бучински. Цит. съч., с. 351; Митова-Джонова, Д. Цит. съч., с. 43, Обр. 2.

²²⁸ Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново, 32–33.

²²⁹ Нидерле, Л. Цит. съч., с. 191.

²³⁰ Велева, М. За произхода на българския сокай. – ИЕИМ, VI, 1963, с. 164; Овчаров, Д. За един вид сърмен накит..., с. 19.

Обр. 33. Женски украси за глава, реконструирани от В. Нешева по данни от некрополи XII–XIV в. (по В. Нешева).

Fig. 33. Woman head decorations reconstructed by V. Nesheva on the basis of cemeteries data (12th – 14th centuries) (After V. Nesheva).

се касае за диадема, продължава проучвателката, защото тя се е носела върху косата и е била по-късен накит. По всичко изглежда, че тук е запазена по-стара традиция и че този накит от своя страна пък е прототип на обичая краищата на забрадките на българката да се украсяват с лютори и мъниста²³¹.

В. Нешева, спирайки се на женските украси за глава (Обр. 33), намира сходство между накитите (пластинки и метализирани тъкани), открити в калиакренския некропол и изобразените върху главата на ктиторката²³² от стенописите на Земенския манастир, и приема, че погребаните жени са носили сокаи²³³. Според нея в

²³¹ Бобчева, Л. Средновековен накит от Калиакра, 97–98.

²³² През 20-те години на XX в. Й. Иванов налага мнението, че изобразените ктитори на стенописите в земенската църква “Св. Йоан Богослов” са деспот Деян и деспотица Евдокия – Доя. Вж. Иванов, Й. Старински църкви в Югозападна България. – ИБАД, 3, 1912–1913, с. 63 и сл.; Иванов, Й. Северна Македония. Исторически издирвания. С., 1906, 119–130. 70 години по-късно Л. Мавродинова отнася слоя стенописи, съдържащ и ктиторската композиция, към една по-ранна датировка – кр. на XIII или началото на XIV в., от общоприетата – средата на XIV в. Поради това тя е на мнение, че споменатият в ктиторския надпис деспот Деян не е идентичен с познатия от средата на XIV в. севастократор, а после и деспот Деян. Вж. Мавродинова, Л. Земенската църква. История, архитектура, живопис. С., 1980, 136–137. По-късно Хр. Матанов след прецизен анализ на дарителския надпис от църквата доказва, че споменатият в него деспот Деян и изобразеният ктитор са различни лица. Името на ктитора остава неизвестно, но очевидно той е някой по-дробен местен феодал, васал на деспот Деян. Оттук и изобразената ктиторка не е деспотица Евдокия (Доя). Вж. Матанов, Хр. Княжеството на Драгачи. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха. С., 1997, 68–73.

²³³ Нешева, В. Приноси към проучването на облеклото..., с. 35. На с. 34 авторката отбелязва, че ктиторката “...носи своеобразна шапка, изработена от плат”.

Търново и с. Неговановци сокаят е в малко по-различен вид – сърмотъкани или сърмовезани ивици плат вместо метални пластинки, откъдето заключава, че сокаят през Средновековието има две разновидности – с кръжило от метал или от сърмена и друга тъкан. Носи се както от аристократки, така и от жените от заможните обществени слоеве; разпространен е от Черно море до северозападните и югозападни краища на страната²³⁴. Проучвателката прави преглед на мненията за произхода на сокаят: от аристократичната диадема²³⁵ (Ст. Л. Костов, П. Цончев, Кр. Миятев); народностен (М. Велева)²³⁶; показващо сходство със сокаите от Поволжието (Р. Сефтерски)²³⁷ – и заключава, че нито едно от тези мнения не е подкрепено от археологически данни. В търсенето на корените на сокаят проучвателката се връща към сърмената лента, “каквато виждаме в основата на сокаят в търновския некропол” и която е “една от най-разпространените украси за глава по време на Втората българска държава (XII–XIV в.).”²³⁸ Тя уточнява, че понякога към нея са били апликирани малки метални пластинки, а самият накит е обхващал челото, като краищата му отзад, на темето, били завързвани или прикрепвани с игли. В. Нешева прави извода, че той е старинен отглас от обичая на славянските девойки да украсяват главите си с метални диадеми или с ленти от скъпи платове и че “съчетавайки традиционното покривало – кърпата (забрадката) – с лентата от сърмени и други тъкани, понякога апликирана с метални пластинки, българките създали, вероятно по време на Втората българска държава, сокаят.”²³⁹ Поради липса на антропологични данни тя не може да каже дали през разглеждания период лентите са специфична моминска украса, но в друго свое изследване уточнява, че вероятно ленти са носили девойките, а сокаят – омъжените жени, които през Средновековието били длъжни да скриват косите си с покривало²⁴⁰. В една от последните си публикации В. Нешева определя

²³⁴ Пак там, 35–36.

²³⁵ **Костов, Ст. Л.** Сокаи, с. 5; **Цончев, П.** Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 23, 60, 257; **Миятев, Кр.** Произход и залез на търновския сокайт, 81–82.

²³⁶ **Велева, М.** Цит. съч., 166–169.

²³⁷ **Сефтерски, Р.** Старинни сокайни шевици от Габровско. – МПК, 1968, № 3, с. 42.

²³⁸ **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото..., с. 36.

²³⁹ **Нидерле, Л.** Цит. съч., с. 191; **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото..., с. 36.

²⁴⁰ Статията е на руски и е използван терминът “повязка”: **Нешева, В.** Костюм периода второго българского царства (XIII–XIV в.). – В: Четвърти международен конгрес по славянска археология – 1980. 1. С., 1992, с. 581. Обобщавайки данните за тъканите в българския костюм през XII–XIV в., тя напомня, че в редица некрополи от това време са намерени сърмотъкани украси за глава – типичната славянска

частите от тъкани, полепнали по челната част на черепите от некропола на църквата пред главния дворецов вход на Царевец, като ленти, диадеми – една от най-срещаните женски украси за глава от времето на Второто българско царство²⁴¹.

Според И. Бъчваров текстилните материали и метални пластинки, открити около черепите на погребаните в некрополите до с. Янтра, Горнооряховско, не са предоставили нужните данни за заключение в полза на тезата, че погребаните са носили на главите си сокаи. По-скоро находките свидетелстват за използването на апликирани прочелници²⁴². Той разширява своите наблюдения върху други подобни находки от територията на България и изгражда географска и типологична характеристика на разпространение на подобни материали, като достига отново до горния извод. Проучвателят смята, че тяхното носене през Средновековието е било една модна тенденция, която е предлагала голямо разнообразие при изработката им. Важни данни в тази посока предоставят частите от златотъкани препаски – прочелници без апликации, открити от него в някои от янтренските гробове и от крепостта Ряховец (край гр. Г. Оряховица). Благодарение на намерения богат нумизматичен материал в тях масовото ползване на този накит е отнесено към времето на цар Иван-Александър (1331–1371)²⁴³. Като има предвид късните находки от некрополите край Мадара и с. Калутерица, днес кв. на Каспичан, Б. Петрунова заключава, че този накит, известен от гробове, открити в редица средновековни селища, поне за Североизточна България е бил характерен от XIII до XVIII в.²⁴⁴

Силно впечатление прави обстоятелството, че авторите доста се затрудняват при идентифицирането на текстилните материали, откривани около

лента или диадема. Вж.: **Нешева, В.** Тъканите в българския костюм през XII–XIV век. – Българска етнография, 1980, 2, с. 47. Разглеждайки накита в средновековния български костюм, В. Нешева отново прави изводът, че една от най-срещаните украси за глава е лентата от сърмотъкан плат, която обхващала челото и тила и прибираща косите, като понякога върху нея са апликирани сребърни или медни пластинки, а “сокаят е друг, не по-малко разпространен през XIII–XIV в. накит, засвидетелстван и в живописни портрети, и по археологически път.” Вж.: **Нешева, В.** Накитът в средновековния български костюм през XIII–XIV век. – Българска етнография, 1978, № 3–4, 116–117.

²⁴¹ **Нешева, В.** Богоспасният Цариград Търнов, с. 115.

²⁴² **Бъчваров, И.** Янтренски некрополи, 13–17.

²⁴³ **Бъчваров, И.** Географска и типологична характеристика на разпространението на средновековния накит прочелник. – ИИМВТ, X, 1995, 101–108.

²⁴⁴ **Петрунова, Б.** Цит. съч., с. 277.

женските черепи²⁴⁵. Дават се няколко възможни определения, а за различни идентификации се привеждат едни и същи известни данни от средновековните некрополи. Като най-цитирани и почти винаги влизачи в аргументацията на разнообразните мнения са данните за тъкани от с. Неговановци, В. Търново, Крумово кале, Калиакра. Без да се задълбочаваме повече във въпроса само от украса или от облекло произхождат текстилните материали, намирани около женските черепи, може да се обобщи, че ако те са само от сърмена лента, изследователите обикновено ги разглеждат като украса – накит. Във въпросните тъкани някои от авторите разпознават елементи от украса към забрадка, покривало, в които дори се търси произходът на сокая. Възщност в сложните женски украси за глава участва покривалото (забрадката), което е част от облеклото, а в най-обикновения случай лентата е прихващала покривалото. В крайна сметка сокаят, според етнографските определения, е сложен тип забраждане с пищна украса²⁴⁶.

Когато се издирва историческият произход на вещите, от които са останали материалите, открити около главите на погребаните жени, е необходимо да се вземат под внимание и етноложките изследвания. Изследвайки етнографските, археологическите и езикови аспекти на женското забраждане “сокай”²⁴⁷, М. Николова доразработва тезата на Р. Сефтерски, че сокаят принадлежи на културата на прабългарите, която е изградена върху етнографски и езикови съпоставки с женски забраждания и техните названия у някои народи в Средна Азия – киргизи, каракалпаци, казахи, и марийците в Поволжието. Авторът сближава фонетично българските названия сокай, сукай, сокле със средноазиатските саукеле, сеукеле, шокуло, съокеле, но не разкрива значението на названията, докато М. Николова на базата на този, а и на друг сравнителен материал търси причините за тези сходства²⁴⁸. На първо място тук трябва да се има предвид самият вид на сокая, който в двете си разновидности – габровски и македонски, представлява **еднорого забраждане**. Роговидната форма се определя от вида на подложката, която в двата случая е различна: при габровския тя е елипсовидна дъска, а при македонския – съши-

²⁴⁵ За да се избегне повторението, тук не са отбелязани многото други кратки определения от откривателите на тъкани, локализиращи около женски черепи. Те са представени по-напред в изследването.

²⁴⁶ Колев, Н. Българска етнография. В. Търново, 1982, с. 185.

²⁴⁷ Николова, М. Женското забраждане “сокай” – етнографски, археологически и езиковедски аспекти. – Българска етнография, 1991, № 6, 3–13.

²⁴⁸ Сефтерски, Р. Цит. съч., с. 42; Принос към етимологията на думата сокай или сукай. – Български език, 1957, № 1, с. 68; Николова, М. Женското забраждане “сокай” – етнографски, археологически..., с. 4.

та в горния край като качулка ивица плат²⁴⁹. Повечето изследователи на народното облекло у горепосочените народи свързват женското високо конусовидно забраждане с културата на скитите, принадлежащи към огромния ираноезичен етнически масив, простиращ се от Алтай до причерноморските степи. Ираноезичните племена са участвали в етногенезиса на горните народи и съответно ареалът на разпространение на скитското облекло се простирал от Дунав до Предна и Средна Азия²⁵⁰. При съпоставянето на българските сокай и въпросните женски забраждания от Поволжието и Средна Азия се констатира, че всички те имат висока еднорога форма, която се получава от вида на подложката: дъска при габровския сокай и съответно предимно от дървесна кора, свита във форма на конус, при посочените народи. От този характер на подложката се заключава, че тя е трябвало да наподобява рог и че семантиката на забраждането произтича от семантиката на рога. Стига се до извода, че в тези роговидни забраждания е вложена идеята за плодовитост, символизирана от рога. Този символ съвсем естествено се свързва с жената в нейната репродуктивна възраст и присъствайки в облеклото ѝ той трябва да усилва нейната плодовитост. По тази причина роговидното забраждане е свързано със сватбата и по-точно – с периода на майчинството²⁵¹. Чрез различните варианти на въпросното забраждане от Средна Азия и Поволжието е възстановен историческият развой на българския сокай и са обяснени различията между габровския и македонския сокай. Оказва се, че те представят хронологически разновременни форми на същия прототип женско забраждане, чиито наследници са еднорогите забраждания у посочените по-горе народи. Освен това те са местни варианти на това женско забраждане, но различията между тях са били формирани далеч преди появата им на Балканския полуостров. Общото им название сокай показва, че са донесени от един народ, който ги е включил в културата си от различни по време и място ираноезични народности и съответно може да се допусне, че това е прабългарският народ, чийто сложен ет-

²⁴⁹ Велева, М. Цит. съч., с. 159; Костов, Ст. Л. Македонски убруси и сокай. – ИНЕМ, 1925, кн. I–IV, 8–13; Николова, М. Женското забраждане “сокай” – етнографски, археологически..., 5–6.

²⁵⁰ Народы Поволжья и Приуралья. Историко-этнографические очерки. М., 1985, с. 6, 7, 77, 111; Рикман, Э. А. Одежда народов Восточной Европы в раннем железном веке. Скифы, сарматы, гето-даки. – В: Древняя одежда народов Восточной Европы. М., 1986, с. 18; Николова, М. Женското забраждане “сокай” – етнографски, археологически..., 8–9.

²⁵¹ Аранђеловић-Лазић, Ј. Женско оглавље у облику рога као одраз примитивне идеје о плодности. – Гласник Етнографског музеја у Београду. 34, 1971, Београд, 52–72; Николова, М. Женското забраждане “сокай” – етнографски, археологически..., 9–10.

ногенезис с изтъкван многократно²⁵². Обстоятелственото езиково изследване дава допълнителни аргументи в тази посока, като се достига до извода, че думата сокай се състои от корен сок- от ирански езиков произход със значение “рог” и тюрската наставка -кай с умалително значение, така иранотюркската (по-точно тюркизираната) дума сокай означава “рогче” и точно кореспондира със семантиката и формата на забраждането. Последните изводи дават право на М. Николова с голяма увереност да заключи, че българското женско забраждане сокай в двете си разновидности – габровски и македонски, принадлежи на културата на прабългарите, включено (забраждането) органично в нея от иранските съставки на прабългарския етнос²⁵³.

Ако текстилните материали, локализирани около женските черепи, се тълкуват като сокай, то горният извод изключва твърдения като това, което търси първообраза на сокай в болярското облекло от Средновековието, изпитало от своя страна византийско влияние²⁵⁴. В тази светлина вече твърде проблемни стават и изводите, че сърмените ленти, открити около черепите, понякога украсени с метални пластинки, оформят накит, който се отличава от сокай, но вероятно е в тясна връзка с него или лежи в основата на неговото развитие²⁵⁵; както и че чрез съчетаването на традиционното покривало – забрадката – с лентата от сърмени и други тъкани, понякога апликирана с метални пластинки, българките създали, вероятно по време на Второто българско царство, сокай²⁵⁶.

Освен това, когато се правят опити да се тълкуват материалите, открити в областта на главата, трябва да се има предвид, че те може да са влизали в състава на различни женски забраждания. По този повод М. Николова отбелязва, че някои археолози въз основа на разкритите при разкопки диадеми и сърмени ленти възстановяват забраждане от типа на луба, но поради недостатъчното познаване на етнографския материал го определят като сокай и за съжаление правят неверни изводи за възникването, битуването и разпространението на сокай. Лубът и сокаят са два типа женско забраждане, които се различават и по структура, и по функция²⁵⁷. В други случаи обаче

²⁵² Пак там, 10–11.

²⁵³ Пак там, 11–13.

²⁵⁴ **Миятев, Кр.** Произход и залез на търновския сокай, с. 74; Царска корона в селска хижа. – ИНеМ, XIV, 1943, 15–46; **Ангелов, Н.** Средновековният некропол на Търново, 32–33.

²⁵⁵ **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит..., 16–20.

²⁵⁶ **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото..., с. 36.

²⁵⁷ **Николова, М.** Към проучването на българските невестински забраждания..., 82–83. Забележките ѝ са отправени към изследването на **Нешева, В.** Приноси към изследването на облеклото..., с. 36.

това не е така. Например, като има предвид местната традиция в облеклото, Д. Митова-Джонова въз основа на откритите тъкани в средновековния некропол край с. Неговановци, Видинско, възстановява женското забраждане "луб". По етнографски данни той се състои от висока кръгла подложка с форма на пресечен конус, обърнат с тясната страна върху главата. Подложката е направена от дървесна кора, обвита с бяло платно. Около нея е прикрепен метален венец и венч от естествени цветя, а към задния горен край е прикачен бял пешкир. Накити от типа на металните венци, съставени от скачени плочки, са изобразени върху шапките на ктигорките от стенописите в Земенския манастир и в църквата в с. Долна Каменица, а самите забраждания, според М. Николова типологично, а вероятно и генетично са много близки до народното забраждане луб, въпреки че съвместяват функциите на белези за семейното и общественото положение на жени от болярското съсловие²⁵⁸. При археологическите изследвания на облеклото е необходимо да се вземат под вниманието точно функциите на шапките и забражданията, които имат основно значение за изясняване на тяхната същност²⁵⁹. Средновековните изображения на членове на аристокрацията показват чужди влияния (византийско и западно) в оформянето на костюмите и владетелските инсигнии, основно място сред които заема короната²⁶⁰. Диадемата, или венецът, е съществен конструктивен елемент в различни по форма невестински и женски забраждания от края на XIX в. в цялата страна²⁶¹. Докато царската корона и болярските диадеми са предимно знаци за владетелски правомощия и високо място в обществената йерархия, то народното женско забраждане е обреден знак за преход на девойката в обществото на омъжените жени. И ако на формално ниво благодарение на конструктивните елементи съществува някакво привидно сходство, то на функционално ритуално/обредно ниво разглежданите предмети са коренно различни. Провинциалната аристокрация обаче, заключава М. Николова, не е могла да се откъсне напълно от силата на местната традиция дори и в облеклото, за което свидетелстват женските шапки на ктигорките от Земен и Долна Каменица, документирани в ареала (или в близък до него) на традиционното разпространение на луба²⁶².

²⁵⁸ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 58–59; Николова, М. Към проучването на българските невестински забраждания, 75–82; Николова, М. Женското забраждане "сокай"... , 4–5.

²⁵⁹ Николова, М. Женското забраждане "сокай"... , 5.

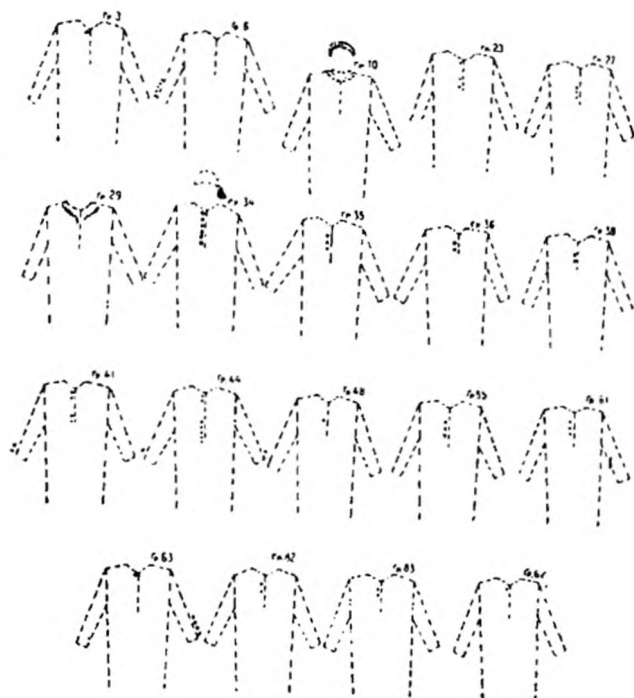
²⁶⁰ Миятев, Кр. Произход и залез на търновския сокай, с. 74; Царска корона в селска хижа, 15–46; Наследникова, В. Цит. съч., с. 19 и сл.

²⁶¹ Николова, М. Към проучването на българските невестински забраждания..., 75–82.

²⁶² Николова, М. Женското забраждане "сокай"... , с. 5.

Обр. 34. Женска носия по данни от некропола при с. Неговановци, Видинско (по Д. Митова-Джонова).

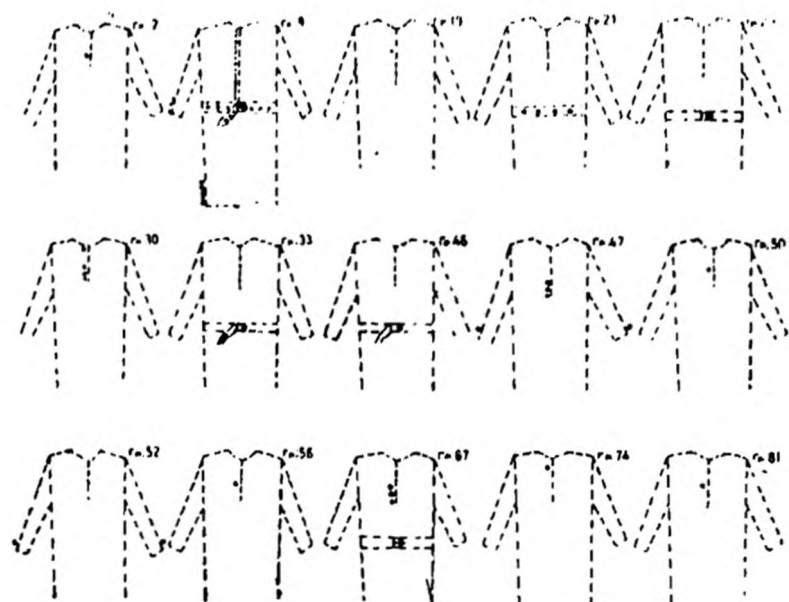
Fig. 34. Woman dress according to the archaeological data from the cemetery near the village of Negovanovci, Vidin region (After D. Mitova-Djonova).

Въпросът за вида на женската украса за глава и съответно нейния произход изключително много се затрудняват от факта, че венецът е общ елемент и за луба, и за сокая²⁶³. Несъмнено венецът е славянски елемент, но участва освен в традиционната славянска украса луб и в сокая, за който с голяма вероятност се допуска, че има прабългарски произход. По наличните археологически данни трудно могат да се проследят протеклите синтезни процеси. Около черепите са останали само отделни елементи от иначе богатата някогашна украса. И нещо изключително важно – запазилите се части, главно сърмени тъкани, са твърде неравномерно разпределени във времето. Те произхождат най-вече от XIV в., а специално за това столетие трябва да се има предвид и оживената дейност на чуждите търговци по българските земи.

Малкото тъкани, открити извън областта на главата, са принудили археолозите да се облягат при реконструирането на облеклото предимно на металните елементи, останали от него. Затова особено ценни се явяват изводите, базирани и на данни за констатирани следи от текстил. Миниатюрните

²⁶³ Николова, М. Към проучването на българските невестински забраждания..., с. 93

Обр. 35. Мъжка носия по данни от некропола при с. Неговановци, Видинско (по Д. Митова-Джонова).

Fig. 35. Man dress according to the archeological data from the cemetery near the village of Negovanovci, Vidin region (After D. Mitova-Djonova).

Обр. 36. Реконструирани одежди по данни от некропола при с. Неговановци, Видинско (по Д. Митова-Джонова).

Fig. 36. Reconstructed garments according to the archeological data from the cemetery near the village of Negovanovci, Vidin region (After D. Mitova-Djonova).

копчетата тъкани, открити върху скелетите от некропола до с. Иеговановци, Видинско, датиран във втората половина на XIV в., затрудняват Д. Митова-Джонова да определи кройката на дрехата, шейната дължина и широчината, а също така дали са останки от една или две горна и съответно долна дрехи? Поради това главният елемент, който тя използва при реконструиране на облеклото, са металните копчета за костюма на жената (Обр. 34) и копчетата и токите за костюма на мъжа (Обр. 35). Шейните изводи са, че жената в този средновековен селски район, отдалечен на около 12 км от столицата на Страцимировото царство – Видин, се е обличала в дреха, ушита от бяла лито тъкана памучна материя (Обр. 36). Силно пакъдрените фрагменти текстил, намерени около шейните прешлени, навеждат Д. Митова-Джонова на мисълта, че деколтето на съответната дреха е било по-широко изрязано и набрано с копче. Одеждата е имала разрез на гърдите, закопчаван най-често с едно, две, три, но и с повече – четири, шест, седем сферични метални копчета, като в някои случаи той е бил обточен със сърмени гайтани. Ръкавите са били дълги и тесни, затваряни между китката и лакътя с копчета, като често обаче последните са намирани само при единия ръкав. Тъй като проучвателката не открива в нито един женски гроб следи от колан, тя приема, че дрехата е била свободна в талията.

Мъжкото облекло е било ушито от същия бял литотъкан памучен текстил. На гърдите дрехата е имала разрез, закопчаван най-често с едно и по рядко с три, четири, пет, а в един случай с шестнадесет гъсто наредени копчета. Ръкавите са дълги и тесни, закопчавани с копчета, като и тук често те се срещат само при единия ръкав. В кръста одеждата е препасвана с колан, имащ желязна тока. Близко наредените, в един от случаите, високо над глезена на десния крак копчета свидетелстват, че тази дреха е била с разрез в долния край на полите. Ако се приеме, че последното копче е било до ръба на полата, може да се заключи, че одеждата е била дълга до над глезените. Като има предвид от една страна данните от стенописите в Земенския манастир (XIV в.), църквата в с. Долна Каменица (XIV в.), Калотинския (XV в.) и Драгалевския манастир от XV в. и от друга, че копчетата в разглеждания некропол се намират в средата на гърдите, че ръкавът е дълъг, тесен, затворен в китката с копчета и че одеждата е препасана в кръста с колан, Д. Митова-Джонова заключава, че представените данни от неговановските гробове се отнасят до горната дреха²⁶⁴.

Въз основа на намерените около мястото на гръдния разрез сърмени шевици, раменете и лактите, както и на локализираните метални копчета при китките и върху гръдния кош на погребаните в некропола под хълма Трапезица

²⁶⁴ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 56–58.

във В. Търново Н. Ангелов прави изводи за украсата, формата и начина на носене на горната женска дреха. По всяка вероятност тя е била дълга, а назвата разрязана и затваряна с две копчета. Ръкавите също са били дълги и затваряни с по четири или по-малко копчета. Втъкани или пришити орнаменти – шевици е имало около отвора за главата, гърдния разрез, върху раменете и отчасти лактите. През кръста дрехата е била пренасвана със сърмен колан²⁶⁵.

Д. Овчаров установява някои данни за облеклото на погребаните в некропола на крепостта Крумово кале до Търговище, дагиран във втората половина на XIV в. С едно копче, намирано в повечето случаи под брадичката, високо горе е била закопчавана дрехата (вероятно риза). Откриването в някои случаи на голям брой копчета обаче свидетелства за значително по-тежка дреха, т. е. горна. В един от гробовете (№ 7) са открити 85 копчета, които подсказват за вероятността погребаният да е бил облечен с дълга дреха, която се затваряла отпред с два реда гъсто поставени копчета и е имала дълги ръкави, украсени при китките с по един ред копчета. Паралели за тази дреха се търсят в етнографски данни, както и в стенописите от Земенския манастир (XIV в.) и църквата “Св. Богородица Петричка” (1643 г.) в Бачковския манастир²⁶⁶.

На базата на археологическите данни от средновековните некрополи, разкрити до средата на 70-те години на XX в., В. Нешева проучва българското облекло от времето на Второто царство. Изказва се съжаление, че при документирането на разкопките и в публикациите невинаги е посочено точното разположение на находките в гробовете, което обстоятелство затруднява изследването, а откриваните фрагменти от тъкани са малки по размери, в лошо състояние и като резултат не са достатъчни за реконструиране на облеклото (Обр. 37). Поради това се изтъква, че по-важно значение за тази цел имат украшенията с функционална роля – копчета, токи, а понякога и шевични ивици, гайтани и др., които са и по-многобройни. Местооткриването на копчетата показва, че на гърдите дрехите са имали разрези, а ръкавите са били дълги, тесни и също с разрези. За тяхната дължина може да се съди по броя на копчетата, като срещаните по 14 и повече в един ред свидетелстват, че отворът е достигал почти до талията. В някои случаи разрезите допълнително са били украсявани с обточващи ги сърмени шевици или гайтани²⁶⁷. Последният извод В. Нешева пренася и върху откритите от Ек. Манова тъкани в гроб от средновековната църква “Св. Йоан Продром”²⁶⁸ в Кърджали, за които отбе-

²⁶⁵ Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново, 31–33.

²⁶⁶ Овчаров, Д. За един вид сърмен накит за глава..., 228–229.

²⁶⁷ Нешева, В. Приноси към проучването на облеклото..., 23–39.

²⁶⁸ Десетилетия по-късно е открит кирилски надпис-графит върху стенописите, който според Н. Овчаров съобщава за възможното име на църквата “Св. Йоан Продром”. Вж.: Овчаров, Н., Д. Хаджиева. Цит. съч., с. 94.

Обр. 37. Реконструирани от В. Нешева представителни женски костюми от XIII–XIV в.: а) на придворна дама, по данни от гроб в дворцовата църква на х. Царевец във В. Търново; б) на богата селянка; в) и г) на богати гражданици (по В. Нешева).

Fig. 37. Representative woman dress from the 13th–14th century reconstructed by V. Nesheva: a) of a maid of honor according to a grave, the Palace church, Tzarevetz hill, V. Tarnovo; b) of a rich village woman; c) and d) of a rich town women (After V. Nesheva).

лязва, че “следите от сърмена тъкан при ръцете на един женски скелет /.../ са също от шевична ивица.”²⁶⁹ Облеклото според проучвателката рядко е било пристягано в талията с колан. Имайки предвид изводите за некропола край с. Неговановци, се заключава, че колан не е употребяван в облеклото на селските жени. В женски гробове на градски некрополи обаче понякога са намирани токи и малки пафтички, а колан от сърмотъкан плат е открит в Търново²⁷⁰. На тази база се прави извод за цитирания гроб от Кърджали: “около кръста на женски скелет /.../ е имало следи от сърмена тъкан, за която може да се допусне, че е от подобен колан”²⁷¹. Съдейки от оскъдните данни за тъканите, се обобщава, че облеклото е било изработвано предимно от памучни и по-рядко от вълнени и други платове. Възможна е обаче и по-широка употреба на вълнените тъкани, а луксозните сърмотъкани и други копринени платове

²⁶⁹ Пак там, 24–25; **Манова, Ек.** Църквата в Кърджали, с. 209. Това допускане ще бъде разгледано отново, но по-подробно след представянето на резултатите от изследването на текстилните материали, намерени в гроб, засечен през 1998 г. в непосредствена близост до открития от Ек. Манова.

²⁷⁰ Пак там; **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., с. 48; **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново, с. 26, Обр. 10.

²⁷¹ **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото..., с. 25. Последното твърдение също ще бъде специално разгледано по-нататък в нашето изследване.

са били привилегия за най-богатите²⁷². Въз основа на паметниците на българското изобразително изкуство от XIV в. се приема, че и жените, от чиито гробове произхождат текстилните останки, са носели две, дълги до земята дрехи, рядко пристягани в талията с колан. Пазвеният отвор на горната туника почти винаги е бил закопчаван с малки сферични копчета. Ръкавите на ризата в едни случаи са били с разрези в долната си част, а в други – без или са завършвали с маншет²⁷³. В. Нешева изяснява първообраза на сукманеното облекло, като допълва изводите на Кр. Миятев, че през XIII–XIV в. то е носено от жените от различни социални слоеве²⁷⁴.

Откритият инвентар в средновековния некропол в крепостта на нос Калиакра, включително текстилни фрагменти, дава основание на Л. Бобчева да направи някои твърде важни, макар и частични, изводи и за облеклото. Останките от литотъкана памучна материя са отнесени към ризи с дълги ръкави. От голямо значение се явява обстоятелството, че произходът на копчетата (от долна или горна дреха) е разграничен съгласно техните размери. Местонамирането на най-малките копчета около вратните прешлени и коските на китките показва, че са служили за закопчаване на яки, ръкави и нагръдници (пазви), докато със средните и големите копчета са се затваряли връхните дрехи. Откриването на голям брой копчета от двете страни на гръбначния стълб в един от гробовете (№ 60) предполага дълга връхна одежда с два реда копчета. Връхните дрехи са били вълнени, украсени с гайтани. Малобройността на токите според проучвателката показва, че коланите не са били много употребявани. Откриването на позлатена бронзова апликация, макар и една, и то във от гроб, подсказва, че вероятно някои по-заможни жители са носили и метални колани²⁷⁵.

Важни за научното дирене са и реконструкциите на облеклото, представени от проучвателите на некрополите в Преслав. Освен столица през X в. той е важен градски център от кр. на XII и през XIII в. Не е без значение и фактът, че в количествено отношение тук са проучени твърде много гробове. В тези от XII–XIV в., локализирани около Кръглата църква, са намирани по едно, две или три копчета върху гърдите, които са затваряли различно дълбок пазвен разрез, а свентуално и страничен²⁷⁶ (Обр. 38). Въз основа на копчетата от некропола (XI–XIV в.) при северната стена на ранното укрепление във Вътрешния град на Преслав се заключава, че дрехите са имали пазвен отвор,

²⁷² Нешева, В. Приноси към проучването на облеклото..., с. 25.

²⁷³ Пак там, с. 28.

²⁷⁴ Пак там, с. 31; Миятев, Кр. Българският сукман. Принос към историята на народното облекло. – СпБАН, LXXI, 1950, с. 241–254.

²⁷⁵ Бобчева, Л. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра, с. 162.

²⁷⁶ Георгиев, П., Т. Михайлова. Цит. съч., 169–170.

Обр. 38. Предполагаема реконструкция на вида на покривалото за глава, наушницата и копчето на пазвения разрез на дрехата в гроб № 38 от некропола около Кръглата църква в Преслав (по П. Георгиев и Т. Михайлова).

Fig. 38. Hypothetical reconstruction of a kind of head cover, grave N 38, cemetery around the Round church in Preslav (After P. Georgiev and T. Mihailova).

Обр. 39. Реконструкция на костюми от XIII – ср. на XIV в. по данни от некрополите, разположени южно от дворцовите сгради в Преслав (по Е. Евтимова).

Fig. 39. Reconstruction of dresses from the 13th – the mid of the 14th century according to data from the cemeteries, situated South from the Palaces buildings in Preslav (After E. Evtimova).

който обикновено е бил съвсем малък – само за провиране на главата, но в един случай той достига до под талията. Ръкавите вероятно са били тесни, но при някои – с разрези между китката и лакътя или само в долната част при китката; в един случай вероятно са били украсени с ивици сърмовезан плат. Откритият фрагмент е бил твърде малък за по-точни заключения, но одеждите с подобни украси са били популярни и често срещани сред по-заможните социални слоеве през XIII–XIV в., отбелязва В. Нешева²⁷⁷. Е. Евтимова обобщава данните за облеклото, получени от проучването на некрополите, разположени южно от дворцовите сгради²⁷⁸. Точното локализиране на многото метални сферични копчета в гроба е позволило представянето на няколко реконструкции на дрехи от XIII–XIV век (Обр. 39). Вероятно една от погребаните жени е била облечена в туника с малък пазвен отвор, затварян с малки копчета. Горната дреха е била украсена отпред с по-едри копчета, като не е изключено закопчаването да е било асиметрично; ръкавите също са били декорирани или затваряни с копчета²⁷⁹. Петте копчета, открити в средата на кръста, вероятно са от украсата на платнен колан. Мъжките костюми са дъл-

²⁷⁷ Нешева, В. Средновековен некропол във Вътрешния град..., с. 52.

²⁷⁸ Евтимова, Е. Опит за реконструкция на средновековни костюми..., 154–157.

²⁷⁹ Тук текстът е неясен, но най-вероятно авторката има предвид горна дреха. Пак там, с. 156.

ги до глезените. В долния си край дрехата е била с разрез, започващ над коленете и затварян с няколко (4) копчета. Върху гърдите и ръкавите в един или два реда са пришити сферични копчета, като понякога те липсват на единия.

Ж. Аладжов прави интересен анализ на копчетата от некропола край Дворцовата базилика, хвърлящ известна светлина върху някои промени в облеклото. Установени са различни закономерности между размерите на копчетата, броя и местонамирането им, и дълбочината на гроба: през всичките векове на използване на некропола – XI–XV в., копчетата на врата са по 1–2; най-голямо е количеството от областта на гърдите и корема (от 1 до 30), като се запазва високото им равнище през втория (XII–XIII в.) и третия период (средата на XIII – до края на трета четвърт от XIII в.) на некропола; по ръкавите ситуацията е подобна на тази при яката (от 1 до 5 копчета), но има засилване на броя при втория и на разнообразието през третия период. Не са констатирани копчета по яката и ръкавите през последния период²⁸⁰.

Сферичните копчета от некропола на средновековната църква в Кърджали са откривани около ръцете, кръста, по цялата дължина на гърдите или под черепа, което показва, че дрехите са били с разрези на шията и ръкавите, затваряни с едно или две големи копчета. Одеждите с изцяло разрязани предници вероятно са били мъжки. При тях на шията и кръста са зашивани големи копчета, а по дължината на разреза – малки сферични. В един от гробовете под лъчевите кости на ръцете е открита част от двупластова платнена ивица с четири малки сферични копчета в единия край. Реконструирана е като колан, състоящ се от две съшити ленти, над които минава силно нагънат плат, покриващ закопчаването. Откритите в областта на кръста копчета показват, че коланът е бил носен над отворена дреха²⁸¹.

Разположението на намерените 36 посребрени сферични копчета в един гроб от крепостта Красен край град Панагюрище е подсказало, че погребаната жена е била в дълга дреха с висока яка²⁸².

С твърде важно значение за попълване на палитрата от реконструкции на средновековно облекло са трите вида текстил от гроб, открит в притвора на дворцовата църква “Св. Параскева” на Царевец. Основната тъкан според С. Георгиева произхожда от официална богата дреха – саκος²⁸³. Везаната

²⁸⁰ Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Цит. съч., с. 97. За етапите на некропола: с. 107.

²⁸¹ Овчаров, Н., Д. Хаджиева. Цит. съч., с. 66, 68–70.

²⁸² Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов. Цит. съч., с. 97.

²⁸³ Георгиева, С. Накити и части от тъкани..., с. 404; Манова, Ек. Видове средновековни облекла според стенописите от XIII–XIV в. в Югозападна България. – ИЕИ, V, 1962, с. 6 и сл.; Филов, Б. Старобългарските царски одежди. – Родина, II, 1939–1940, 1, 9–11.

й украса се състои от четириъгълни полета, в които през едно са изобразени двуглави орли в хералдична поза, а между тях – ромбовидни и лилиевидни фигури (Обр. 3). Владетелските одежди на Балканите често са били украсявани с едноглави и двуглави орли факт – добре засвидетелстван в стенописите²⁸⁴. Вторият вид тъкан, върху която са извезани иници, запълнени със спирали, се свързва с маниакиона на дрехата, което личи от извитата форма на фрагмента (Обр. 4). Третият вид тъкан е дълга лента, изцяло бродирана със златни ромбовидни фигури. С такава лента според проучвателката са били обшити краищата на дрехата отпред и отдолу (Обр. 5). Тук обаче трябва да се има предвид, че фрагментите от въпросната лента най-вероятно произхождат от некропола в подножието на х. Трапезица²⁸⁵. С. Георгиева смята, че с подобна одежда е представен покойният владетел от саркофага, открит в същия храм, както и ктиторите от стенописите, отнесени към времето на Второто българско царство²⁸⁶. Откритата дреха вероятно е принадлежала на някой от търновските владетели или на негов приближен. Въз основа на нажитите и останките от текстил се заключава, че през XIV в. в двореца са били носени както тържествени златотъкани одежди, така и дрехи от по-леки материи. Били са пристягани с колан или са падали на свободни гънки надолу, личащо от изображенията върху запазените метални коланни украси, а и от самите тях, носени с такъв вид одеяния²⁸⁷.

Както бе вече подчертано, реконструкцията на одеждите силно се затруднява от твърде малкото фрагменти от тъкани, открити в областта на трупата. Самите тъкани, от своя страна, се нуждаят от множество допълнителни лабораторни изследвания. Поставени при тези обстоятелства, проучвателите се принуждават да ползват за реконструкцията на облеклото най-вече запазените предимно метални и много по-рядко костени елементи от него²⁸⁸. Както е известно обаче, много често такива не се откриват в гроба. От друга страна, опитът на терена показва изключителната сложност на въпроса за броя на одеждите, от които произхождат откритите съхранени елементи, най-

²⁸⁴ **Миятев, Кр.** Една надгробна скулптура от двореца в Търново. – ИАИ, XIX, 1955, 346–347; **Solovjev, A.** Les emblèmes héraldiques de Byzance et les slaves. – *Seminarium Kondakovianum*, VII, 1935, 137–141.

²⁸⁵ Вж. по-горе.

²⁸⁶ **Василиев, Ас.** Ктиторски портрети. С., 1960, с. 15, Обр. 3; с. 17, Обр. 4; с. 21, Обр. 7; с. 33, Обр. 12; с. 36, Обр. 14.

²⁸⁷ **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани..., 405–406.

²⁸⁸ **Станчева, М., Х. Вачев.** Щрих към облеклото през Късното средновековие (По материали от некрополите в с. Арбанаси, Великотърновско). – В: *Културните текстове на миналото – носители, символи и идеи*, кн. III, С., 2005, 91–98.

вече копчета²⁸⁹. Отнасянето им към една или друга дреха е твърде проблемно и изисква много допълнителни изследвания както на самите копчета, така и на евентуалните останки от органични материали около и по тях – пришиващи конци, тъкани, кожа. Важни за всичко това са опитите за изучаване на разликите в големината, вложените материали и др. технологични данни за изработката на въпросните елементи; твърде съществени са и нанесените покрития, износване на основния материал, износване на покритието, наличие на евентуално второ покритие, загуба и подмяна на копче и т.н. Когато за реконструкцията на одеждите се използват металните елементи, не на последно място трябва да се има предвид и обстоятелството, че при мъртвеца може допълнително да са били положени и други дрехи. Те са слагани сгънати или разгънати където може в гроба²⁹⁰.

При възстановяването на облеклото авторите правят опити да разкрият и неговата социална диференциация. Така Д. Митова-Джонова отбелязва, че изводите за некропола до с. Неговановци, Видинско, са направени въз основа на по-богатите гробове и затова се отнасят до облеклото на по-богатото население. Този въпрос е твърде сложен, тъй като трябва да се има предвид силната изява, точно в облеклото, на възрастовата диференциация при традиционното общество, каквото е средновековното. Например диадемите от времето на Първото българско царство с полепнали по тях парченца тъкан се откриват изключително в гробове на млади жени и деца, поради което се предполага, че в случая накитът насочва към обичая погребение-сватба, практикуван до много късно. При смърт девойките или младите невести били погребвани в сватбени одежди²⁹¹, които значително се различават от по-обикновеното облекло. В същото време обаче трябва да се вземе под внимание и важният извод на Е. Евтимова, въз основа на гробове от Преслав, че е твърде възможно дрехите с множество копчета в облеклото, т. е. по-представителните, да са били привилегия на лица с по-висок социален статус. Това косвено се е потвърдило от факта, че гробовете определено са принадлежали на възрастни хора, вероятно заемали и по-важно място в обществото²⁹².

²⁸⁹ Бобчева, Л. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра, с. 162; Станчева, М., Х. Вачев, Цит. съч.

²⁹⁰ Захариев, Й. Кюстендилско Крайще. – СбНУ, 32, 1918, с. 139; Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 80.

²⁹¹ Григоров, В. Принос към проучването на старобългарската диадема..., с. 29, 35; Метални накити от средновековна България..., с. 5; Генчев, Ст. Цит. съч., 159–214.

²⁹² Евтимова, Е. Опит за реконструкция на средновековни костюми..., с. 155.

ТЕХНОЛОГИЧНИ АНАЛИЗИ НА ТЪКАНИТЕ, ОТКРИТИ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПЪТ. ПРИЛАГАНЕ НА КОМПЛЕКСЕН ПОДХОД В ТЯХНОТО ПРОУЧВАНЕ И РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ОБЛЕКЛОТО

Съвременната консервация изисква предварителното проучване на обекта, в частност на текстила, придобит по археологически път. Изследването цели изясняването на природата, състава и свойствата на материалите, вложени в паметника; неговата структура и специфични технологични и техникo-художествени особености, както и технологичната схема на изработката; състоянието на обекта и степента на разрушаване (отклонения от първоначалния вид) под въздействие на окръжавалата го среда; причините, характера и специфичните особености на разрушителния процес. Именно този етап на предварително проучване в консервацията е известен с термините “**научно-консервационна**”, “консервационно техническа” или “техничко-технологична експертиза”¹.

Днес задоволителна информация за всичко това се получава по комплексен път чрез съпоставяне на резултатите от различните видове изследвания – физични, химични, техничко-технологични, биологични и др. И нещо много важно – освен че решава чисто консервационни проблеми, проучването отговаря и на много въпроси от исторически, археологически, изкуствоведски, историчко-технологичен характер. Изследванията, особено технологичните, както и на вложените материали, чувствително разширяват възможностите на археологията².

Част от **проучванията** могат да се правят не само в лабораторни условия, но още **на археологическия терен**. Много често лошото състояние на откриваните материали налага подобни изследвания. В повечето случаи те са в миниатюрни количества или пък са останали следи, невидими с просто око. Освен това, поради рязката смяна на условията при откриването, самите на-

¹ Гренберг, Ю. И. Научно-техническо исследование произведений искусства. Сообщения ВЦНИЛКР, № 21, 1968, 6–9; Инкова, В. Консервацията и изследването на паметниците на културата. – В: Реставрация и консервация на художествени ценности. С., 1982, 231–232.

² Пак там, 232–233.

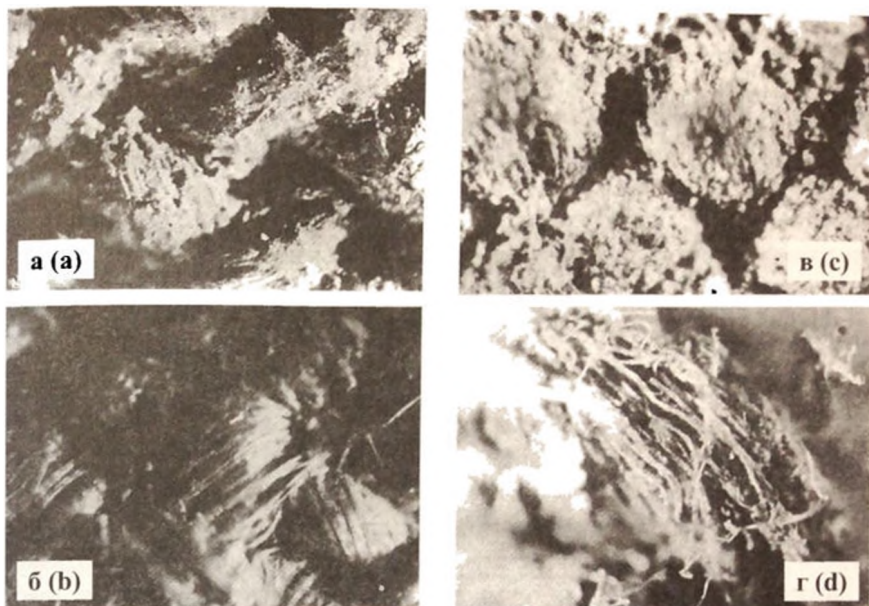
ходки или пък част от информацията, която те носят, могат да бъдат безвъзвратно загубени за науката. Всичко това в пълна сила се отнася въобще за археологическото проучване на некрополите, а в частност – на откритите тъкани. Изследването на текстила още по време на разкопките се налага и поради факта, че в консервационната практика, и то не само у нас, отсъства научно обоснована методика за неговата полева консервация³.

Проучването на тъканите, намерени при археологически разкопки, изисква определянето на природата на влакната посредством структурен и микрохимичен анализ. Установяват се параметрите на вложените основни и вътъчни нишки – дебелина, степен и посока на сука; структурата на тъканите, включваща гъстота на основните и вътъчни нишки, както и тяхното преплитане. Определя се характерът, материалът и техниката на украса на тъканите. Към нея се отнася оцветяването на текстила, апликиране на метално фолио, орнаментиране чрез везба или вътъкване на различни по цвят и материал нишки, включително метални и метализирани. Установява се начинът на украсяване, природата и структурата на вложените материали, техниката на бродиране или вътъкване. Последните данни често се явяват определящи за произхода и датировката на такъв вид текстил. Т. е. тази информация е важна не само за консервационната намеса и по-нататъшно съхраняване на археологическите тъкани, но се явява и от съществено значение за тяхното историческо изследване⁴.

Бедността откъм информация на известията за тъкани, открити по археологически път, е съвсем естествена, при положение, че много малка част от тях са подлагани на изследвания. Често се срещат приведени данни за **естеството на вложените материали** в намерения текстил, но те не са подкрепени от резултати, получени по лабораторен път. Много по-коректно би било представянето на точните данни, получени на определено ниво на изследва-

³ **Полевая консервация** археологических находок в СССР и за рубежом. ВНИИР. Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Обзорная информация. М., 1984, 12–13; **Инкова, В.** Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. – В: Въпроси на консервацията и реставрацията. т. 2, С., 1985, с. 17; Консервацията и изследването на паметниците на културата, 234–237.

⁴ **Федорович, Е.** Методика исследования археологических тканей. – СА, 1965, № 4, 124–133; Простейшие методы исследования окраски древних и старинных тканей. – Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация. 3 (33), 98–107; **Плендърлейт, Х.** Консервация и реставрация на старинни предмети и художествени творби, С., 1971, с. 90; **Инкова, В., К. Драганова.** Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 1978, № 4, 26–34.

Обр. 40. Микроснимки на текстилни материали от некрополи VIII–XI в.: а) тъкан от покривало, полепнала върху диадема – Долни Луковит-1, Плевенско, гроб № 61; б) тъкан, полепнала върху тока – Кюлевча, Шуменско, гроб № 80, скелет № 3; в) тъкан, полепнала по детско звънче – Кюлевча, гроб № 42; г) влакна от тъкан, полепнали върху задната страна на брошка – Кюлевча, гроб № 89.

Fig. 40. Micro-photographs of the textile materials, cemeteries from the 8th to the 11th century: a) textile cover, adhere to a diadem – Dolni Lukovit-1, Pleven region, grave N 61; b) textile, adhere to a clasp – Kjulevcha, Shumen region, grave N 80, skeleton N 3; c) textile, adhere to a child's bell – Kjulevcha, grave N 42; d) textile fiber, adhere to the opposite side of a brooch – Kjulevcha, grave N 89.

не, при което поради различни причини не са уточнени всички възможни показатели. Като илюстрация на казаното могат да бъдат приведени резултатите например от микроскопските изследвания на Е. Захаријева върху органични находки, открити в некрополи от края на VIII–XI век (Обр. 40). При тях са разграничени текстилните от кожените материали⁵.

Изключително важно е данните да се базират на лабораторни анализи. Ако такива липсват, то това трябва акуратно да бъде отбелязано, тъй като може да се отрази твърде негативно на по-нататъшните изследвания и най-

⁵ **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари (По данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). С., 1976, бел. 1 на с. 400, Обр. 237–243.

вече на обобщенията. Така например в не една археологическа публикация на средновековни некрополи се споменава за открити памучни тъкани⁶. В. Инкова забелязва противоречието между наличието на такива в селския некропол при с. Неговановци, отнесен във втората половина на XIV в., и общоприетото мнение, че памукът е пренесен в Европа (съответно и по българските земи) от османците. Не се изключва възможността за неговия внос, но той би бил скъп и рядък текстилен материал, а от данните за този некропол, при това селски, се заключава, че населението, което го е оставило, е носило основно памучно облекло. Така в крайна сметка въпросът за използването на памука като текстилен материал по нашите земи чака своето уточнение⁷. Вярно е, че турската инвазия на Балканите започва в средата на XIV в. За да бъде донесен тук от завоевателите, е логично да се допусне, че те трябва да са подчинили и териториите, където масово се е произвеждала тази селскостопанска култура – Предна Азия и Египет. Османската експанзия в тази посока обаче започва в началото на XVI в. От друга страна, износ на памук от нашите земи е отразен в писмените източници за края на XVII и началото на XVIII в.⁸ Може да се добави, че етнографските данни показват използването на памучния сукман във Видинско през Късното средновековие⁹. Тук трябва

⁶ Митова-Джонова, Д. Археологически данни за селската носия в Северо-западна България през XIV век. – ИЕИМ, 3, 1958, 40–50; Генова, Е. Средновековният некропол в местността Стражата край град Плевен. – ИНИМ, 3, 1981, с. 65; Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров. Крепостта от XII–XIV век в м. Градът при с. Крамолин (Предварително съобщение). – ГМСБ, 20, 1995, 96–97; Танчева-Василева, Н. Средновековно селище и некропол върху развалините на античния град Кабиле. – В: Кабиле. 2, С., 1991, с. 112; Бобчева, Л. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИИМВ, XIV, 1978, 159–160.

⁷ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 40–50; Инкова, В. Деструктивни промени при археологическия текстил ..., с. 23.

⁸ Вечева, Е. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.). С., 1982, с. 180.

⁹ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., с. 58. В противоречие с казаното дотук влиза Докладът на Лала Шахин паша за отбраната на София, който отразява събитията в областта преди падането на възловия град в турски ръце, станало най-рано през 1384 г. и най-късно през 1385 г. В него е отбелязано дословно: “Индустриални заведения, занаятчийници и работилници в София има доста; там се обработват тънки и дебели вълнени и памучни материи...”. Всичко се изяснява обаче, след като Франц Бабингер отхвърля въпросния доклад като фалшификация на Феридун. (Ников, П. Турското завоевание на България и съдбата на последните Шишмановци. – БИБ, I, т. I, 129–137; Babinger, Fr. Beitrage zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft im Rumelien (14–15 Jahrhundert). München, 1944, S. 65 sqq; Кузев, Ал. Превземането на София от турците и синовете на цар Иван-Александър. – В: Традиции и приемственост

задължително да се отбележи, че при лабораторните изследвания, базиращи се на микроскопски наблюдения и микрохимични анализи на археологически текстил, не са откривани памучни тъкани¹⁰. Д. Митова-Джонова говори и за памучна основа и втъкаване на памучни нишки в сърмения текстил, открит в един гроб от некропола край с. Неговановци, Видинско. В друг гроб тя открива сърмени нишки, полепнали по челната кост на женски череп, за които отбелязва, че са получени “чрез плътно навиване на медна жичка около памучен конец”. Подобни констатации са изказани и по отношение на метализираните гайтани¹¹. При лабораторните изследвания обаче на редица сърмени тъкани, открити в България, не е констатирано влагането на памучни материали при изработването на метализиран текстил¹².

Слабо се засяга и въпросът за сплитката на откритите тъкани, която се явява един от главните елементи от техния строеж. От една страна, сплитката обуславя физико-механичните свойства на тъканите, а от друга – придава съответна фигурност на тяхната повърхност. За съжаление твърде малко са съобщенията дори за най-простата сплитка – лито. Тя е най-старата и най-разпространена, поради което може да се твърди със сигурност, че в тази сплитка са били изработени голяма част от откритите тъкани. Сплитката лито е съставена само от две основни и две вътъчни покрития, които се редуват в тъканта в шахматен ред¹³. Следите от ленената тъкан, констатирана в новопазарския некропол, показват, че е била в сплитка лито¹⁴. Със същия най-обикновен строеж са и тъканите от обикновеното облекло, намерени в гробовете край с. Неговановци, Видинско, и в крепостта Калиакра¹⁵. Важни са съобщенията за констатирана сплитка лито за: копринената тъкан от гроб край с. Николово, Русенско; фрагмент от ленено наметало от Пернишката крепост; тъканта по катарамата от гроб край с. Грохотно, Девинско¹⁶. При технологичните изс-

в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Й. Андреев. В. Търново 2003, с. 501; Павлов, Пл., И. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995, 71–73.) За тази справка изказвам признателност на доц. д-р Кр. Мутафова и н.с. д-р Х. Вачев.

¹⁰ Вж. цит. съч. на В. Инкова и И. Чокоев.

¹¹ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., с. 40, 42, 43.

¹² Вж. цит. съч. на В. Инкова и И. Чокоев.

¹³ Рашеев, В. Технология на плоскостните текстилни материали. С., 1974, 105–109.

¹⁴ Станчев, Ст., Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 18, Обр. 1.

¹⁵ Митова-Джонова, Д. Цит. съч., 40–48; Бобчева, Л. Цит. съч., 160–162.

¹⁶ Станчев, Д. Разкопки на средновековния некропол в с. Николово, Русенски окръг. – АОР през 1976 г., С., 1977, 107–108; Чангова, Й. Перник. т. 3. С., 1992, с. 56,

ледвания обаче на някои тъкани, проведени в Научноизследователския институт по текстилна промишленост, са установени интересни подробности за тяхната структура. За сърмения текстил от крепостта Крумово кале край Търговище например е констатирано, че широките златни полета се редуват последователно с по-тесни цветни ивици, в които е изтъкана една редица сърмени кръстовидни орнаменти, а от двете ѝ страни – триъгълни орнаменти. Именно техният вид дава основание на провешите анализа да смятат, че за изтъкаването на текстила е използван малък стан с нишелково или жакардово приспособление. Нишелковите машини се появяват в края на XIV в. и господстват в тъкачеството до началото на XVIII в.¹⁷ Все в тази връзка са и публикуваните резултати от изследванията на текстилните материали, намерени в западната половина на саркофаг № 4, разкрит до Голямата базилика в Плиска. Оказало се е, че тъканта е с атлазена сплитка, без обаче да е спазена закономерността, която е характерна за такъв род преплитания¹⁸. Все пак се е забелязвала тенденция за диагоналност, макар и нелинейна. Всичко това е дало основание да се заключи, че тъкането не е било извършено на стан с нишелки, а е използвана модификация за “тъкане” на килими. Вътъкът е промушван с помощта на някаква “игла”, а набиването е ставало вероятно с гребен¹⁹. Характерът на сплитката отнася една от тъканите (№ 3), открити в гроб № 39, край църквата “Св. Четиридесет мъченици”, към сложните атлазени материи. Тя е била с четири вътъка и две основи. Два от вътъците са били позлатена кожа, които придавали метален вид на повърхността, а неработната плаваща основа е придавала на тъканта плътност и гладкост²⁰.

При престоя си в земята тъканите обикновено губят цвета си и при разкопаването са кафяви на цвят. Често текстилните фрагменти са в малко количество, недостатъчно за екстракция и по-нататъшно откриване на използваното някога багрило. Това е една от причините тъканите, открити по ар-

180; **Дамянов, Н.** Късноантичен и ранносредновековен некропол край с. Грохотно, Девинско. – *Rhodorica*, I, 1998, 1, с. 69, 72.

¹⁷ Тъканта е изследвана от ст.н.с. Л. Наков от НИИТП. **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 1971, № 3, 16–20.

¹⁸ Сплитката атлаз е най-сложната от всички първични сплитки. Еднаквите покрития не следват едно до друго, както е при сплитка лито и кепър, а са разпръснати в определен ред, без да се докосват. **Рашеев, В.** Цит. съч., с. 112.

¹⁹ **Малецки, М.** Реставрация, консервация и дублиране на плата и коланите от разкопките в Плиска. – *ИНВИМ*, 2, 165–167.

²⁰ **Инкова, В.** Калояновото погребение. Технико-лабораторни изследвания. С., 1979, с. 24.

хеологически път, рядко да бъдат подлагани на подобни анализи. В отделни публикации е посочен забелязващият се цвят, най-често червен. Сърмени тъкани, “прошарени от синя и червена коприна”, са намерени в гробовете при Мадара и до с. Калугерица (днес кв. на Каспичан); в тези при с. Неговановци, Видинско – сърмен текстил, в който разноцветни материи, кафяви и черни, са подреджани при тъкането; в некропола под х. Трапезица във В. Търново – “фрагменти от тънка копринена тъкан, виолетова на цвят, с втъкани ивици от златни и сребърни нишки”; в гроб (№ 4) от крепостта Крумово кале, Търговишко, върху костите на гръдния кош са намерени фрагменти от сърмена тъкан – златиста с червеникав оттенък, а в друг (№ 13) върху челото – сърмен текстил, изтъкан на редуващи се сърмени и червени ивици; в гроб от цитаделата в Червен – върху черепа е открита широка лента “от червена коприна, съчетана със златна сърма”; в гроб в Шуменската крепост е намерен фрагмент “златотъкан плат – тъмночервен (в друга публикация тъмновишнев – бел. И. Ч.), в който релефно се открояват три плътни цветя”; в гроб от Кабиле върху черепа е открита тъкан, в която са “вплетени златисти нишки, а основата е в червен цвят”; в кухините на металните части на коланите от съкровището, открито в Монтана, са намерени парченца от вълнен текстил, обагрени в червено; в некропол, манастира “Св. Богородица Спилеотиса” в Мелник са намерени парченца от копринена тъкан във вишневочервен цвят²¹. Срещаното зелено оцветяване в част от случаите явно трябва да се отдаде, както предполагат проучвателите, на пропиването на текстила с корозионни продукти от медни предмети, най-често копчета²². След проведени анализи се е оказало, че преждата (нишките), вложена в ленената тъкан, с която са били облечени кожени колани, намерени в саркофаг № 4, открит до Голямата базилика в Плиска, е била боядисана в светлокафяво с растително багрило. Тъканта, открита в

²¹ **Миков, В.** Български гробища от XV–XVII в. до с. Калугерица (Новопазарска околия). – БИБ, год. V, 1932–1933, № 2, 163–164; **Митова-Джонова, Д.** Цит. съч., 39–59; **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, I, 1962, с. 26; **Овчаров, Д.** Средновековни некрополи от Търговишко. – Преслав. 2, С., 1976, с. 226; **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит..., с. 20; **Иванов, Д.** Надгробни паметници и погребения. – В: Червен. т. 1. С., 1985, с. 233, Обр. 35; **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 73; Новооткрити църкви в шуменската крепост. – ИНМШ, 5, с. 22, Табл. IV_{6-а}; **Танчева-Василева, Н.** Цит. съч., с. 112; **Александров, Г.** Средновековно българско съкровище от Михайловград. – Археология. 1984, № 1, с. 35, бел. 12; **Нешева, В.** Манастирът “Св. Богородица Спилеотиса”. – В: Мелник, т. 2, С., 1994, 57–58, Обр. 57.

²² **Станчев, Ст., И. Начева.** Средновековен български некропол до Луковит. – ИАИ, XXIII, 1960, с. 75, 79; **Генова, Е.** Цит. съч., с. 70; **Писарев, Ат.** Средновековен некропол при църква № 18 на хълма Царевец. – ГМСБ, VII, 1981, с. 107.

западната половина на същия гроб и произлизаща от горно облекло, е имала светлокафяв цвят. По-тъмното оцветяване на вътъка от основата и липсата на по-слабо оцветени участъци в местата на преплитане са показали, че багренето е ставало на прежда, а не на плат²³. За наличие на багрила са изследвани текстилните материали, открити в гроб № 39 край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново, тези от гроб (№ 2), открит до Дворцовата базилика в Преслав, некрополите край с. Янтра. При анализите е установено оцветяване в червено с антрахиноновото багрило ализарин, едно от най-разпространените през Средновековието²⁴. То е извличано от корените на растението брош и принадлежи към т. нар. стипцовни багрила, които се свързват чрез метални йони с активните групи на влакната. При багрене с различни стипцовки (метални соли) са се получавали различни оттенъци на червеното²⁵. Една от тъканите, регистрирана в гроб № 39 при църквата “Св. Четиридесет мъченици”, е била обагрена в червено с персийски кошенил или кермес, добивани от насекоми²⁶. Същото багрило, но в комбинация с индиго е било използвано за оцветяването в малиновочервено с виолетов оттенък на друга тъкан от същия гроб. Индигото е синьо багрило от растителен произход. То е кюпно багрило. Редуцира се в алкална среда до безцветна форма (кюп), която се свързва с влакното, и едва след окисляването на въздуха се проявява цветът²⁷. Според изследванията за багрила на текстила, открит в Дворцовата църква на Царевец във В. Търново, един от фрагментите е бил боядисан с индиго в тъмносиньо или виолетово, а друг – с пурпур²⁸.

²³ Технологичните анализи са направени в НИИТП. Вж.: **Малецки, М.** Реставрация, консервация и дублиране на плата..., с. 167.

²⁴ **Инкова, В.** Калояновото погребение, 13–14, 17, 39; **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли от некропола при Дворцовата църква във Велики Преслав. – *Интердисциплинарни изследвания*, X, 1983, с. 40; **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра. – В: **Бъчваров, И.** Янтренски некрополи (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, с. 156.

²⁵ **Инкова, В., Т. Павлова.** Естествени антрахинонови и антрахиноноподобни багрила, използвани в древността за оцветяване на текстилните изделия в червено. – Във: *Въпроси на консервацията и реставрацията*. 3. 1989, С., 7–12; **Ераклиус.** За боите и изкуствата на римляните. – В: **Шаренков, А.** Старинни трактати по технология и техника на живописата. I, 1, С., 1988, с. 272; **Теофилус.** Съчинение за различните изкуства. – В: **Шаренков, А.** Цит. съч., с. 369; **Лукас, А.** Материали и ремесленни производства древного Египта. М., 1958, с. 246, 249–250.

²⁶ **Инкова, В.** Калояновото погребение, 40–41.

²⁷ **Пак там,** с. 57; **Инкова, В., Т. Павлова.** Цит. съч., с. 8.

²⁸ **Инкова, В.** Калояновото погребение, с. 60.

Според квалификациите на съвременните текстилни материали **метални** се наричат нишките, получени при изтегляне на тел през конични отвори на стоманена плоча. Плоските тънки лентички, получени след валцуване на такива нишки, се наричат **сърма**. Полуметални са нишките, получени чрез обвиване на прежда (нишки) от естествени (или химични) влакна с метални лентички (сърма)²⁹. Старите, използвани през вековете, нишки, в които под една или друга форма участва метал, отдавна са класифицирани по групи. Предложенията на различните автори до голяма степен се припокриват и съответно взаимно допълват, но в известна степен се различават от терминологията, използвана за съвременните нишки, с включения на метал³⁰:

*Обр. 41. "Предена" сърма
(рис. Д. Косева-Тотева).*

*Fig. 41. Golden thread
(drawing by D. Koseva-Toteva).*

– фини златни или сребърни жички (телчета), получени чрез изтегляне на метала през специални инструменти – хатети, имащи множество отвори с различни диаметри;

– "предена" сърма, получена чрез усукване на фини златни, сребърни или сребърни с позлата лентички около текстилна сърцевина – коприна, лен, памук (Обр. 41);

– "предена" сърма, получена чрез усукване на позлатени ивици от протсинов субстрат около текстилна сърцевина;

– позлатени хартиени или протсинови ивици;

– "предена" сърма, изработена чрез усукване на позлатени или посребрени медни лентички около текстилно ядро;

– плоски лентички от сребро или сребро с позлата;

– гофрирани или спираловидни ивици от позлатено сребро.

Представената класификация може да бъде допълнително обобщена, като отделни групи бъдат слети, но, от друга страна, представя развитието на

²⁹ **Рашев, В.** Текстилно материалознание. С., 1978, 339–341.

³⁰ **Соболев, Н.** Очерки и заметки по истории украшения тканей. М.–Л., 1934, 19–21; **Ноке, Е., I. Petrascheck-Heim.** Microprobe analysis of gilded silver threads from mediaeval textiles. – *Studies in Conservation*. 22, 1977, № 2, 49–51; **Инкова, В., К. Драганова.** Цит. съч., с. 32; **Елкина, А., Н. Подвигина, И. Хазанова, М. Шемаханская.** Полевая консервация археологических находок (текстиль, металл, стекло). ВНИИР. М., 1987, с. 10.; **Indictor, N., R. J. Koestler, M. Wypyski, A. E. Wardwell.** Metal threads made of proteinaceous substrates examined by scanning electron microscopy – energy dispersive x-ray spectrometry. – *Studies in Conservation*. 34, 1989, 171–182. Тук за база е взета категоризацията на В. Инкова и К. Драганова, но със съответните корекции и разширения от други изследвания.

въпросните нишки в исторически план. Според някои изследователи метални нишки от сребро и злато са били използвани за везане през Античността и Ранното средновековие³¹. По-късно се появяват по-свтините смесени (метализирани) нишки от типа “предена” сърма. Отначало се използват златни и сребърни лентички, но към края на XI в. стойността на метализираните нишки още повече пада, след като започва използването на позлатен протеинов субстрат. За съжаление трайността на последните е твърде ограничена, поради което при археологически разкопки днес рядко се откриват добре запазени подобни нишки³². През Късното средновековие се разпространява и “предената” сърма, получена от медни лентички, част от които са позлатявани и посребрявани³³. Плоските лентички от сребро или сребро с позлата, както и гофрирани или спираловидни елементи от позлатено сребро намират разпространение през XVI–XVIII в. В Средния и Далечен изток се изработват позлатени лентички от протеинов и по-късно целулозен субстрат, които проникват и в Европа³⁴.

Трябва да се отбележи, че представената класификация търпи редица уточнения и най-важното, нишки, твърде стари в технологично отношение, могат да бъдат срещнати в много по-късни везби. Така например с позлатени сребърни нишки, разпространени през Античността и Ранното средновековие се бродира и много по-късно³⁵. Сребърни и позлатени сребърни телчици са използвани за везането на одеждите, съдържащи името на цар Иван-Александър (1331–1371), които са открити в гроб от църквата “Св. Никола” край с. Станичене, недалеч от гр. Пирот³⁶. Медна сърма, за която се смята, че се използва през Късното средновековие бе открита в янтренските некрополи, датиращи от средата на XIV век. Там бе установена и “предена” сърма, при която медните лентички са били покрити с калай³⁷. При проучването на плащаница, везана в средата на XIX в. във В. Търново, се оказа, че в нея са вложени голяма част от нишките, категоризирани по-горе: сребърни и сребърни позлатени жички; сребърна и позлатена “предена” сърма; плоски сре-

³¹ Инкова, В., К. Драганова. Цит. съч., с. 32 и пос. там лит.

³² Соболев, Н. Цит. съч., 158–159; Инкова, В., К. Драганова. Цит. съч., с. 33; Ноке, I. Petrascheck-Heim. Op. cit., 49–51.

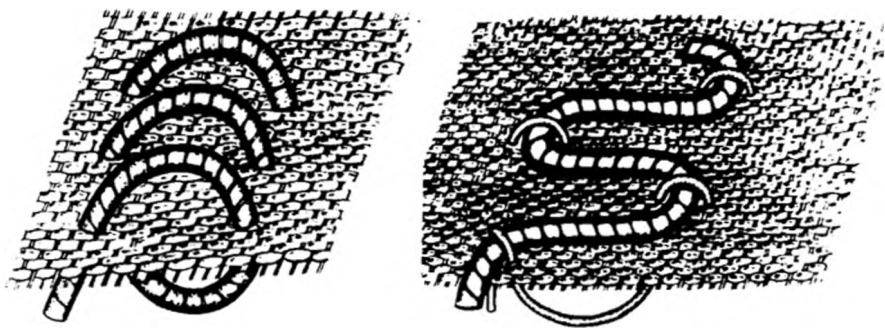
³³ Инкова, В., К. Драганова. Цит. съч., с. 33.

³⁴ Елкина, А., Н. Подвигина, И. Хазанова, М. Шемаханская. Цит. съч., с. 10.

³⁵ ΘΕΟΧΑΡΗ, Μ. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΡΗΣΟΚΕΝΤΗΤΑ. ΑΘΗΝΑ, 1986, 31-39.

³⁶ Нитић, А., Ж. Темерински. Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. – Саопштења, XXXII–XXXIII, Београд, 2000–2001, 12–13.

³⁷ Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучени-те..., с. 150, 153.

Обр. 42. Техники на везане: а) през тъканта; б) чрез пришиване (по В. Инкова и К. Драганова).

Fig. 42. Embroidery techniques: a) across the textile – passing in and out of a piece of material; b) laid and couched (After V. Inkova and K. Draganova).

бърни лентички с позлата и спираловидни елементи от позлатени сребърни жички³⁸.

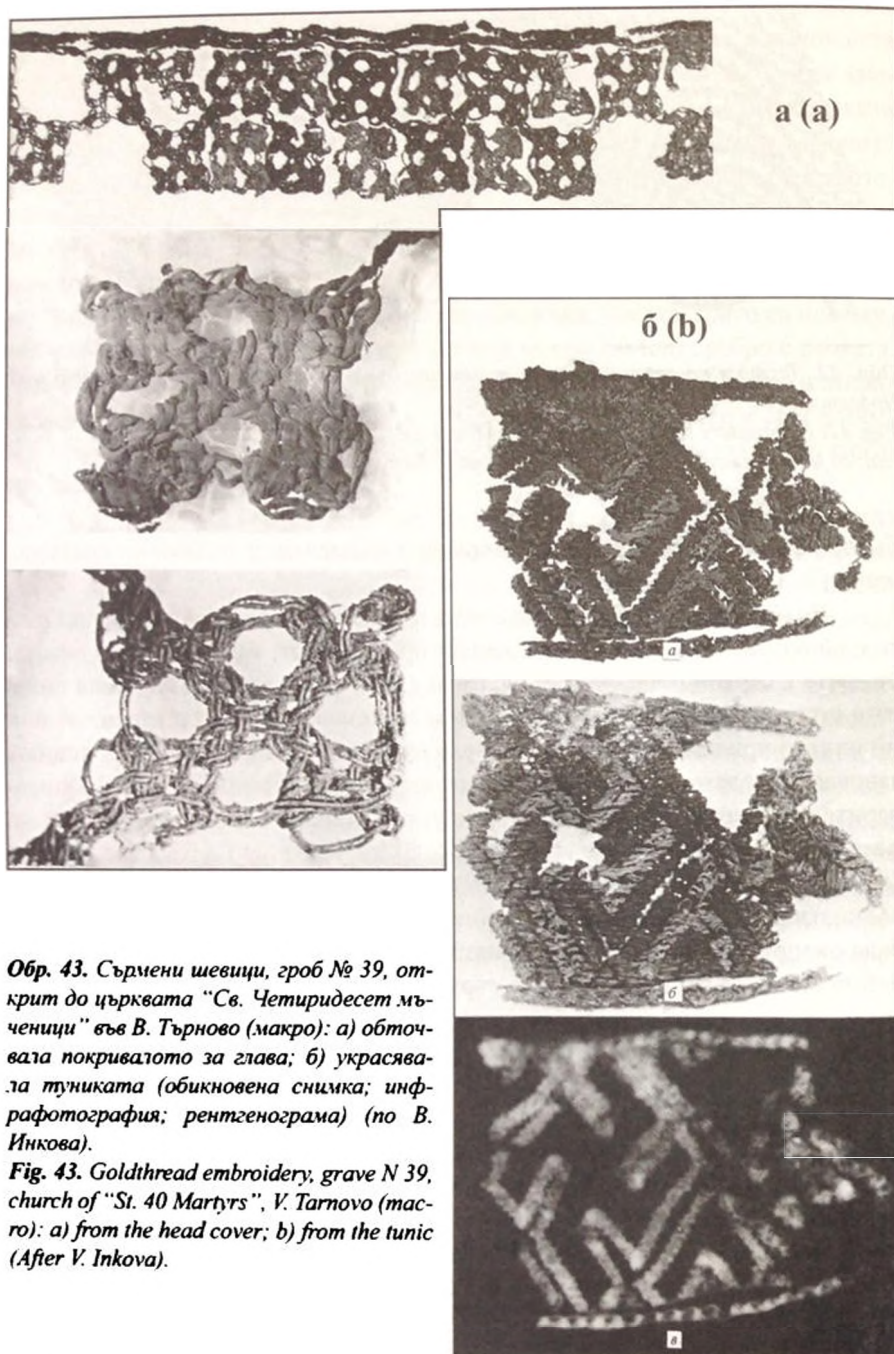
До определено време със сърмена нишка е везано по същия начин както с обикновен конец, който преминава през тъканта, като бодове се виждат от двете ѝ страни (Обр. 42а). Използван е бод тропоска, образуващ на лицевата страна дълги, а на обратната много къси шевове. Метализираните конци плътно прилягат един до друг върху лицевата страна, като всеки нов бод започва в средата на предния. Така се запълва цялата повърхност на предварително очертаната форма³⁹. При другата, станала класическа техника на везане – “чрез пришиване” (прикрепване), се избягвало вдяването на сърмената нишка в игла и прокарването ѝ от двете страни на плата (Обр. 42б). Метализираната нишка вече се поставяла върху плата, след което се пришивала с копринен конец. Пришиващият конец е видим на лицевата страна, като най-често е под прав ъгъл спрямо сърмената нишка⁴⁰.

Твърде малко са известията за тъкани, везани със сърмени нишки. Такива са констатирани в гробове от църквата “Св. София” в днешната сто-

³⁸ Чокоев, И. За сърмената везба в Търново през XIX в. – ИРИМ В. Търново, XIX–XX, 2004, 223–234.

³⁹ Новицка, М. Гаптувания в Київській Русі. – Археологія, XVIII, 1965, с. 36; Давньоруське гаптування з фігурними зображеннями. – Археологія, XXIV, 1970, 96–97; Фехнер, М. Золотное шитье Владимиро-Суздальской Руси. – Средневековая Русь. М., 1976, 222–224; Инкова, В., К. Драганова, цит. съч., с. 33.

⁴⁰ Johnston, P. The Byzantine tradition in Church embroidery. London. 1967, p. 66; Инкова, В., К. Драганова. Цит. съч., с. 33.

Обр. 43. Сърмени шевици, гроб № 39, открит до църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (макро): а) обточката покривалото за глава; б) украсявала туниката (обикновена снимка; инфрафотография; рентгенограма) (по В. Инкова).

Fig. 43. Goldthread embroidery, grave N 39, church of "St. 40 Martyrs", V. Tarnovo (macro): a) from the head cover; b) from the tunic (After V. Inkova).

лица, в Дворцовата църква на Царевец, в некропола под хълма Трапезица във В. Търново и този на средновековната базилика в Силистра; нишки от сърмезана тъкан са открити и в некропола около църквата до главния вход на Двореца на Царевец във В. Търново⁴¹. От описанията на намерения текстил става ясно, че проучвателите се затрудняват да определят дали метализираните нишки са втъкани или извезани в него⁴². Срещат се и определения като златни нишки “вплетени” в обикновена тъкан⁴³. Подобни спънки са срещали и чуждите изследователи, въпреки отдавнашните занимания със средновековната везба и високото ниво на проучванията в тази област. При детайлното разглеждане на много текстилни фрагменти, открити в Източна Европа и определени като златотъкани с фигурна украса, М. Новицка установява, че немалка част от тях са везани⁴⁴.

В. Инкова извършва първите технологични изследвания на везани останки у нас при проучването на материалите, намерени в гроб № 39 от некропола на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново. Сърмената шевица, която обточвала покривалото за глава, е била изработена чрез много сложна везба, свързана с многократното преплитане на бродирация конец (Обр. 43а). Бродерията върху туниката е обточвала вратната извивка, разреза отпред, долния край и маншетите. При нейното изпълнение е вложена златна сърма и червена коприна, а техниката на везане е “през тъканта” (Обр. 43б). Изследователката приема, че откритата везба е изпълнена в България⁴⁵. Тя установява сърмезана украса върху текстилни останки, открити и в други гробове от църквата “Св. Четиридесет мъченици”, от гроб в притвора на Дворцовата църква, от некропол в крепостта при с. Боженица, Софийско, в гроб от средновековния Червен⁴⁶. Безспорни следи от бродирана сърмена ук-

⁴¹ **Филов, Б.** Софийската църква Св. София (= Материали за историята на София. IV). С., 1913 с. 89; **Георгиева, С.** Цит. съч., с. 393, 404; **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, 31–32; **Ангелова, Ст., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова.** Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – Минало, 1996, 37–38; **Нешева, В.** Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на света Параскева (Петка) Търновска. С., 2000, Обр. 49.

⁴² **Георгиев, П., Т. Михайлова.** Некрополът при кръглата църква в Преслав (Разкопки 1969–1973 г.). – В: Плиска – Преслав. т. 6, С., 1993, с. 40.

⁴³ **Буюклиев, Хр.** Средновековен български некропол в района на Чаталка, Старозагорско. – ИМЮИБ, 5, 1982, с. 83; **Танчева-Василева, Н.** Цит. съч, с. 112.

⁴⁴ **Новицка, М.** Цит. съч., с. 24.

⁴⁵ **Инкова, В.** Калояновото погребение, с. 16, 19, 22, 48–50, 61.

⁴⁶ Пак там, с. 22; **Иванов, Д.** Надгробни паметници и погребения. – Червен. 1. С., 1985, с. 233.

раса, изпълнена в техниката “чрез пришиване”, са установени в гробове от новите разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” – по воалите в женски гробове. Деколтето и ръбът на ръкавите на дреха от мъжки гроб също са били украсени с везани растителни орнаменти от копринени и позлатени сърмени нишки⁴⁷. Подобна по материал и техника на изпълнение флорална украса с констатирана и върху женски череп от средновековен некропол край с. Янтра, Горнооряховско⁴⁸. Богато бродиран архиерейски богослужбен комплект одежди е открит в гробна камера от притвора на кърджалийската църква “Св. Йоан Продром”⁴⁹.

Технологичният анализ на тъканите предоставя добри възможности за определяне на техния **произход**, т. е. производствените центрове и съответно вноса им в средновековна България. Проблемът е разглеждан отчасти въз основа на писмени извори и художествени изображения от онова време⁵⁰, но за неговото изясняване са важни, разбира се, и резултатите от проучването на оцелелите тъкани. Така например сред материалите от гроб № 39, открит край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново, В. Инкова идентифицира 8 вида тъкани – пет неметализирани и три сърмени (Обр. 44). Установените конкретни параметри показват, че част от тях са местно производство, но повечето, които са били и твърде скъпи, са вносни. По своите технически особености те могат да се свържат както с византийските тъкачни центрове, така и с тези на Иран и Сирия, Средиземноморието, дори Средния и Далечен изток⁵¹. Изследванията на раираната тъкан, открита в гроб от XIII в. в притвора на Дворцовата базилика в Преслав, подсказват като възможно местопроизводство някой от средиземноморските текстилни центрове и преди всичко Византия⁵².

⁴⁷ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – ИИМВТ, XIII, 1998, 288–290.

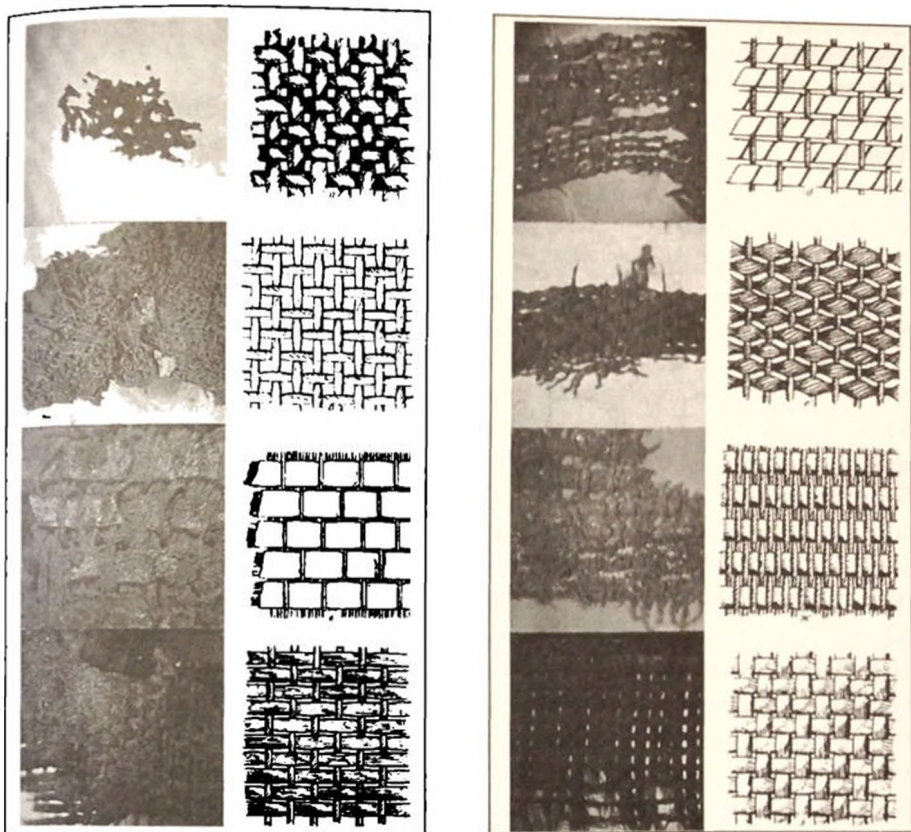
⁴⁸ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените..., 151–152.

⁴⁹ **Чокоев, И.** Текстилни материали от епископска гробница, открита в църквата “Св. Йоан Предтеча” в гр. Кърджали (Предварително съобщение). – Археология, 2001, № 1–2, 103–116.

⁵⁰ **Тъпкова-Займова, В.** Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло през Първата българска държава. – В: ИИБИ, 1–2, 1951, 298–305; **Чокоев, И.** Към въпроса за облеклото от времето на Първото българско царство. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. С. 2003, 248–255.

⁵¹ **Инкова, В.** Цит. съч., с. 21, 23–25, 39–42.

⁵² **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли..., 37–45. Изследванията на текстила са на В. Инкова.

Обр. 44. Идентифицирани тъкани от гроб № 39, открит до църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (макро) (по В. Инкова).

Fig. 44. Identified textiles, grave N 39, church of "St. 40 Martyrs", V. Tarnovo (macro) (After V. Inkova).

Някои от определените технологични особености на сърмените и копринените тъкани и вложените при тяхното изработване материали от средновековните некрополи край с. Янтра, Горнооряховско, водят до извода, че част от тях вероятно са тъкани в източните производствени средища и по-точно александрийското, а други с византийските. Трябва да се има предвид обаче, че находките са много добре датирани в XIV в., време, в което силно се разширява дейността на италианските търговци по българските земи, като съответно разпространени са намирал и западни стоки⁵³.

⁵³ Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените..., 147–167.

Първите изследвания на текстилни материали, придобити по археологически път, са проведени в Научноизследователския институт по текстилна промишленост (НИИТП) в края на 60-те и началото на 70-те години на ХХ в.⁵⁴ Те са най-вече на сърмени тъкани, но е анализиран и обикновен, в смисъл неметализиран текстил. Проучвани са природата на вложените при изтъкването материали, качеството на преждата, а при метализираните нишки – естество на основата (ядрото) и металното фолио. Определян е и видът на сплитката. За технологичните анализи е характерно, че са правени върху малки фрагменти, предоставени от реставраторите, и са предназначени най-вече за нуждите на консервацията.

Тези първи резултати от изследвания на текстил са интересни и важни, поради което част от тях са приведени тук. Освен това някои тъкани са проучвани отново и различията съответно са коментирани. През 1970 г. са публикувани резултатите от лабораторни изследвания на сърмената тъкан от крепостта Крумово кале (Обр. 17). Според технологичното проучване, извършено в НИИТП, текстилът е изтъкан на редуващи се тъмни и светли ивици: светлите – златна сърма, а тъмните – обагрена в червена боя вълнсена тъкан. За изработката на сърмата е бил използван вълнен конец и много тънка и тясна позлатена медна лента⁵⁵. При изследването на сърмена тъкан, открита в гроб от средновековния некропол в м. Кайлъка (м. Стражата) над Плевен, се е оказало, че основният плат е ленен, а върху него е била пришита украсена тъкана лента, състояща се предимно от сърма (Обр. 10). Нишките на лентата са се редували: лен, сребърна сърма, златна сърма и отново лен и т. н. През интервали са били изтъкани ромбчета от червено обагрено лен⁵⁶. Публикуваните резултати от изследванията на текстилните материали, намерени в саркофаг № 4, открит до Голямата базилика в Плиска през 1970 г., показват, че кожениите колани са били облечени в ленена тъкан, за която рентгеновите изследва-

⁵⁴ Съобщените технически подробности за някои сърмени тъкани, открити от Д. Митова-Джонова в некропола до с. Неговановци, Видинско, подсказват за извършено поне частично професионално анализиране, но то не е посочено изрично. Митова-Джонова, Д., Цит. съч., 40–43.

⁵⁵ Златните полета имат широчина 30 мм и се редуват последователно с тройни бордюри, разделени помежду си с по две златни нишки. Средната част е по-широка и в нея има една редица кръстовидни орнаменти, образувани от златни нишки. Страничните ивици съдържат триъгълни орнаменти, получени по същия начин, както кръстовидните от централната част. Тъканта е изследвана от ст.н.с. Л. Наков от НИИТП. Овчаров, Д. За един вид сърмен накит..., 16–20.

⁵⁶ Тя е била предадена за консервация на М. Малецки, а малки късчета са изследвани в НИИТП. Малецки, М. Консервация на тъкан от разкопки в Плевен. – МПК, 1979, № 4, с. 29.

Обр. 45. Кожен колан със сребърна тока, облечен в ленена тъкан, саркофаг № 4, открит край Голямата базилика в Плиска (макро) (по Ст. Михайлов).

Fig. 45. Leather belt with silver buckle, covered with linen textile, sarcophagus N 4, near the Great basilica in Pliska (macro) (After St. Mihailov and M. Maletzki).

Обр. 46. Текстил от саркофаг № 4, открит край Голямата базилика в Плиска (макро) (по Ст. Михайлов).

Fig. 46. Textile, sarcophagus N 4, near the Great basilica in Pliska (macro) (After St. Mihailov).

ния са показали, че е на няколко пласта (Обр. 45)⁵⁷. Късовете излиняла тъкан, намерени в западната половина на гроба, са имали ленена основа и вълнен вътък (Обр. 21, 46)⁵⁸. От установената гъстота и предвид малката за вложената вълнена прежда дебелина е станало ясно, че тъканта е била сравнително тънка, близка на съвременните платове за мъжки костюми – шевиот⁵⁹. Т. е. той е бил скъп и луксозен за онова време текстил. Проучвателите не спират до технологичния анализ, а правят опит да предположат вида на облеклото, ушито от тази тъкан. Те стигат до извода, че предвид слабата студозащитност на плата, ушитото облекло е било костюмно, а не горно връхно облекло. То може да е представлявало риза, плащ, кафтан или друго подобно⁶⁰.

⁵⁷ Според технологичните анализи, направени в НИИТП, ленената прежда е била пресукана от три предени нишки (7 м от нея тежат 1 г) и боядисана в светлокафяво с растително багрило. Вж.: **Малецки, М.** Реставрация, консервация и дублиране на плата..., с. 167.

⁵⁸ Пак там. Основата представлява слабо пресукана в двойка ленена прежда от висококачествен лен, а вътъкът – пресукана също в двойка прежда от мека вълна.

⁵⁹ Пак там. Гъстотата на основните нишки е 27 н./см, а на вътъчните – 25 н./см. Изследванията за дебелината са показали, че 20 метра са тежали 1 г.

⁶⁰ Пак там, 165–167; **Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова.** Консервация на нож и колан от саркофаг № 4 в Плиска. – Плиска – Преслав. т. 1, 1979, с. 68.

Все във връзка с предстоящи консервации тъкани са изследвани през 70 и 80-те години на ХХ в. и в Националния институт за паметниците на културата (НИПК) Установено е, че прилепналата за челото на млада жена от некропол край с. Дебнево, Ловешко, тъкан е била “ленена, украсена с вертикални успоредни сърмени нишки”⁶¹. А коланът, открит в старо гробище до с. Равно, Разградско, се е оказал конопен⁶².

Направеният в началото обзор на открития по археологически път текстил добре показва каква незначителна част от него е била изследвана специализирано. Въпреки епизодичния характер на подобни анализи обаче трябва задължително да се отбележи, че в края на 60-те години и в България се прилага технологичното проучване на текстил, придобит по археологически път. Необходимо е да бъде подчертан опитът да се определи видът на облеклото, ушито от изследваната тъкан, открита в саркофаг № 4 до Голямата базилика в Плиска⁶³.

Разбира се, тук могат да се посочат и някои грешки от субективно и обективно естество, довели до изкривяване на резултатите. Така например за изследване обикновено е давана проба от един вид текстил и то незначителни фрагменти, а гробът може да е съдържал останки от няколко вида тъкани⁶⁴. В такива случаи твърде лесно се достига до объркване на данните. Освен това от натрупания опит е добре известно, че при определяне на природата на тъкани с напреднали деструктивни промени (резултат от многовековен престой в земята) микроскопските наблюдения в известен смисъл са комплицирани. Поради тази причина проучвателите препоръчват те да се комбинират с микрохимичните анализи, констатациите от които често се смятат за сигурни. За съжаление обаче и те могат да се окажат компрометирани поради разрушителните процеси⁶⁵.

⁶¹ Тъканта е консервирана от М. Малецки. Вж.: **Захариев, И.** Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг. – Археология, 1978, № 1, с. 39, 44, 46, бел. 15.

⁶² **Стоянов, Ст.** Археологически сондажи в старото българско гробище край село Равно, Разградско. – ГМСБ, XVIII, 1992, с. 76.

⁶³ **Малецки, М.** Реставрация, консервация и дублиране..., с. 67.

⁶⁴ Затова, че в един гроб могат да бъдат открити няколко вида тъкани, твърде показателни са например изследванията на В. Инкова. Тя открива 8 вида текстил върху и около скелета в гроб № 39 от църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново. **Инкова, В.** Калояновото погребение, 8–9. Нашите наблюдения върху различни гробове с констатирани тъкани в тях също потвърждават този факт. **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените..., 150–152.

⁶⁵ **Федорович, Е.** Методика исследования археологических тканей, с. 125; **Инкова, В., К. Драганова.** Цит. съч., с. 25.

Всичко казано дотук може да бъде илюстрирано със сърмения текстил от Крумово кале, който преди време бе изследван отново, но в Лабораторията за консервация и реставрация на Великотърновския музей. Новите резултати в много отношения се разминаха със старите данни⁶⁶. Оказа се, че текстилът е изтъкан от редуващи се копринени и сърмени вътъци, а не вълнени и сърмени. Основата на тъканта също е копринсна, каквото е и ядрото на сърмената нишка, а не вълнено, според старите изследвания. Металното фолио на сърмената нишка е два вида – сребърно и сребърно с позлата, а не мед с позлата, както е определено преди това. Гореприведените нови данни за съжаление затвърждават съмненията за коректността на публикуваните досега резултати.

От друга страна, последните констатации потвърждават важноста на цялостното изследване на текстила, открит в определен гроб, и то започвайки още на археологическия терен. Всеки загубен детайл довежда по-нататък до увеличаване на съмненията и намаляване на възможностите за реконструкция, тъй като се съпътства от реципрочното увеличаване на нейните варианти. В крайна сметка се стига до спад в качеството на цялостното изследването. Само технологичният анализ на открития текстил обаче не е достатъчен. Вярно е, че той дава големи изследователски възможности за сравняване на данните от отделните археологически находки (ако, разбира се, има натрупани такива и съответно те са коректни), а като резултат могат да бъдат направени важни обобщения. Освен това, ако има установени параметри и технологични особености за различните тъкани и отделните производствени центрове, може да се направи идентификация на проучвания текстил. Съществува обаче опасност всички получени данни да останат почти напълно самоцелни, ако не се свържат с конкретната археологическа ситуация, в която са открити изследваните тъкани.

През втората половина на 70-те години В. Инкова поставя у нас нов етап в подхода на изследването на тъканите, придобити по археологически път. Тя отчита, че по онова време основен за проучване на гробовете метод остава традиционният археологически. Констатирането и изследването на материалите по време на разкопките се извършва преди всичко по визуален път. В повечето случаи такова едностранчиво изследване е свързано със загубата на повече или по-малко съществена информация. Изучаването на обектите въз основата само на морфологични и типологични белези, без проник-

⁶⁶ Новите изследвания са на автора. Старите са цитирани по-горе. Вж.: **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит за глава..., 16–20. Използвам случая да изкажа признателност на А. Конаклиев от ИМ Търговище за възможността да работя с въпросната тъкан.

ванс в тяхната анатомия и отчитането на състава и структурата, технологичните особености и измененията за периода на битуването им в определена среда, отбелязва В. Инкова, би било неточно и непълно. Оперирането само на базата на формални данни и логически съображения не дава възможност за разрешаването на редица въпроси, отнасящи се до произхода, датировката, а в някои случаи дори до функционалното предназначение на обектите, да не говорим за някои елементи на художественото оформление, които могат да бъдат съвсем изменени или заличени⁶⁷. Тя прилага комплексен подход за проучване на гробове, изграден на базата на тясното съчетаване на археологическото, изкуствоведското и историко-стенографското изследване със специфично подбрани и специализирани за целите на консервацията технико-аналитични методи, като основната част от усилията ѝ са насочени именно към текстила, открит в тях⁶⁸.

В. Инкова провежда в Лабораторията за консервация и реставрация на Исторически музей–В. Търново, допълнително научно-техническо проучване на материалите от гроб № 39, открит непосредствено до северния зид на великотърновската църква “Св. Четиридесет мъченици”⁶⁹. Сред тях са идентифицирани 8 вида тъкани – пет неметализирани и три сърмени; проучени са и използваните багрила⁷⁰ (Обр. 44). Въз основа на стратиграфията и констатираните връзки между отделните материали от многослойната ивица, лежала върху черпа, се заключава, че върху главата е имало червено ленено покривало, чиито краища са били окантовани с апликирана сърмовезана шевица в кръстовиден мотив (Обр. 43а, 47). Според проучвателката то най-вероятно е шапка, подшлемник на висш военен (Обр. 48), като в защита на предположе-

⁶⁷ **Инкова, В.** Консервацията и изследването на паметниците на културата, с. 233, 237–231–239; **Черных, Е.** Металл – человек – время. М., 1972, 46–58; **Колчин, Б.** Проблема изучения технологии древнейших производств. – В: Очерки технологии древнейших производств. М., 1975, с. 6.

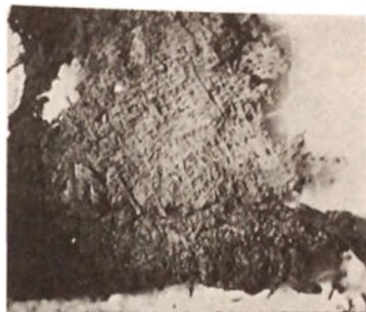
⁶⁸ **Инкова, В.** Приложение на методите на технико-консервационната експертиза на произведенията на изкуството при проучването на археологически погребения. Автореферат на докторска дисертация. С., 1979, 4–29; **Инкова, В., К. Драганова.** Цит. съч., с. 35.

⁶⁹ Голямата част от изследванията са извършени в Лабораторията за консервация при Историческия музей във В. Търново, а друга – във Физически факултет на СУ “Кл. Охридски” и Института по криминалистика в София.

⁷⁰ Пет от тъканите са неметализирани – в сплитка лито, от които една е ленева, оцветена в червено, а останалите четири са копринени, две от които с уточнен червен цвят; три от тъканите са металлизирани, от които един има и втори – копринен вътък, един е в атлазена сплитка, а другите два се отличават с простотата на сплитките. **Инкова, В.** Калояновото погребение, 12–70.

Обр. 47. Ленена тъкан с пришията към нея сърмовезана шеввица, гроб № 39, открит до църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (макро) (по В. Инкова).

Fig. 47. Linen textile with sewed up gilded silver threads embroidery, grave N 39, church of "St. 40 Martyrs", V. Tarnovo (macro) (After V. Inkova).

Обр. 48. Реконструкция на принадлежности за глава, гроб № 39, открит до църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (макро) (по В. Инкова).

Fig. 48. Reconstruction of head belongings, grave N 39, church of "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo (macro) (After V. Inkova).

нието си тя търси паралели в шапките, открити в алански гробове в Северен Кавказ (VIII–IX в.), както и в т. нар. судариум, носен през XI в. от редица западни владетели под короните⁷¹. Над покривалото са открити фрагменти от златотъкана атлазена материя, а под нея и свързана с нея – тънка копринена материя. Върху сърмения текстил са намерени следи от позлатен венц от сребро и бисери. От разположението и характера на констатираните материали се заключава, че те са останки от "златна шапка", украсена в основата си с диадема и бисери⁷² (Обр. 48). За част от установените в областта на трупа

⁷¹ Пак там, 12–21; **Иерусалимская, А. А.** О северокавказком "шелковом пути" в раннем Средновековье. – СА, 1967, № 2, с. 63, 77; **Кузнецов, В. А.** К вопросу о познеаланской культуре Северного Кавказа. – СА, 1959, № 2, 113–114; **Ковачевий, J.** Средновековна ношња балканских словена. Београд, 1953, с. 239.

⁷² Въз основа на констатираните данни, сведенията от писмените източници за значението в Средновековието на цвета, материала и украсата на принадлежностите към облеклото и като отчита влиянието на византийския церемониал, изследователката определя установената шапка с диадема като "отличителен белег на една от най-високите степени във феодалната българска йерархия през този период". В потвърждение на тази категоризация тя съпоставя диадемата на шапката с

Обр. 49. Сърмена апликация, установена в пръстта отдясно на черепа от гроб № 39, открит до църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (макро) (по В. Инкова).

Fig. 49. Goldthread application, right side of the cranium, grave N 39, near the church of "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo (macro) (After V. Inkova).

тъкани се предполага, че е възможно да са останали от изключително скъп, подплатен с червена коприна, златотъкан саван или плащ, чиито краища са били украсени с апликирани златотъкани ивици. В пръстта от двете страни на черепа са открити остатъци от две златосърмени апликации (Обр. 49), които, според публикациите, могат да се свържат с една от шапките, или пък със савана, или по-скоро с плащ, на който те биха могли да бъдат средство за закопчаване. Друга част от материалите от областта на трупа вероятно произхождат от пурпурна туника – тържествено военно одяние, скарамангий (Обр. 50). Туниката е имала кръгло деколте, дълги ръкави и е достигала до около коленете; по вратната извивка, предния и долния край на полата е била украсена със златосърмена ивица, а вероятно и с бисерна везба; около 60 позлатени копчета са били разположени по дължината на предния разрез, ръкавите – в областта на маншетите, вратната извивка. Този скарамангий (кафта-нообразна дреха) и шапката са определени като отличителни принадлежности на един от най-висшите рангове в дворцовата йерархия на Второто българско царство. След като обобщава данните от изследването и на други материали (златния пръстен-печат, човешките кости, останките от какавиди и мухи, дървесина от ковчега) от същия гроб, В. Инкова го идентифицира като

погребалната императорска диадема във Византия през X в. – превръзка (лента) от обикновен пурпур. Вж.: **Инкова, В.** Калояновото погребение, 21–36; **Constantin Porphyrogenete.** Le livre de ceremonies. I, Paris, 1935, p. 85; **Pseudo-Codinos.** Traite des offices. Introduction, texte et traduction par J. Verpeaux, 1966, 141–166, 195, 199, 203, 208, 216, 302, 320–321; **Ebersolt, Y.** Les arts somptuaires de Byzance. Paris, 1923, 96–99, 25–28; **Кондаков, Н. П.** Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, 221–223, 234, 281, 294–295; Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. С. Петербург, 1906, 62–63, 73–75, 79–90.

гроб най-вероятно на българския цар Калоян⁷³. Тя обаче отбелязва, че за съжаление започва изследването на гроб № 39 в момент, когато той е бил вече разчистен и нивото на пръстта е било под нивото на костите. Тази е причината да не бъде проучен най-богатият на материали слой почва, разположен непосредствено върху и от страни на костите. От друга страна, голяма част от тъканите, неотстранени при разчистването на гроба, са били вече разместени и силно фрагментирани, с нарушена взаимовръзка и стратиграфия. Оттук са дошли затрудненията за категоричното определяне на принадлежността и техническите характеристики на голяма част от материалите, а оттам и върху изводите за гроба⁷⁴. Сред проучвания текстил от още няколко гроба на същия некропол са открити следи от шапки, подобни на тази от гроб № 39, както и от сложни украси за женска глава⁷⁵.

Текстилните останки от гроб (XIII в.), открит в притвора на Дворцовата базилика в Преслав, също са проучени от В. Инкова⁷⁶. В долната част

Обр. 50. Реконструкция на част от облеклото от гроб № 39, открит до църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (по В. Инкова).

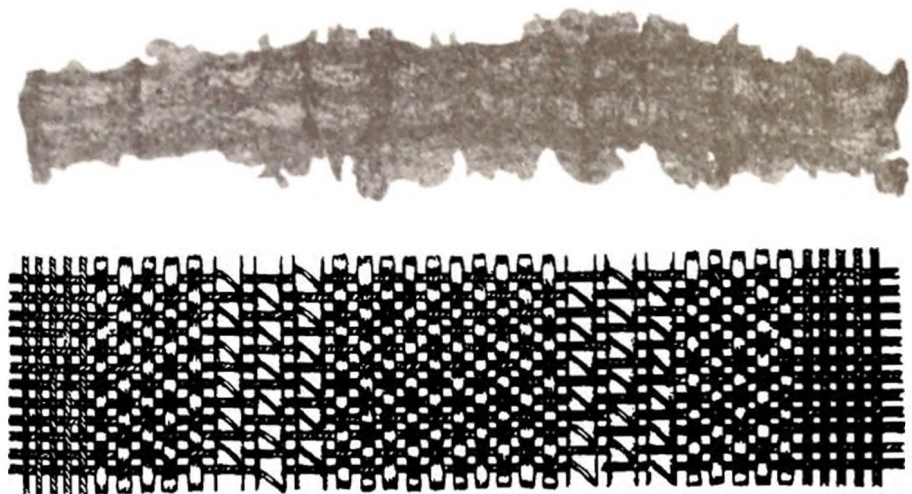
Fig. 50. Reconstruction of part of garments from grave N 39, church of "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo (After V. Inkova).

⁷³ **Инкова, В.** Калояновото погребение, 37–74. **Инкова, В.** Приложение на методите..., 24–29; Калояновото погребение. 5–93; **Dujcev, I.** La bague-sceau du roi bulgare Kalojan. – *Byzantinoslavica*, XXXVI, № 1–2, Prague, 1975, p. 174. Обобщено за различните мнения относно личността на погребения в гроб № 39 – цар Калоян или не, вж.: **Божилов, И.** Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. С. 1985, 56–57; **Овчаров, Д.** Човек и добре да живее умира. С., 1992, 101–119.

⁷⁴ **Инкова, В.** Калояновото погребение, с. 5, 6.

⁷⁵ **Инкова, В.** Приложение на методите на технико-консервационната експертиза..., 16–24.

⁷⁶ **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли..., 37–45.

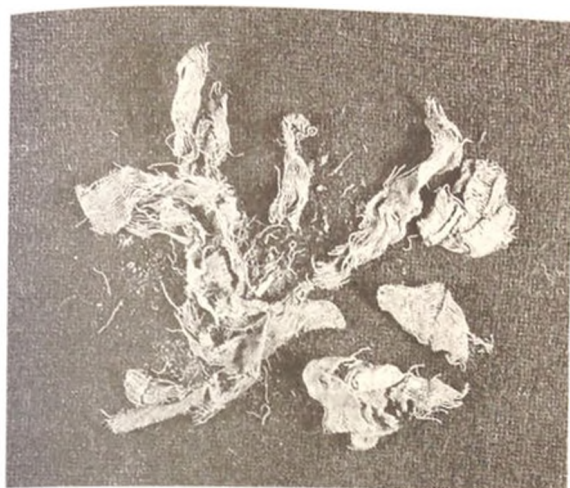
Обр. 51. Текстил от гроб, открит в притвора на Дворцовата базилика в Преслав (макро) (по Ж. Аладжов).

Fig. 51. Textile material, grave from the Palace church (narthex), Preslav (macro) (After J. Aladjov).

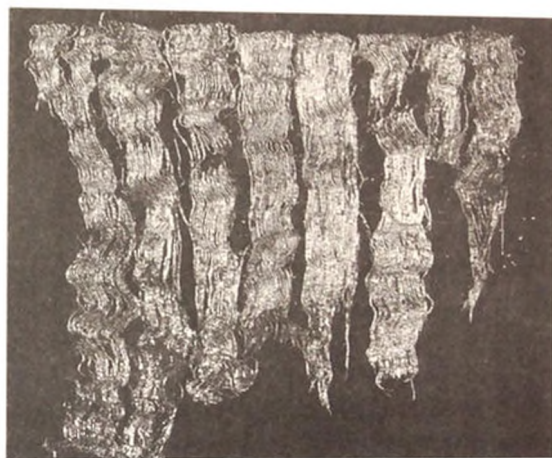
на гръдния кош и около тазовия пояс на скелета са установени два текстилни фрагмента. Единият е представлявал тънка коприна с еднакви вътък и основа⁷⁷, оцветена в червено с ализарин. За втория фрагмент в публикацията е отбелязано, че е “съставен от два вида коприна и един вид сърмена тъкан”, но явно трябва да се има предвид, че вътъчните нишки на втория къс са два вида копринени (по-тънки усукани и по-дебели неусукани) и един вид сърмена⁷⁸ (Обр. 51). Като резултат са се получили три редуващи се ивици. Ивицата тънка коприна в технологично отношение е отговаряла напълно на първия фрагмент; втората копринена ивица е от по-дебела и неусукана коприна; сърмените ивици са от по три сърмени вътъка. Еднаквата структура на ивицата тънка коприна и тази на първия фрагмент са дали основание да се предположи, че става дума за един и същ плат, украсен със сърмени ивици и такива от втори по-дебел и неусукан вътък. Т. е. това е т. нар. раирана тъкан. Фрагментите са били нагънати през 0.4–0.5 см. Ситуацията на тяхното намиране спрямо скелета дава основание да се предположи, че тъканта е служила за украса на колан или маншет на ръкав.

⁷⁷ Пак там. Гъстотата е 38x38 н./см.

⁷⁸ Сърмените вътъци са с копринено ядро, а позлатените сребърни ивички са с широчина 250 и дебелина 30 микрона.

Обр. 52a (a)

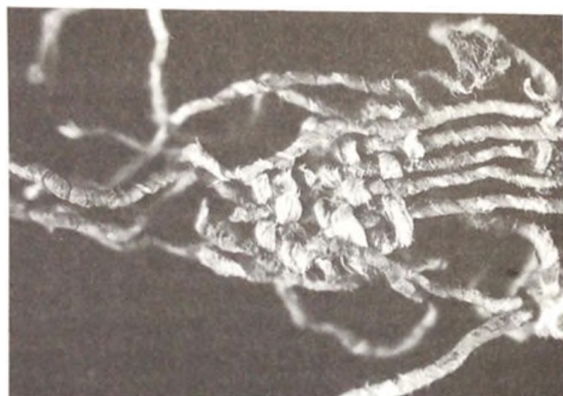

б (b)

Обр. 52. Метализирани тъкани от некрополите до с. Янтра, Горнооряховско (XIV в.): а) от гроб № 49; б) от гроб № 69 (фото: Д. Иванова, М. Христова).

Fig. 52. Textile with metal threads, cemeteries near the village of Jantra, G. Orjahovitza region, 14th century: a) grave N 49; b) grave N 69 (Photo by D. Ivanova, M. Christova).

В. Инкова изследва и сърмен накит във форма на широка лента, завързана на тила, открит върху череп от некропол в цитаделата на Червен (Обр. 23). Според предварителните резултати накитът е бил изработен от червена коприна, съчетана със златна сърма. При везането на орнамента е използвана копринена нишка, обвита с позлатена сребърна фолиева лентичка⁷⁹. Проучвателката провежда технологичен анализ на коланите с метални апликации и украсени накрайници от средновековните накитни съкровища, открити в с. Долище, Варненско и гр. Монтана. Апликациите и накрайниците от Долище са били занитени на тясна лента, плетена от вишневочервена копринена нишка. Тъканта на един от тях е съдържала и сърмена нишка. Установено е разстоянието между апликациите и оттам е направена възста-

⁷⁹ Иванов, Д. Цит. съч., с. 233.

повка на коланите⁸⁰. Под седефените зърна, влизащи в украсата на прешлените от невестинския венец от Монтана, са открити парченца от ленено литотъкано платно. В кухините на металните части от коланите са намерени парченца от вълнен текстил. Той е бил плетен или тъкан в сплитка кепър, в която нишките са разположени диагонално. Вълнената основа на колана, върху която са били закрепени металните приложения, е била много плътна и обогатена в червено⁸¹.

През 90-те години в Лабораторията за консервация и реставрация на Историческия музей във В. Търново отново продължи изследването на тъкани, извадени от земята, но вече голяма част от работата бе изнесена на археологическия терен. На обстоен лабораторен анализ бяха подложени пробите от текстил, намерен в богатите на находки средновековни некрополи край с. Янтра, Горнооряховско⁸² (Обр. 52). Получиха се данни за пет метализирани тъкани, като при една от тях се установи, че е използвано медно фолио, покрито с калай (Обр. 52б). Такова покритие за XIV в. се оказва неотразено в литературата⁸³. В три случая сърмената нишка периодично е била заменена с копринена, като по този начин изтъканите платове са били ефектно раирани. Частите от приложения (гайтани), шнурове са изпълнени от евтини материали – лен и медно фолио, но някога те също са били впечатляващи (Обр. 53). Вероятно с метализирания шнур, чиито фрагменти са открити около таза на малко момиченце в гр. № 127, е била пристегната дрехата в кръста. Сърмената тъкан в гр. № 49, произхождаща от женска украса за глава, е била нагъната (накъдрена) през 6–9 мм (Обр. 52а). За съжаление липсват специализирани наблюдения при разкриването на гробовете, поради което получените данни позволяват да се направи само сравнение между проучените проби и тъканите от предишни изследвания, макар и те да са малко на брой.

По отношение женската украса за глава интересни резултати предоставя лабораторното изследване на органичните останки, лежащи върху чере-

⁸⁰ Кузев, Ал. Накитните съкровища от Долище. – МПК, 1986, № 4, с. 46; Павлова, В. Принос към средновековния мъжки колан от XIII–XIV век (по данни от колекцията във варненския музей). – Антична древност и средни века. Вып. 35, Екатеринбург, 2004, 165–178.

⁸¹ Александров, Г. Средновековно българско съкровище..., 32–35, 37, бел. 12, 22.

⁸² За възможността да работя с тези материали, а при някои на самия археологически терен изказвам признателност на ст.н.с. д-р И. Бъчваров (ИМ Г. Оряховица). Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените..., 147–167. Разкрити са общо 141 гроба, като в 16 са открити текстилни останки. Бъчваров, И. Янтрени некрополи, 100–117.

⁸³ Инкова, В. Деструктивни промени при археологическия..., 44–45.

а (a)

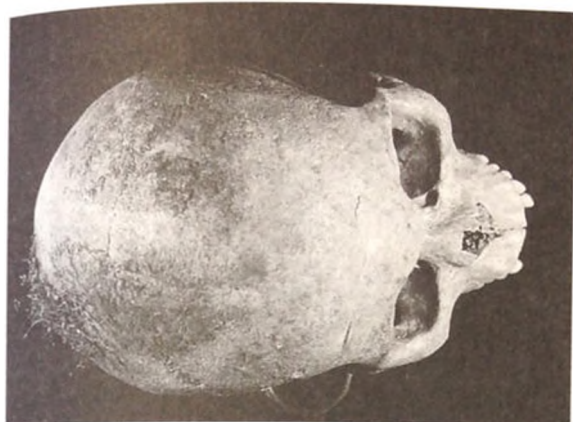
б (b)

Обр. 53. Метализирани текстилни елементи, открити в некрополите до с. Янтра, Горнооряховско: а) апликация от гроб № 100; б) шнур от гроб № 127 (фото: Д. Иванова, М. Христова).

Fig. 53. Textile elements with metal threads, cemeteries near the village of Jantra, G. Orjahovitza region, 14th century: a) appli-cation, grave N 100; b) cord, grave N 127 (Photo by D. Ivanova, M. Christova).

па от гроб № 100 (Обр. 54). Вероятно в случая става въпрос за кожена шапка-подложка, в чиято горна половина е бил прикрепен копринен плат (Обр. 54в) с везана украса, съставена от растителни мотиви (Обр. 54б). Бродерията е изпълнена с позлатена сърмена нишка. Бе предположено, че червен шнур е обривал взмото от страни. След консервация, извършена на археологическия терен, бяха обстойно изследвани черепът и околната пръст от гроб № 128 (Обр. 55). Проучените фрагменти от сърмена лента и обикновен текстил, кожа и тъмнокафяви лентовидни зони по черепната повърхност подсказаха по-скоро за апликиране на метализиран плат в основата на кожена шапка-

а (а)

б (б)

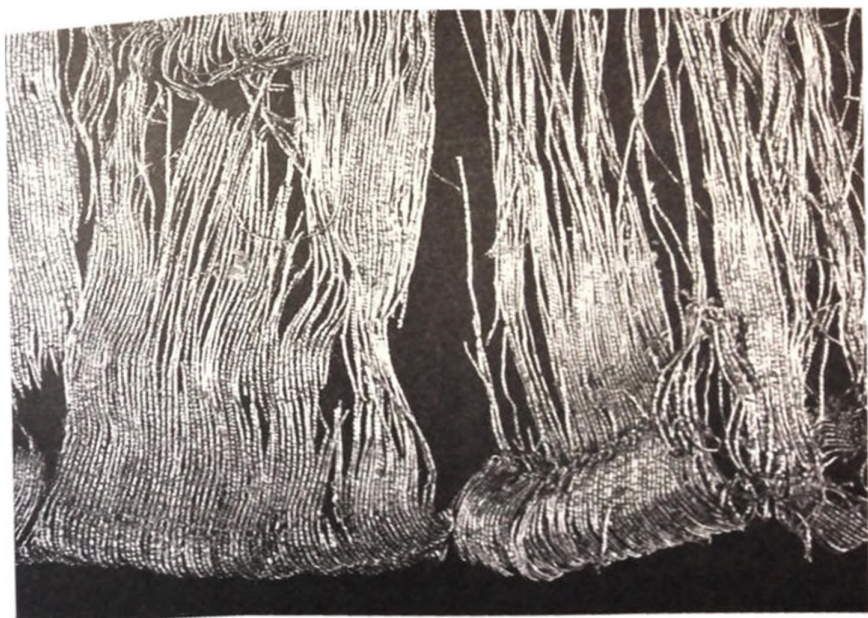
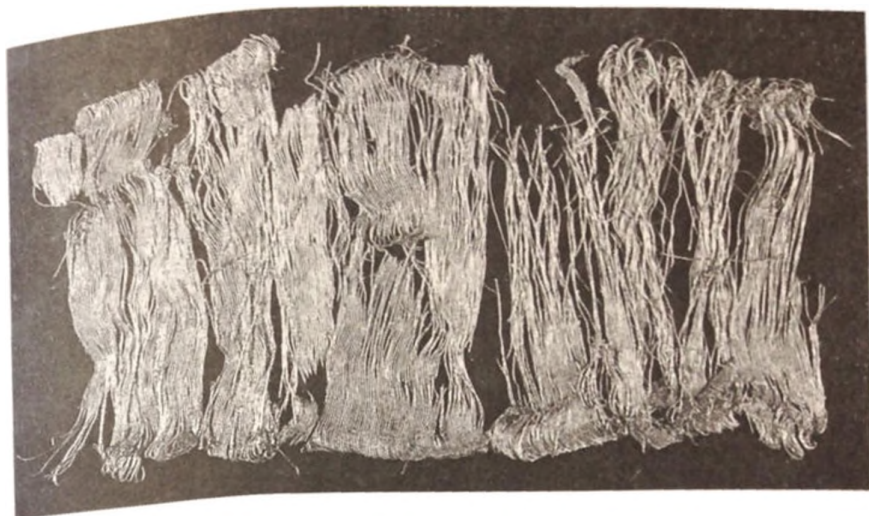

в (в)

Обр. 54. Текстилни материали върху черепа от гроб № 100, некрополи до с. Янтра, Горнооряховско (фото: Д. Иванова, М. Христова).

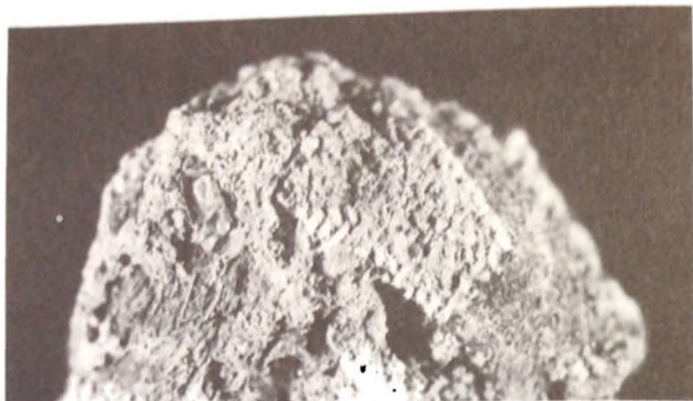
Fig. 54. Textile materials on the cranium, grave N 100, cemeteries near the village of Jantra, G. Orjahovitza region, 14th century (Photo by D. Ivanova, M. Christova).

Обр. 55. Текстилни материали върху черепа от гроб № 128, некрополи до с. Янтра, Горнооряховско (фото: Д. Иванова, М. Христова).

Fig. 55. Textile materials on the cranium, grave N 128, cemeteries near to the village of Jantra, G. Orjahovitza region, 14th century (Photo by D. Ivanova, M. Christova).

Обр. 56. Ленена тъкан върху сребърна обеца от некропол в средновековната крепост "Ряховец" край Горна Оряховица (макро) (фото: М. Христова).

Fig. 56. Linen textile on the silver earring, cemetery in the mediaeval fortress of Rjahovetz near the town of Gorna Orjahovitza (macro) (Photo by M. Christova).

подложка, отколкото за поставяне само на златотъкана препаска на челото⁸⁴. Голяма е вероятността тя да е приличала на тази от гроб № 100, но някои материали, например от свентуалната възба върху теменната част, да са били от нетраси в почвени условия материал.

Върху сребърни обеци от гроб, локализиран в средновековната крепост "Ряховец" край Горна Оряховица, бяха открити следи от човешки коси от едната страна и текстил от другата (Обр. 56). Местоположението на тъканта – между обеците и тялото, подсказва, че най-вероятно тя (тъканта) произхожда от дрехата на погребаната, в случая ленена риза. Бяха проучени техническите параметри на текстила, които могат да бъдат използвани за сравнителен анализ, в случай че се натрупат данни за други подобни тъкани⁸⁵.

При технологичните наблюдения на една ранносредновековна сабя от края на IX в., намерена край с. Дебрене, Добричко⁸⁶, бяха открити частично

⁸⁴ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените..., 147–167.

⁸⁵ За възможността да работя с обеците благодаря на ст.н.с. д-р И. Бъчваров (ИМ Г. Оряховица). **Чокоев, И.** Технологични бележки за чифт позлатени обици от Ряховец. – Сборник Ряховец. Библиотека "Наследство" към ИИМВТ, серия "Научни изследвания", I, 1994, с. 142, 145, Обр. 4.

⁸⁶ **Йотов, В.** Сабя от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко. – Добруджа, 9, 1992, 141–145. За възможността да работя със сабята благодаря на н.с. д-р В. Йотов (РИМ Варна).

Обр. 57. Ленени нишки върху ръкохватката на сабя от кр. на IX в., с. Дебрене, Добричко (макро) (фото: М. Христова).

Fig. 57. Linen threads on the sword handle, end of the 9th century, village of Debrene, Dobrich region (macro) (Photo by M. Christova).

запазени ленени нишки (Обр. 57). Те са с десен сук и сравнително тънки (дебелина 0.4–0.5 мм). Били са плътно намотани (гъстота 18–20 нишки на см) по цялата дължина на ръкохватката на сабята, съставена от метални и дървени елементи. Така дръжката е придобивала компактен вид, текстилните нишки

са убивали тръпненето на дланта при удар и са поемали отделящата се от ръката влага – условия, явяващи се от съществено значение за задължителната – през Средновековието необходимост от продължителна боеспособност в ръкопашните битки и избягване на нелепите случайности в тях⁸⁷.

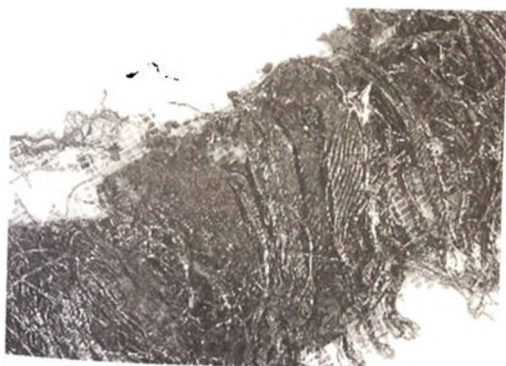
Постоянни наблюдения и консервация на текстилните материали се извършват по време на разкриване на некропола на великотърновската църква “Св. Четиридесет мъченици” през 90-те години на XX в. Те доведоха до получаването на резултати, сравнително разнообразни по своя характер⁸⁸. Около черепа на погребания в гроб № 1¹ Сено бе открита сърмена тъкан във формата на лента⁸⁹ (Обр. 58). За текстила са характерни широки полета от златна сърма, прекъсвани от виолетови копринени ивици, в които отново посредством златни нишки са получени шахматно сменящи се сърмени и копринени полета. Текстилт се отнася към една група метализирани тъкани, получили разпространение по българските земи през XIV век⁹⁰. Върху текстила – откъм страната на главата, бяха открити следи от кожа. Сърмената лента би могла да бъде препаска за глава или пък да е била поставена в основата на шапка. Върху и около женския череп от гроб № 28¹ бяха локализирани следи от раиран сърмен текстил (Обр. 59). Бяха открити само ивиците, изтъкани от метализиран втък. Той е бил заменян през определени интервали с неметализиран. От него обаче не са останали материални следи, а само празни участъци между сърмените ивици. Констатирани бяха и останки от кожа, позлатена сребърна лентичка и везба. Тяхното разположение показва, че те са елементи от сложносъставна украса за глава, състояща се от кожена шапка (подложка за премяната), везан воал, ефектна сърмена препаска от раиран плат и впечатляваща позлатена лентичка – диадема, поставяна в основата. След кожената, вероятно полусферична (облодънна) шапка-подложка, върху главата се е поставял воал, украсен с везба, а вероятно и с пайети. Воалът и шапка-

⁸⁷ **Чокоев, И.** Наблюдения при консервацията на една ранносредновековна сабя. – ТрКИБ, т. 5, 2004, с. 243.

⁸⁸ За възможността да работя с тези материали още на археологическия терен изказвам признателност на ст.н.с. д-р К. Тотев, н.с. д-р П. Гатев, н.с. д-р М. Робов, ст.н.с. д-р К. Дочев (АИМ – БАН). Част от изследванията на открития през 1992–1993 г. текстил в шест гроба, проучени от ст.н.с. д-р К. Тотев, са публикувани: **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата..., 282–296; **Чокоев, И., К. Тотев.** Сеновая могила из некрополя церкви “Св. Сорок мучеников” в Велько Търново. – *Byzantinoslavica*, LIX, 1998, 113–124.

⁸⁹ В гроба бе открит много прецизно изработен златен пръстен-печат с надпис “Сенов пръстен”. **Чокоев, И., К. Тотев.** Сеновая могила из некрополя, 113–124.

⁹⁰ **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит..., с. 20.

Обр. 58. Сърмен текстил върху и около черепа от гроб № 1^а, некропол край църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново: а) разкриване на материалите в лабораторни условия; б) метализирана тъкан (макро); в) украса от шахматно сменящи се сърмени и копринени полета от метализираната тъкан (макро); г) графични реконструкции на сърмената лента – препаска за глава или украса в основата на шапка (фото: П. Минчев, рис.: Д. Косева-Тотева).

Fig. 58 Goldthread textile on and around the cranium in the grave N 1^a, cemetery of the church "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo: a) laboratory excavations; b) textile with metal threads (macro); c) decoration in chess-board order with both gold and silk threads (macro); d) graphical reconstructions to the gold thread bands – head decoration or decoration for cap (photo by P. Minchev, drawing by D. Koseva-Toteva)

та са се прикрепяли със сърмена препаска, а на самото чело над веждите и отчасти в някои и над препаската се е поставяла златната лентичка. Общото впечатление се е подсилвало от обемни златни обеци. Не може да се изключи напълно вариант, при който описаните детайли от украсата да са били закрепени последователно и неподвижно върху кожената основа (подложка) и да са представлявали едно цяло.

В гроб № 5¹ бяха констатирани следи от везба и кожа, както и голям брой копчета (Обр. 60). Проучванията на всички материали и самата ситуация показаха, че те вероятно са останки от две одежди. Едната е била с ивици везба около деколтето (затваряно с едно копче от страни) и ръба на ръкавите, където е имало и по 11 копчета. Лежащата отгоре дреха най-вероятно е била кожена или с кожени апликации, срязана отпред и затваряна посредством 13 копчета. Разполагането им в долната половина на гръбначния стълб подсказва за сравнително дълбоко деколте⁹¹. Нищо не може да се каже за нейните ръкави, но е твърде възможно да е нямала такива. Откриването на кожена одежда не е изолирано явление в този църковен некропол. За открити “гнилости от дреха, навярно кожена” в гроб № 18 съобщава В. Вълв, а намерените само 4 позлатени копчета⁹² подсказват, че навярно кройката на одеждата е била подобна на тук коментираната от гроб № 5¹. Важно е да се отбележи, че текстилните материали и метални копчета, открити в гроб № 5¹, най-вероятно са останали от “горно” и “връхно” облекло.

Локализираните сърмени следи, пигментацията на костите в горната част на гръдния кош на скелетите и металните копчета от различни гробове предоставиха възможност да се установи деколтето на дрехите (Обр. 61, 62). Срезът на гърдите при женската одежда е затварян с едно копче. При мъжете отворът за главата или е по-голям, без да е закопчаван, или ако деколтето е било тясно, отстрани е било сцепено и дискретно затваряно с миниатюрно копче⁹³.

В гроб на мъж (№ 41¹) бяха констатирани следи от сърмена тъкан върху тилната част на черепа и пръстта под него (Обр. 63). Проучванията на материалите и археологическата ситуация позволиха те да бъдат определени като останки от украсата на погребална възглавница, най-вероятно квадратна по форма. Тясна сърмена лента е оформяла нейните ръбове, в средата е образу-

⁹¹ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола..., 290–291.

⁹² **Вълв, В.** Новите разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, № 2, с. 46.

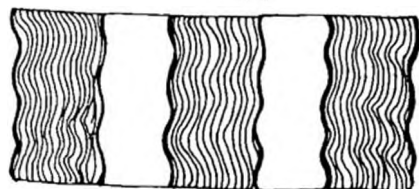
⁹³ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола..., 291–292.

а (a)

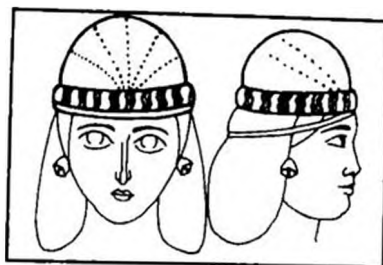
б (b)

в (c)

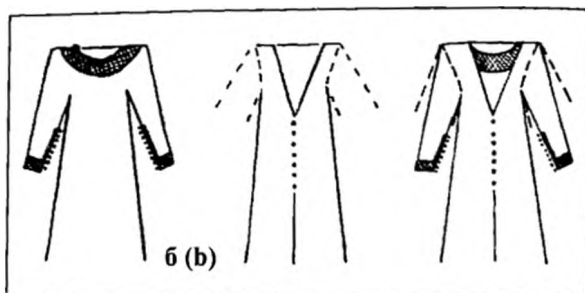
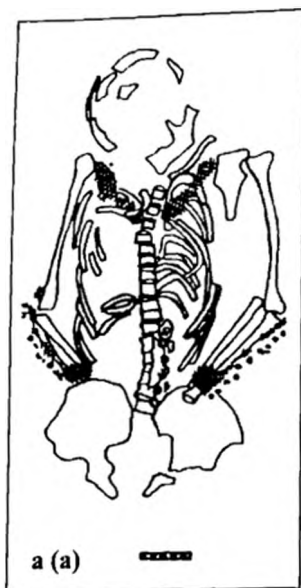
г (d)

д (e)

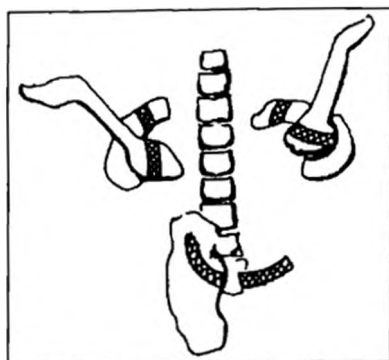
Обр. 59. Сърмен текстил върху и около черепа от гроб № 28^г, некропол край църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново: а) разкриване на материалите около черепа; б) сърмена ивица от текстила (макро); в) графична реконструкция на раириания текстил; г) фрагмент от позлатена сребърна лентичка (макро); д) възможни реконструкции на украсата (фото: М. Христова, рис.: Д. Косева-Тотева).

Fig. 59. Goldthread textile on and around the cranium in the grave N 28^g, cemetery of the church "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo: a) laboratory excavations; b) band with metal threads (macro); c) graphical reconstructions to the striped textile; d) fragment of gilded silver band (macro); e) possible reconstructions of the decoration (photo by M. Christova, drawing by D. Koseva-Toteva)

Обр. 60. Материали, открити в гроб № 5¹ от некропола край църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново: а) схема (рис.: М. Станчева); б) реконструкция на одеждите, облечени една върху друга (рис.: Д. Косева-Тотева).

Fig. 60. Materials, grave N 5¹, cemetery of the church of "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo: a) scheme (drawing by M. Stancheva); b) reconstruction of the garments, dressed one upon another (drawing by D. Koseva-Toteva)

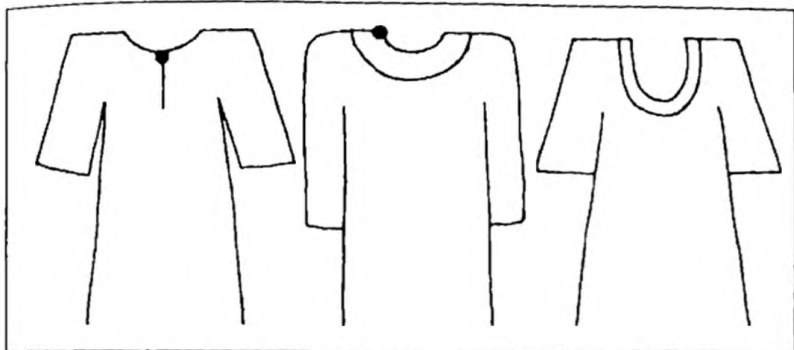

Обр. 61. Оцветявания по костите от гроб № 29¹, некропол край църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (рис.: Д. Косева-Тотева).

Fig. 61. Colored places on the bones in grave N 29¹, cemetery of the church of "St. Forty Martyrs", in V. Tarnovo (drawing by D. Koseva-Toteva)

вала кръст, а в двата долни ъгъла са били пришити сферични сребърни висулки. В този аспект се явява интересно съобщението на М. Москов за открития при първите разкопки на църквата през 1906 г. мраморен къс от надгробна плоча с релефно изображение на женска глава, положена "върху възглавница, която от четиритях краища имала нещо като пискюли, издълбани на камъка"⁹⁴. При разкриването на същия гроб между костите от пръстите

⁹⁴ Москов, М. Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет в Търново. В. Търново. 1912, с. 21.

Обр. 62. Реконструкции на деколтета по материали от некропола край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново: а) женско (гр. № 2¹, 28¹); б) мъжко (гр. № 5¹); в) мъжко (гр. № 29¹) (рис.: Д. Косева-Тотева).

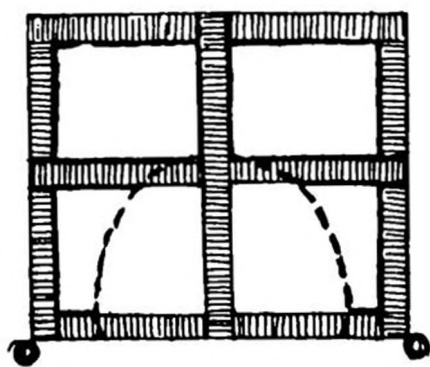
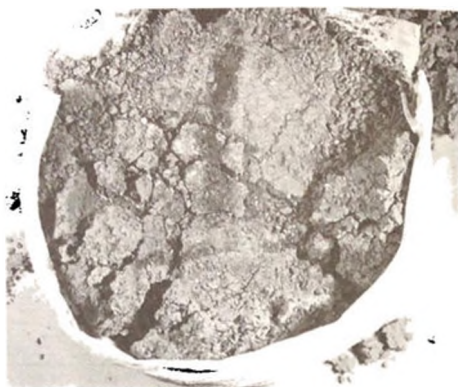
Fig. 62. Reconstructions of the necklines according to the cemetery of the church of “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo: a) woman’s (grave 2¹, 28¹); b) man’s (grave 5¹); c) man’s (grave 29¹) (drawing by D. Koseva-Toteva)

на ръцете бе намерен сребърен пръстен. При последвалите изследвания върху плочката му бяха открити остатъци от дърво – най-вероятно от ковчега, а между тях и пръстена – следи (отпечатащи) от литотъкан текстил. Тяхното месторазположение и християнската погребална практика показаха, че те трябва да произхождат от погребален покров⁹⁵.

Близо век след първото у нас откриване на текстил по време на разкопки⁹⁶, археолозите Н. Овчаров и Д. Коджаманова разкриха в средновековната църква “Св. Йоан Продром” в Кърджали гроб, който се оказа твърде богат на сърмени материали. Приложеният метод за консолидиране на тъканите позволи разделянето на пластове, действие, което освен че извади на бял свят нови везани площи, предостави важни данни за разпознаването и структурата на дрехите. Идентифицирането на разглежданите фрагменти като останки от една или друга одежда се оказа твърде сложен процес. Везаната им украса в доста случаи бе подобна, а поради тежкото състояние на текстила техническото устройство на отделните части от облеклото трудно се различаваше. Постоянната работа под микроскоп обаче, при която се откриваха и минималните отлики в украсата, нейното изпълнение и структурните особености на отделните одежди, непрекъснатото фотографско мак-

⁹⁵ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола..., 292–293.

⁹⁶ **Москов, М.** Цит. съч., с. 12.

Обр. 63. Тъкани от гроб № 41¹, некропол край църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново: а) следи от текстил върху черепа; б) следи от текстил в пръстта под черепа; в) реконструкция на погребалната възглавничка (фото: М. Христова, рис.: Д. Косева-Тотева).

Fig. 63. Textiles from grave N 41¹, cemetery of the church of "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo: a) textile traces on the cranium; b) textile traces in the earth under the cranium; c) reconstruction on the funeral pillow (photo by M. Christova, drawing by D. Koseva-Toteva)

розаснемане, рентгеновите снимки, стриктната графична и описателна документация позволиха не само да се различат фрагментите, произхождащи от различните части на облеклото, но дори да се възстановят техните форма, размери, везана украса.

В резултат на цялостното проучване на откритите материали бяха идентифицирани шест от очакваните седем архиерейски богослужебни одежди: стихар, спитрахил, пояс, набедреник, наръкавници, омофор⁹⁷. Значимостта

⁹⁷ За поканата да взема участие в разкриването на гроба и доверието за изследването и консервацията на откритите материали изказвам признателност на ст.н.с. д.и.н. Н. Овчаров (АИМ-БАН), Д. Коджаманова и П. Петков (РИМ-Кърджали). Съхранените материали бяха транспортирани до Лабораторията за консервация и реставрация на Регионалния исторически музей във Велико Търново, където в продължение на няколко години бяха подложени на изследвания и консолидация. Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев. Манастирът „Св. Йоан Продром“

на направеното откритие още повече се засили след датирането на материалите в XII в. До този момент най-старите съхранени православни богослужбени одесжди от Балканите, при това отделни части от облеклото, датираха от втората половина на XIV–XV в.

В пространството на изток от арменската църква във В. Търново през 1989 г. бяха разкрити 12 гроба, за които проучвателят Х. Вачев има основания да смята, че са част от арменски некропол, развил се тук през XVII–XVIII век⁹⁸. В един от гробовете (№ 2) върху и около черспа бяха открити в значително количество сърмени нишки (Обр. 64). Оказа се, че те са от повърхностния слой на твърде дебел пласт сърмен текстил, разположен върху и западно от костите на челото. След консервация на археологическия терен по-нататъшното проучване на тъканите продължи в лабораторни условия⁹⁹.

в кв. Веселчане, гр. Кърджали, в светлината на новите открития. Предварително съобщение. – *Rhodorica*, 1999, №1, 73–82; Митрополитската гробница в църквата „Св. Йоан Продром“ в гр. Кърджали (Предварително съобщение). – *Минало*, 1999, №2, 4–16; **Чокоев, И.** Текстилни материали от епископска гробница..., 103–116; Набедренник от епископски гроб, открит в средновековна църква в Кърджали. – В: Юбилеен сборник в чест на доц. Я. Николова (=ИРИМ В. Търново, XVII–XVIII, 2002–2003), В. Търново, 2003, 359–365; Реконструкция на епитахийно пространство в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в гр. Кърджали (Наблюдения при консервацията). – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 169–177; Технологични особености на сърмените нишки от епископски гроб, открит в средновековната църква „Св. Йоан Продром“ в Кърджали. – В: Културните текстове на миналото – носители, символи, идеи. Кн. III, С., 2005, 84–90; **Millet, G.** *Broderies religieuses de style Byzantine*. Paris, 1947, **Johnston, P.** *Op. cit.*; **Симеон Фессалонийски**. Разговор о святых священнодействиях и тайнствах церковных. С. Петербург, 1856 (Репринт, Москва, 1994); **Walter, Cr.** *Art and Ritual of The Byzantine Church*. London, 1982.

⁹⁸ Арменският храм се намира на около 250 м западно от входа на Царевец. През XVI–XVII в. обаче той принадлежи на дубровнишката колония в Търново и едва през втората половина на XVII в., след голямото свиване на нейното влияние, сградата е закупена от арменците, чието присъствие в града силно нараства по онова време. Според едно известие от 1685 година в храма се извършва арменска служба. *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799, collegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendzin ordinis s. Francisci. Zagrabiae, 1887, p. 299; Иречек, К.* Пътувания по България. С., 1974, с. 301; **Мутафова, Кр.** Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина. В. Търново, 2002, с. 68; **Вачев, Х.** Спасителни разкопки северно от улица “Н. Пиколо” във Велико Търново. – АОР през 1989 г., Кюстендил, 1990, 155–156.

⁹⁹ За възможността да работя с материалите още на археологическия терен благодаря на н.с. Х. Вачев. Проучването, както и консервацията на тъканите бяха извършени в Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ–В. Търново.

Обр. 64. Сърмени материали около череп от гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново.

Fig. 64. Goldthread materials around the cranium in grave N 2, cemetery near the Armenian church in V. Tarnovo.

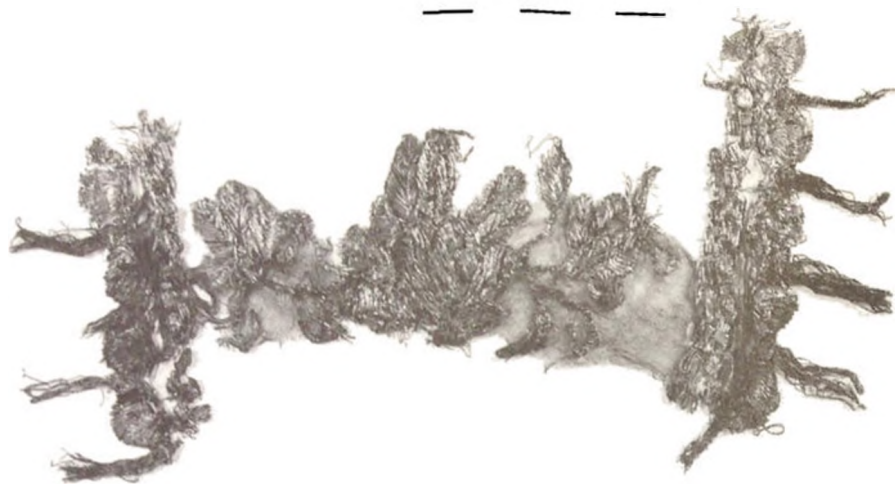
При отделянето на пръстта от черепа бяха внимателно разчистени текстилни материали, напластени на дебелина до 20–25 мм и размери 200 x 140 мм. Прецизното разделяне на пластове, осъществено под микроскоп, доведе до разкриването на множество по-големи и по-малки фрагменти от много фина, извезана с цветя копринена тъкан с обща площ около 0.2 м² (Обр. 65-66). По технически показатели бродираната тъкан е от типа на воалите¹⁰⁰. Във везбата са вложени два вида метални нишки от “предения” тип сърма, при

¹⁰⁰ Тъканта е в сплитка лито, като гъстотата на основните и вътъчните нишки е еднаква – 33–34 н./см. Последните не се различават помежду си; имат слаб Z-сук и са много фини – дебелината им е около 0.10–0.12 мм.

Обр. 65. Сърчните материали от гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново, след консервация
(фото: Здр. Николов).

Fig. 65. Goldthread materials from grave № 2, cemetery near the Armenian church in V. Tarnovo, after conservation (photo by Z. Nikolov).

Обр. 66. Сърмени материали от гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново, след консервация, детайл (фото: Здр. Николов).

Fig. 66. Goldthread materials from grave № 2, cemetery near the Armenian church in V. Tarnovo, after conservation, detail (photo by Z. Nikolov).

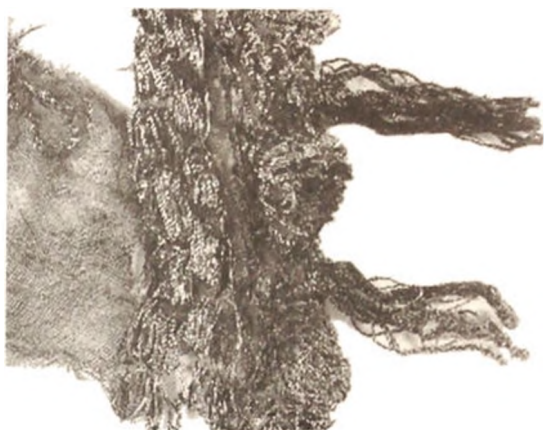

Обр. 67. Детайл от възбата – лицева и обратна страна, гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново (фото: Здр. Николов).

Fig. 67. Embroidery detail – facial and opposite side, grave N 2, cemetery near the Armenian church in V. Tarnovo (photo by Z. Nikolov).

Обр. 68. Сърмените материали от гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново, след консервация, детайл (фото: Здр. Николов).

Fig. 68. Goldthread materials from grave № 2, cemetery near to Armenian church in V. Tarnovo, after conservation, detail (photo by Z. Nikolov).

който много тънка метална лентичка обвива текстилно ядро – в случая копринено влакно (Обр. 41). За метализирането на едните нишки с използвано сребро, а за другите – позлатено сребро, което и до днес в много участъци е запазило златния си блясък.

За отбелязване е, че използваната техника на везане с “през тъканта” (Обр. 42а). При този, по-стар начин на бродиране сърменият конец преминава през текстила, носещ бродерията, докато при техниката, използвана масово от XIII–XIV век нататък, скъпата метализирана нишка вече лежи само върху лицевата страна на везания плат, като се пришива към него с друг – обикновен конец¹⁰¹. В случая е везано със вдвоена сърмена нишка, като бодовете са през 3–7 мм, еднакви от двете страни. На пръв поглед използваната твърде стара техника за везане – “през тъканта”, изглежда един учудващ сам по себе си анахронизъм. Всичко обаче се изяснява от крайната цел – получаването на вещь с две равнопоставени страни. Извезаните фигури на лицевата и обратната страна са еднакви, но, разбира се, огледални (Обр. 67). Впечатление прави умелата смяна на златото и среброто при изграждането на съседните елементи от бродираните цветове. Освен чрез редуване на метала, разнообразяването на сърмената повърхност е постигано посредством използването на различни “бодове” и смяна на наклона на сърмените нишки, изграждащи съседни участъци.

Основната част от вземто се състои от по-едри (50 x 40 мм) и по-дребни (30 x 25 мм) цветове и малки листа (15 x 5 мм), излизащи от тънки, виещи

¹⁰¹ Новицка, М. Давньоруське гаптування з фігурними зоображеннями, 96–97; Фехнер, М. Золотное шитье Владимиро-Суздальской Руси, 222–224; Инкова, В., К. Драганова. Цит. съч., с. 33.

се стебла. Докато листата и стеблата са извезани само със злато, при цветовете то много ефектно е комбинирано със сребро. Краищата на бродираното поле са ограничени от два реда шахматно разминаващи се квадратчета, а непосредствено под тях е пришитата украса от редуващи се кръгли златни елементи и сребърни пискюли (Обр. 68).

Може да се предположи, че откритите везани тъкани произхождат от воал с правоъгълна форма, шал¹⁰², а намирането му над и западно от черепа подсказва, че той вероятно произхожда от по-сложна украса за глава. Разглеждайки останките от сърмовезания воал, днес само донякъде можем да си представим какво оживление на храмовия интериор е внасяло играещото от трептящите светлинки на свещиците злато, покривало облеклото на енориашите.

¹⁰² Сърменото поле е широко около 125 мм, а заедно с пришитата от двете страни допълнителна украса, съдържаща пискюли, общата широчина на шала става около 190 мм.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Текстилът, в резултат на своя органичен произход, подлежи на необратима деструкция, а в земята тя протича обикновено докрай. Тази е причината текстилните материали, намирали винаги широко приложение в живота на хората, да са едни от най-редките находки при археологическите проучвания. Разбира се, малкото оцелели в съкровищниците на християнските храмове стари тъкани, писмените извори и художествените произведения отчасти дават информация за средновековния текстил. Находките, придобити по археологически път, са незаменими в общия изследователски процес, тъй като предоставят съвсем конкретни данни. Материалните следи показват видовото многообразие на използваните тъкани, както и тяхното приложение, те са непосредствените доказателства за техническото развитие, за написаното и изобразеното по отношение на текстила през средните векове.

Обстояният преглед на съобщенията за текстил, придобит по археологически път у нас, показва, че тъкани са констатирани вече в немалко средновековни обекти – над 55. Обзорът дава информация за интензивността на тяхното откриване и качество на изследване през годините. За един дълъг времеви период от началото на XX век до края на 60-те години в научния печат се появяват отделни кратки или по-задълбочени известия за открити тъкани при разкопки. Не липсват на тази база и опити за реконструкция на средновековното облекло. В началото на 70-те години са публикувани и първите технологични анализи на откритите тъкани, които обаче са използвани главно за нуждите на консервацията. Изследвани са различни малки фрагменти, но не се проследява стратиграфия и не се обобщават получените резултати. С редки изключения технологичните анализи и опитите на археолозите за проучване на открития текстил и реконструкция на облеклото остават разкъсани. В края на седемдесетте години се прилага комплексен подход, който бележи нов етап в изследването на гробовете и в частност на открития текстил. За съжаление проучванията започват при разчистени от археолога гробове. През 90-те години става практика голяма част от изследванията да се извършват още на археологическия терен.

Разгледаните постижения и проблеми на проучванията на открития средновековен текстил изграждат един по-цялостен поглед върху този материал. Показват се и възможностите за идентификация и реконструкция на одеждите без и със прилагането на специални методи за изследване. Събирането и коментирането на данните за намерените средновековни тъка-

ни поставя основите на систематичното обобщаване на резултатите от техните изследвания. Всичко това е с важно значение за отстраняване на натрупани и съответно възпроизведени грешки, за датирането на конкретни археологически находки и комплекси, за проучването и идентификацията на новооткрити тъкани и в крайна сметка за по-пълното и конкретно възстановяване на средновековното българско облекло.

ЛИТЕРАТУРА

- Агре, Д.** Могила № 1 от некропола край село Скравена, Ботевградско. – Археология, 1990, № 3, 17–31.
- Аладжов, Д.** Средновековни погребения в Югоизточна България. – Известия на Българските музеи. т. 1, 1971, 133–153.
- Аладжов, Ж.** Некрополът при дворцовата черква във Велики Преслав. – МПК, 1981, № 3, 19–23.
- Аладжов, Ж.** Органични материали и соли от некропола при дворцовата църква във Велики Преслав. – Интердисциплинарни изследвания, т. X, 1983, 37–45.
- Александров, Г.** Средновековно българско съкровище от Михайловград. – Археология. 1984, № 1, 29–37.
- Александров, Г.** Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). – В: Монтана. С., 1987, 54–85.
- Алексиев, Й., Х. Вачев.** Средновековната крепост “Ряховец” при Горна Оряховица. – ИИМВТ, VII, 7–40.
- Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, 23–34.
- Ангелов, Н.** Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – Археология, 1962, № 4, 20–29.
- Ангелова, И., И. Вайсов, А. Конаклиев.** Разкопки на некропол при с. Дриново, Търговишки окръг. – АОР през 1986. Разград, 1987, 265–266.
- Ангелова, Ст., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова.** Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – Минало, 1996, № 3, 28–40.
- Антонова, В.** Новооткрити църкви в шуменската крепост. – ИНМШ, 5, 3–40.
- Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995.
- Антонова, В.** Археологически проучвания на Шуменската крепост (XII–XIV в.). Сектор север – разкопки 1973–1974 г. – ГМСБ, 1, 1975, 17–32.
- Аранђеловић-Лазич, Ј.** Женско оглавље у облику рога као одраз примитивне идеји о плодности. – Гласник Етнографског музеја у Београду. 34, 1971, Београд, 52–72.
- Балабанов, Т.** Некрополът при северната порта и източната крепостна стена на Плиска. – В: Плиска – Преслав, 8, Шумен, 2000, 93–102.
- Бобчева, Ј.** Средновековен накит от Калиакра. – Векове, 1974, № 2–3, 97–98.
- Бобчева, Ј.** Некрополот XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV, 1978, 152–180.
- Божилков, И.** Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. С. 1985.
- Бучински, Д.** Един средновековен некропол до Враца. – ИАИ, XVII (1950), 305–306.
- Буюклиев, Хр.** Средновековен български некропол в района на Чаталка, Старозагорско. – ИМЮИБ, 5, 1982, 59–87.
- Бъчваров, И.** Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993.

Бъчваров, И. Монети от Ряховец (Нумизматичният и сфрагистичен материал, открит в района на крепостта Ряховец). Библиотека "Наследство" към ИИМВТ, серия "Научни изследвания", II, 1994.

Бъчваров, И. Географска и типологична характеристика на разпространението на средновековния накит прочелник. – ИИМВТ, X, 1995, 101–108.

Вакарелски, Хр. Българските погребални обичаи. С., 1990.

Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова. Разкопки на дворцовия център във Велики Преслав. Южен площад. – АОР през 1994 г., Смолян, 1995, 130–131.

Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова. Разкопки на преславския дворец през 1995. – АОР през 1995 г., С., 1996, 87–88.

Василиев, Ас. Ктиторски портрети. С., 1960.

Василев, В. Чиракман. – Векове, 1985, № 3, 13–23.

Вачев, Х. Спасителни разкопки северно от улица "Н. Пиколо" във Велико Търново. – АОР през 1989 г., Кюстендил, 1990, 155–156.

Вачев, Х. Късносредновековен некропол при църквата "Св. Архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси. – АОР през 1992–1993 г., В. Търново, 1994, с. 122.

Вачев, Х. Проучвания в двора на църквата "Св. Архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси. – АОР през 1995, С., 1996, с. 106.

Вачев, Х., М. Станчева. Археологически проучвания на некропола при църквата "Св. Димитър", с. Арбанаси, Великотърновско. – АОР през 2003 г., С., 2004, 203–204.

Велева, М. За произхода на българския сокай. – ИЕИМ, VI, 1963, 157–169.

Вечева, Е. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.). С., 1982.

Въжарова, Ж. Славяни и прабългари. (По данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). С., 1976.

Въжарова, Ж. Некрополът до Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав. 1, С., 1979, 69–80.

Вълв, В. Новите разкопки на църквата "Св. четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, № 2, 37–54.

Вълв, В. "Каляновият" пръстен или надписът на Иван Асен II. – ИПр, 1974, № 3, 86–91.

Генова, Е. Средновековният некропол в местността Стражата край град Плевен. – ИНИМ, 3, 1981, 55–101.

Генчев, Ст. Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България, т. 3, С., 1985, 159–214.

Георгиев, П., Т. Михайлова. Некрополът при кръглата църква в Преслав (Разкопки 1969–1973 г.). – В: Плиска – Преслав, 6, С., 1993, 164–179.

Георгиева, С. Български средновековни накити. – Археология, 1961, № 1, 4–10.

Георгиева, С. Нови данни за църквата "Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1967, № 2, 27–31.

Георгиева, С. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. 2, С., 1974, 393–412.

Георгиева, С., Д. Бучински. Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. – ИАИ, 22, 1959, 349–351.

Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектура на двореца. – Царевград Търнов. 1, С., 1973, 39–166.

Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него. – ИАИ, XX, 1955, 511–551.

Господинов, Ю. Разкопки в Преслав. – ИБАИ, VI, 1930–1931, 181–193.

Гренберг, Ю. И. Научно-техническо исследование произведений искусства. Сообщения ВЦНИЛКР, № 21, 1968.

Григоров, В. Принос към проучването на старобългарската диадема (VIII–XI в.). – Археология, 2003, № 1, 29–38.

Григоров, В. Метални накити от средновековна България – VII–XI в. (диадеми, обеци, торкви, огърлици, пръстени, гривни). Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен “доктор”. С., 2003.

Дамянов, Н. Раннохристиянска базилика и некропол в м. “Долна Бартина”, община Доспат, Пловдивска област. – АОР през 1987 г. Благоевград, 1988, с. 189.

Дамянов, Н. Късноантичен и ранносредновековен некропол край с. Грохотно, Девинско. – Rhodopica, I, 1998, № 1, 69–80.

Джамбов, И. Средновековен некропол край Сопот. – ИМЮБ. 14, 1988, 143–160.

Джамбов, И. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991.

Долмова, М. Изкуството в средновековно Търново. – В: Царстващият град Търнов. С. 1985, 196–214.

Дочев, К. Колективна находка от сребърни монети на Иван-Александър с Михаил Асен от стари манастир „Св. Преображение“ (Велико Търново). – Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 316–320.

Евтимова, Е. Некрополи южно от дворцовите сгради в Преслав. – В: Плиска – Преслав. 6, 1993, 180–196.

Евтимова, Е. Опит за реконструкция на средновековни костюми по данни от преславските некрополи. – В: Приноси към българската археология. 2, С., 1993, 154–158.

Елкина, А., Н. Подвигина, И. Хазанова, М. Шемаханская. Полевая консервация археологических находок (текстиль, металл, стекло). ВНИИР. М., 1987.

Ераклиус. За боите и изкуствата на римляните. – В: **Шаренков, А.** Старинни трактати по технология и техника на живописата. I, 1, С., 1988, 249–276.

Захариев, И. Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг. – Археология, 1978, № 1, 37–46.

Захариев, Й. Кюстендилско Крайще. – СБНУ, 32, 1918.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. 1, ч. 2, С., 1971.

Иванов, Д. Надгробни паметници и погребения. – В: Червен. 1. С., 1985, 217–235.

Иванов, Й. Северна Македония. Исторически издирвания. С., 1906.

Иванов, Й. Старински църкви в Югозападна България. – ИБАД, 3, 1912–1913, 53–73.

Иванов, Й. Св. Сава Сръбски в Търново. – Избрани произведения. I. С., 1982, 154–156.

Иванов, Пл. Средновековен некропол при Ослен Криводол, Врачанско (Предварителни резултати). – ИМСЗБ, 20, 1993, 11–25.

Иванова, В. Двете старинни църкви при с. Иваняне. – ИАИ, VIII, 1934, 220–229.

Иерусалимская, А. А. О северокавказком “шелковом пути” в раннем Средновековье. – СА, 1967, № 2, 55–78.

Инкова, В. Калояновото погребение. Технико-лабораторни изследвания. С., 1979.

Инкова, В. Приложение на методите на технико-консервационната експертиза на произведенията на изкуството при проучването на археологически погребения. Автореферат на докторска дисертация. С., 1979.

Инкова, В. Консервацията и изследването на паметниците на културата. – Във: Реставрация и консервация на художествени ценности. С., 1982, 231–239.

Инкова, В. Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. – Във: Въпроси на консервацията и реставрацията. 2, С., 1985, 17–48.

Инкова, В., К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – МПК, 1978, № 4, 26–34.

Инкова, В., Т. Павлова. Естествени антрахинонови и антрахиноноподобни багрила, използвани в древността за оцветяване на текстилните изделия в червено. – Във: Въпроси на консервацията и реставрацията. 3. 1989, С., 7–19.

Иречек, К. Пътвания по България. С., 1974.

История на България. т. 3. С., 1982.

История культуры древней Руси. М.-Л., 1948.

Йорданов, И. Археологически находки на Трапезица. – Училищен преглед. т. 25, 1926 г., 2004–2005.

Йорданов, И. Монети и печати от разкопките на средновековния манастир в квартал “Веселчани” – Кърджали. – В: **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.) (= Разкопки и проучвания, XXIV), С., 1992, 101–107.

Йотов, В. Сабя от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко. – Добруджа, 9, 1992, 141–145.

Китанов, Д., К. Семерджиев. Практическо ръководство по фотография. С., 1974.

Ковачевић, Ј. Средновековна ношња балканских словена. Београд, 1953.

Колев, Н. Българска етнография. В. Търново, 1982.

Колчин, Б. Проблема изучения технологии древнейших производств. – В: Очерки технологии древнейших производств. М., 1975, 5–13.

Конаклиев, А. Разкопки на некропол в с. Черковна, Търговишки окръг. – АОР през 1986. Разград, 1987, с. 266.

Кондаков, Н. П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. С. Петербург, 1906

Кондаков, Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929.

Константин Николский. Пособие к изучению устава богослужения православной церкви. С. Петербург, 1900 (Репринт Graz, Austria).

Костов, Ст. Л. Сокаи. – ИНЕМ, I, 1921, 3–14.

Костов, Ст. Л. Македонски убриси и сокаи. – ИНЕМ, V, 1925, кн. I–IV, 3–15.

Кузев, Ал. Накитните съкровища от Долище. – МПК, 1986, № 4, 44–47.

Кузев, Ал. Превземането на София от турците и синовете на цар Иван-Александър. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Й. Андреев. В. Търново 2003, 499–504.

Кузнецов, В. А. К вопросу о познеаланской культуре Северного Кавказа. – СА, 1959, № 2, 97–118.

Лукас, А. Материалы и ремесленные производства древнего Египта. М., 1958.

Мавродинова, Л. Земенската църква. История, архитектура, живопис. С., 1980.

Малецки, М. Консервация на тъкан от разкопки в Плевен. – МПК, 1970, № 4, 29–30.

Малецки, М. Реставрация, консервация и дублиране на плата и коланите от разкопките в Плиска. – ИНВИМ, 2, 164–171.

Манова, Ек. Видове средновековни облекла според стенописите от XIII–XIV в. в Югозападна България. – ИЕИ, V, 1962, 5–73.

Манова, Ек. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. – Археология, 1963, № 3, 75–83.

Манова, Ек. Църквата в Кърджали. – В: Родопски сборник, I, С., 1965, 167–218.

Маргос, А. Къспосредновековните църкви “Св. Димитър” и “Св. Никола” в село Пороише, Разградско. – ИНМВ, 22 (37), 1986, 107–132.

Матанов, Хр. Княжеството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха. С., 1997.

Миков, В. Български гробища от XV–XVII в. до с. Калугерица (Новопазарска околия). – БИБ, V, 1932–1933, № 2, 163–164.

Миков, В. Гробни находки. – В: Мадара. Разкопки и проучвания. т. I, С., 1934, 147–158.

Милчев, Ат., К. Койчева. Археологически данни за поселищния живот в две крепости в Габровски окръг. ГМСБ, IV, 1978, 52–65.

Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров. Крепостта от XII–XIV век в м. Градът при с. Крамолин (Предварително съобщение). – ГМСБ, 20, 1995, 91–105.

Митова-Джонова, Д. Археологически данни за селската носия в Североизточна България през XIV век. – ИЕИМ, 3, 1958, 37–59.

Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова. Консервация на нож и колан от саркофаг № 4 в Плиска. – В: Плиска – Преслав, I, 1979, 64–68.

Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Е. Христова. Консервация на предмети от римски саркофаг, открит край Бургас. – ИМЮИБ, 1, 1976, 73–83.

Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1959–1961 г. – ИАИ, 26, 1963, 5–46.

Михайлов, Ст. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав, 1, С., 1979, 44–59.

Михайлов, Ст., М. Сестримска. Археологически разкопки на обект “Килийно училище” Кюстендил. – АОР за 1978 г., С., 1979, 185–187.

Михайлов, Ст., М. Сестримска. Килийното училище в Кюстендил. Материали от археологически разкопки. С., 1981.

Миятев, Кр. Разкопките в Преслав през 1930 г. – ГНМ, V, 1926–1931, 189–221.

Миятев, Кр. Кръглата църква в Преслав. С., 1932.

Миятев, Кр. Царска корона в селска хижа. – ИНЕМ, XIV, 1943, 15–46.

Миятев, Кр. Произход и залез на търновския сокай. – ИАИ, XVII, 1950, 71–83.

Миятев, Кр. Българският сукман. Принос към историята на народното облекло. – СпБАН, LXXI, 1950, 219–264.

Миятев, Кр. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. – ИАИ, XIX, 1955, 339–358.

Москов, М. Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет в Търново. В. Търново. 1912.

Мутафова, Кр. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина. В. Търново, 2002.

Мутафчиев, П. Кръстовидната църква в с. Клисекьой. – В: Избрани произведения. I, С., 1973, 455–485.

Народы Поволжья и Приуралья. Историко-етнографические очерки. М., 1985.

Наследникова, В. История на българския костюм. С., 1974.

Вълкова-Нешева, В. Женският аристократически костюм през Втората българска държава. – Нумизматика, 1975, № 4, 23–48.

Нешева, В. Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, № 2, 23–39.

Нешева, В. Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. – Археология, 1979, № 2, 47–60.

Нешева, В. Накитът в средновековния български костюм през XIII–XIV век. – Българска етнография, 1978, № 3–4, 111–124.

Нешева, В. Тъканите в българския костюм през XII–XIV в. – Българска етнография. 1980, № 2, 37–49.

Нешева, В. Костюм периода второго болгарского царства (XIII–XIV в.). – В: Четвърти международен конгрес по славянска археология – 1980. 1. С., 1992, 577–590.

Нешева, В. Манастир “Св. Богородица Спилеотиса”. – В: Мелник, 2, С., 1994, 11–72.

Нешева, В. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на света Параскева (Петка) Търновска. С., 2000.

Нешева, В., Д. Димитрова, Б. Цветков, Г. Стоянов. Разкопки в Мелник. – АОР за 1981 г., Михайловград, 1982, 92–93.

Нидерле, Л. Быт и культура древних славян. Прага, 1924.

Ников, П. Турското завоевание на България и съдбата на последните Шишмановци. БИБ, I, т. I.

Николова, М. Към проучването на българските невестински забраждания луб, разсучал, каица и сокай (по материали от Видинско). – ИМСЗБ, 5, 1980, 73–101.

Николова, М. Българското забраждане “Каица” – произход и разпространение. – ИМСЗБ, 13, 1987, 71–91.

Николова, М. Женското забраждане “сокай” – етнографски, археологически и езиковедски аспекти. – Българска етнография, 1991, № 6, 3–13.

Нитић, А., Ж. Темерински. Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. – Саопштења, XXXII–XXXIII, Београд, 2000–2001, 7–26.

Новицька, М. Гаптування в Київській Русі. – Археологія, XVIII, 1965, 24–38.

Новицька, М. Давньоруське гаптування з фігурними зображеннями. – Археологія, XXIV, 1970, 88–99.

Овчаров, Д. Средновековни некрополи от Търговишко. – В: Преслав. т. 2, С., 1976, 220–230.

Овчаров, Д. За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 1971, № 3, 16–20.

Овчаров, Д. Човек и добре да живее умира. С., 1992.

Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. I. Преславската патриаршия през X в., С., 1991.

Овчаров, Н. Златовезана дреха с монограми “Цар на българи и гърци” на българския владетел Иван-Александър от църквата “Св. Никола” край с. Станичене, Пиротско. – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, XXVII (2003), 2, 76–83.

Овчаров, Н., Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.). С., 1992 (= Разкопки и проучвания, XXIV).

Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев. Манастирът “Св. Йоан Продром” в кв. Веселчане, гр. Кърджали, в светлината на новите открития. Предварително съобщение. – *Rhodorica*, 1999, № 1, 73–82.

Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев. Митрополитската гробница в църквата “Св. Йоан Продром” в гр. Кърджали (Предварително съобщение). – *Минало*, 1999, № 2, 4–16.

Павлов, Пл., И. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995.

Павлова, В. Принос към средновековния мъжки колан от XIII–XIV век (по данни от колекцията във варненския музей). – *Антична древност и средни века*. Вып. 35, Екатеринбург, 2004, 165–178.

Петрунова, Б. Късносредновековен некропол в Калугерица. – В: Приноси към българската археология. I, С., 1992, 271–279.

Писарев, Ат. Средновековен некропол при църква № 18 на хълма Царевец. – ГМСБ, VII, 1981, 105–111.

Плендърлейт, Х. Консервация и реставрация на старинни предмети и художествени творби. С., 1971.

Полевая консервация археологических находок в СССР и за рубежом. ВНИИР. Реставрация, исследование и хранение музейных художественных ценностей. Обзорная информация. М., 1984, 1.

Попов, А. Царският манастир “Великата лавра Св. Четиридесет мъченици”. Монография (под печат).

Рашеев, В. технология на плоскостните текстилни материали. С., 1974.

Рашеев, В. Текстилно материалознание. С., 1978.

Рикман, Э. А. Одежда народов Восточной Европы в раннем железном веке. Скифы, сарматы, гето-даки. – В: Древняя одежда народов Восточной Европы. М., 1986.

Робов, М., К. Дочев. Проучвания в църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново. – В: АОР през 1994 г., Смолян, 1995, с. 143.

Серафимова-Стоянова Д. Монетната украса на българския женски народен костюм през XVI–XVII в. – Българска етнография, 1979, № 1, 16–34.

Сестримска, М. Разкопки на обект “Килийно училище” – гр. Кюстендил. – В: АОР през 1977 г. С., 1978, 143–146.

Сефтерски, Р. Принос към етимологията на думата сокай или сукай. – Български език, 1957, № 1, 69–71.

Сефтерски, Р. Старинни сокайни шевици от Габровско. – МПК, 1968, № 3, 35–42.

Симеон Фессалонийский. Разговор о святых священнодействиях и тайнствах церковных. С. Петербург, 1856 (Репринт, Москва, 1994).

Соболев, Н. Очерки и заметки по истории украшения тканей. М.–Л., 1934.

Станчев, Д. Разкопки на средновековния некропол в с. Николово, Русенски окръг. – В: АОР през 1976 г. С., 1977, 107–108.

Станчев, Ст., Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958.

Станчев, Ст., И. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. – ИАИ, XXIII, 1960, 71–98.

Станчев, Ст., Й. Чангова, Хр. Петков. Некрополът в местността Кайлъка при Плевен. – Археология, 1961, № 1, 32–41.

Станчева, М., Х. Вачев. Щрих към облеклото през късното средновековие (По материали от некрополите в с. Арбанаси, Великотърновско). – В: Културните текстове на миналото – носители, символи и идеи. кн. III. С., 2005, 91–98.

Стари пътешествия по България от XV–XVIII столетие. – Пер. спис., 1882, кн. 3, 1883, кн. 4, 6, 1884, кн. 7.

Стоянов, Ст. Археологически сондажи в старото българско гробище край село Равно, Разградско. – ГМСБ, XVIII, 1992, 75–82.

Танчева-Василева, Н. Средновековно селище и некропол върху развалините на античния град Кабиле. – В: Кабиле. 2, С., 1991, 91–127.

Танчева-Василева, Н. Средновековно селище и некропол над античния град Кабиле (VIII–XIV). – Векове, 1981, № 6, 55–58.

Теофилус. Съчинение за различните изкуства. – В: **Шаренков, А.** Старинни трактати по технология и техника на живописата. I, 1, С., 1988, 277–373.

Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов. Археологически проучвания на крепостта “Красен” край град Панагюрище, Пловдивска област. – ИМЮБ, XX, 1994, 85–107.

Тотев, К. Царската църква “Св. Четиридесет мъченици” и манастирът Великата Лавра в Търновград. – Археология, 2001, № 1–2, 30–44.

Тотев, К., И. Чокоев. Разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици”. – В: АОР през 1992–1993 г., В. Търново, 1994, с. 106.

Тотев, К., И. Чокоев. История на проучванията на некропола на търновската църква “Св. Четиридесет мъченици”. – ИИМВТ, XI, 1996, 165–174.

Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново според последните археологически разкопки (1992–1995) (Предварително съобщение). – Минало, 1997, № 2, 41–53.

Тотев, К., Е. Дерменджиев, С. Александрова, Пл. Караишев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева. Разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново. – В: АОР през 1999–2000, С., 2001, с. 127.

Тотев, К., Е. Дерменджиев, Н. Еленски, Пл. Караишев, И. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева. Археологически разкопки на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във Велико Търново. – В: АОР през 2001, С., 2002, с. 119.

Тъпкова-Заимова, В. Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло през Първата българска държава. – ИИБИ, 1–2, 1951, 298–305.

Федорович, Е. Методика исследования археологических тканей. – СА, 1965, № 4, 124–133.

Федорович, Е. Простейшие методы исследования окраски древних и старинных тканей. – Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация. 3 (33), 1977, 98–107.

Фехнер, М. В. Шелковые ткани как источник для изучения экономических связей Древней Руси. – В: История и культура Восточной Европы по археологическим данным. М., 1971, 207–226.

Фехнер, М. В. Ткань с изображением львов и птиц из великокняжеской гробницы во Владимире. – В: Новое в археологии. М., 1972, 198–201.

Фехнер, М. В. Золотное шитье Владимиро-Суздальской Руси. – В: Средневековая Русь. М., 1976, 222–225.

Фехнер, М. В. Шелковые ткани в Средневековой Восточной Европы. – СА, 1982, № 2, 57–70.

Филов, Б. Софийската църква Св. София (= Материали за историята на София. IV). С., 1913.

Филов, Б. Старобългарските царски одежди. – Родина, II, 1939–1940, № 1, 9–11.

Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. С., 1929.

Чангова, Й. Перник. 3. С., 1992.

Черных, Е. Металл – человек – время. М., 1972.

Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра, 147–167. – В: **Бъчваров, И.** Янтренски некрополи (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993.

Чокоев, И. Технологични бележки за чифт позлатени обеци от Ряховец. – В: Сборник Ряховец. Библиотека “Наследство” към ИИМВТ, серия “Научни изследвания”, I, 1994, 142–147.

Чокоев, И. Някои наблюдения върху текстилни материали от некрополя на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (Проучвания 1992–1993 г.). – ИИМВТ, XIII, 1998, 282–296.

Чокоев, И. Текстилни материали от епископска гробница, открита в църквата “Св. Йоан Предтеча” в гр. Кърджали (Предварително съобщение). – Археология, 2001, № 1–2, 103–116.

Чокоев, И. Реконструкция на епитрахил от епископската гробница в църквата “Св. Йоан Предтеча” в град Кърджали (Наблюдения при консервацията). – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 169–177.

Чокоев, И. Към въпроса за облеклото от времето на Първото българско царство. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia* в чест на проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003, 248–255.

Чокоев, И. Набедреник от епископски гроб, открит в средновековна църква в Кърджали. – В: Юбилеен сборник в чест на доц. Я. Николова (= ИРИМ В. Търново, XVII–XVIII, 2002–2003), В. Търново, 2003, 359–365.

Чокоев, И. Наблюдения при консервацията на една ранносредновековна сабя. – Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменския университет “Епископ Константин Преславски”, т. 5, 2004, 242–247.

Чокоев, И. За сърмената възба в Търново през XIX в. – ИРИМ В. Търново, XIX–XX, 2004, 223–234.

Чокоев, И. Технологични особености на сърмените нишки от епископски гроб, открит в средновековната църква “Св. Йоан Продром” в Кърджали. – В: Културните текстове на миналото – носители, символи и идеи. кн. III, С., 2005, 84–90.

Чокоев, И., К. Тотев. Сеновая могила из некрополя церкви “Св. Сорок мучеников” в Велько Търново. – *Byzantinoslavica*, LIX, 1998, № 1, 113–124.

Шаренков, А. Старинни трактати по технология и техника на живописиста. I, 1, С., 1988.

Babinger, Fr. Beitrage zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft im Rumelien (14–15 Jahrhundert). München, 1944.

Constantin Porphyrogenete. Le livre de ceremonies. I, Paris, 1935.

Dujcev, I. La bague-sceau du roi bulgare Kalojan. – *Byzantinoslavica*, XXXVI, 1975, № 1–2, 73–83.

Ebersolt, Y. Les arts somptuaires de Byzance. Paris, 1923.

von Falke, O. Decorative Silks. New York, 1922.

Hoke, E., I. Petrascheck-Heim. Microprobe analysis of gilded silver treads from mediaeval textiles. – *Studies in conservation*. 22, 1977, № 2, 49–62.

Indictor, N., R. J. Koestler, M. Wypyski, A. E. Wardwell. Metal threads made of proteinaceous substrates examined by scanning electron microscopy – energy dispersive x-ray spectrometry. – *Studies in Conservation*, 34, 1989, 171–182.

Johnston, P. The Byzantine tradition in Church embroidery. London. 1967.

Millet, G. Broderies religieuses de style Byzantine. Paris, 1947.

Muthesius, A. Byzantine Silk Weaving (ad 400 to ad 1200). Vienna, 1997.

Pseudo-Codinos. Traite des offices. Introduction, texte et traduction par J. Verpeaux, 1966.

Ržiga, V. F. Открях до-монгольской Руси. – *Byzantinoslavica*. IV, 1932, 399–417.

A. Solovjev. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les slaves. – *Seminarium Kondakovianum*, VII, 1935, 119–164.

Walter, Cr. Art and Ritual of The Byzantine Church. London. 1982.

ΘΕΟΧΑΡΗ, Μ. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΡΗΣΟΚΕΝΤΗΤΑ. ΑΘΗΝΑ, 1986.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

- АОР – Археологически открития и разкопки
БИБ – Българска историческа библиотека
ВНИИР – Всесоюзный научно-исследовательский институт реставрации
ВЦНИЛКР – Всесоюзная центральная научно-исследовательская лаборатория по консервации и реставрации музейных художественных ценностей
ГМСБ – Годишник на музеите от Северна България
ГНМ – Годишник на Народния музей
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИЕИМ – Известия на Етнографския институт с музей
ИИБИ – Известия на Института по българска история
ИИМВТ – Известия на Исторически музей В. Търново
ИМСЗБ – Известия на музеите от Северозападна България
ИМЮБ – Известия на музеите от Южна България
ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България
ИНВИМ – Известия на Националния военно-исторически музей
ИНЕМ – Известия на Народния етнографски музей
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИМВБ – Известия на Народния музей Варна
ИОМТ – Известия на Окръжен музей Търново
ИПр – Исторически преглед
ИРИМ В. Търново – Известия на Регионален исторически музей В. Търново
М. – Москва
М.–Л. – Москва-Ленинград
МПК – Музеи и паметници на културата
НИИТП – Научно-изследователски институт по текстилна промишленост
С. – София
СА – Советская археология
СБНУ – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СпБАН – Списание на Българската академия на науките
ТрКИБ – Трудове на катедрите по история и богословие при Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”
ЦНИЛ в ХТМУ – София – Централна научно-изследователска лаборатория на Химико-технологичния и металургичен университет в София
REV – Revue des etudes byzantines

TEXTILE FOUND AT THE MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL SITES IN BULGARIA ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS OF THE RESEARCH

(SUMMARY)

At a first glance, textile fabrics that have been found during excavations in Bulgaria seem to be quite less and unfortunately unrepresentative. Indeed, natural conditions here are inappropriate for preservation of organic materials within soil. However, continuous work with such fabrics proved that it is highly imperative to collect all information gathered with respect to them in one place, and the achievements, as well as the problems regarding these fabrics to be displayed. From one side, as a result of intensive excavations during the last hundred years, information for textile fabrics discovered was conveyed from dozens of sites. From the other side, the necessity for summarizing the results gathered either at the archaeological site or at laboratory research is quite tangible.

It is well-known, that textile research explains the technical skills of the ancient societies, as well as specific parts of the human manner of life, thus leading to the reconstruction of clothing. This reconstruction is conducted on the basis of written data and works of art. Prior to the synthesis of the data contained in the sources, the data should be separately and thoroughly analyzed. And if there have been more specific, though partial attempts regarding the written sources and works of art, the archaeological fabrics have not been thoroughly tested. The research presented herein is only its outset.

In chapter one a review of the reports for textile findings during archaeological excavations of nearly 55 medieval sites on the territory of Bulgaria nowadays is presented. A specific attention is drawn to reports dating from the time of the First Bulgarian kingdom (end of 7 century – beginning of the 11 century). There are evidences for 11–12 c., but these from 12–14 c. the centuries of the Second Bulgarian kingdom prevail. Also, textile fabrics found in late medieval sites (15–18 c.) are included. The review is based on the consecution of the excavations. A stress has been put on the archaeological environment and the dating (which is mandatory for each archaeological object that has been excavated).

In chapter two the general problems of archaeological fabrics research have been reviewed. A special attention has been drawn on the conditions wherein the textile is not completely destroyed while being underground in Bulgarian natural conditions: contact with metal objects; availability of metal threads in the fabric; if the fabric has been in a burial chamber, i.e. it has been in direct contact with the soil. Other problems concerning publishing fabrics discovered in Bulgaria have been reviewed, as well. An important issue is the location of fabric findings. They have been discovered mostly in necropolises, whereas a part of the findings outside them are considered to originate from graves that had been destroyed. We should underline the fact that the percentage of fabrics with unproved non-grave origination is insignificant. The explanation for this is the fact that metal threads textiles are predominantly preserved while being underground. Usually, they were part of the clothing and thus they were placed underground together with the deceased. In life, however, metal threads textiles were too precious. Hence, af-

ter their complete amortization, with the purpose of extracting all precious metals contained therein, they were burned out. First glance on the reports evidenced that most of these fabrics were located on or around the cranium, and rarely in the area of the corps and the limbs – thorax, much rarer – around the hands and the waist, and in single cases – on the pelvis bones. There are sporadic evidences for fabrics from the area of the lower limbs.

Anthropological data determine the way for differentiating the reconstruction of the clothing by sex and age, as far as possible. At the same time they can prevent the researchers from drawing some wrong conclusions. The lack of such data hinders the interpretation of decoration that was formed by the fabrics found around female crania – does it belong to maidens or married women?

The problem about the type of the fabrics in regard to the matter of the materials put into them has been rarely put into question; further – most of the data were not supported by the requisite study. That was the reason the latter to be carefully utilized and according to the respective conditions. The fact that some results from the new analyses did not match the old ones increased suspicion towards them. Archaeological fabrics that were discovered in Bulgaria can be summarized into two major groups: ordinary, i.e. non-metal threads and metal threads textiles. Evidences for the last ones represent the major part of all the records, but there is only one pertaining to the First Bulgarian kingdom. The fabrics that were found were of vegetal origin – linen, cotton, hemp, as well as of animal origin – wool and silk. There is only one record for excavated silk fabric dating from the time of the First Bulgarian kingdom and it is located far from the capital. All the others date from the period 13–14 c., but mostly from the last century. Silk has been found in the necropolises in the important centers, as well as in rural graves.

The textile fabrics identified and originating from the excavations could be conditionally divided into two major groups: parts of the clothing and objects that do not belong to it. There is an interest towards the records for traces from linen fabric on coins. They lead to the conclusion that in medieval times coins were stored and transferred in linen pouches. There are records for wrapping the hafts of the medieval weapons with linen threads, as well as burial cover and pillows.

Another issue is dating and division within centuries of the fabrics found. Fabrics that had been found in graves frequently were not dated exactly but were merely referred to the age of the necropolises themselves. In view of this, a more significant impression is produced by the more specific chronological limits of the necropolises, and the textile findings from 8–9 c. thereafter. The earliest dated traces of medieval fabrics found at archaeological excavations are referred to the end of 8 c. The findings dating from the First Bulgarian kingdom are quite scarce – such are found at 15% of all the archaeological sites, wherein textile had been found. This could be explained through the fact that metal threads were not spread and utilized much during that time. There are records for fabric prints on metal objects. We should underline the fact that major part of the records not only as objects but as quantities of textile discovered therein refer to the centuries of the Second Bulgarian kingdom (end of 12–14 c.), as they are predominantly from the last century. A large percentage of these fabrics were tinsel. The fact that there are comparatively not many late medieval archaeological sites (15–18 c.), wherein certain fabrics were discovered – one fifth of the total, could be explained by the recent scarce study of that period by archaeological means and less due to the impoverishment

of the population. The study of the necropolises in the village of Arbanassi, near Veliko Tarnovo conducted few years ago, has led to the excavation of many graves dated 17–18 c., rich in textile materials.

Most frequently textile materials are discovered on and around female crania. In many cases, different conclusions were drawn in regard to similar in quality and location textile remains. The few textile traces located in the area of the corps are being defined as clothing remains – clothing, underwear, shirts, priests' vestments, etc., but only few of them were subject to precise interpretation. Some interest was aroused by textile belts, as well as elements of the clothing decoration – tinsel applications, bands, cords, woolen braiding.

Clothing reconstruction due to archaeological data for the First Bulgarian kingdom is less in number. Z. Vazarova has made such an attempt while summarizing data from the necropolises found from this period on the territory of Bulgaria. But it was based on metal and other non-decaying clothing elements. Metal diadems found on female crania with textile stuck thereto are construed as forehead decorations with covers worn by young women. As for the beads found around the heads, they are considered to originate from a cover, but the ethnographer M. Nikolova reckons that they are most probably from a hat that represented the birde's head-cloth – hat "kaitza", widespread in certain areas of Bulgaria in 19 c. Comparative ethnographic and linguistic analyses show that it cannot be referred to the Slavic and it is a cultural heritage from the protobulgarians. The buttons are localized mostly under the chin, close to the left or right clavicle and on the upper part of the chest, which shows that the clothing had a big slash at the neck section. Some of the found beads are considered to be stitched as decoration to the clothing. The ordinary (mass) clothes were made out of linen fabrics that were intertwined.

There are much more of the textile remains that could serve as a base for possible reconstruction of the clothes from the Second Bulgarian kingdom. In this manner the efforts of the most researchers could be traced. Nevertheless, there are still great difficulties due to the fact that most of the textiles available to us were unevenly distributed on the skeleton – these located on the cranium prevail than the ones discovered in other parts of the body. The reasons for that is the fact that most frequently preserved parts are tinsel fabrics, and in regard to the ordinary population, these fabrics were present to the female head. Half a century ago, there came the opinion that the narrow bands of tinsel or silk were remains of a diadem that comprised of metal plates stitched to the precious fabrics. It is considered that the decoration of the female head is an old Slavic habit. As per the textile materials from a necropolis as of 14 c. near the village of Negovanovtzi, Vidin, the researcher D. Mitova – Dzonova saw the bridal head-cloth of Slavic origin "lub" known via ethnographic data as of 19 c. These observations are very important for they were commenced by the author on the same very terrain. According to N. Angelov, materials found in a necropolis under the hill of Trapezitza in Veliko Tarnovo are archaeological evidence for the medieval origin of "sokay", known from the ethnographic studies as a complicated type of head-cloth with rich decoration. Using these and other data, many researchers have tried to explain the type and origin of the female head decoration, and that caused them some difficulties. Certain possible definitions were given, and for different identifications one and the same data from the medieval necropolises were quoted. Usually the authors recognize decoration elements for a head-cloth which

were meant while defining the origin of "sokay". Pertaining to the historical origin of the decoration, remains of which are found around the heads of the buried women it is highly imperative to take into account the ethnological studies based on ethnographic, archaeological and linguistic data that reached the conclusion that the Bulgarian head-cloth "sokay" belongs to the culture of the ancient Bulgarians. If this conclusion is accepted, it shall exclude all the statements that the decoration of the buried women defined as "sokay" directly originated from the Slavic tradition and that the sokay has been created on the Balkans. Besides, when attempting to define such materials, one should take into account that they might have been present in different types of female head-cloths. The "lub" and the "sokay" are two types of head-cloths that are different in structure and function. During the archaeological research it is necessary to bear in mind the head-cloths and hat functions, which are of importance for defining their essence.

The small parts of fabrics discovered outside the head area, have urged the researchers to us the remaining part of the clothing for its reconstruction. Therefore, the conclusions based upon data on found textile are extremely valuable. The places where the buttons were located showed that in the chest area there were slashes that reached sometimes to the waist; there were similar in the sleeve section – they were narrow and long; in some cases these slashes were additionally decorated with finishing tinsel bands or cords. The experience from the terrain shows the exclusive complexity of the issue for clothing where the open metal elements, mostly buttons came from. Their reference to one or another clothing is quite problematic and requires much more additional studies – of the metal parts themselves, as well as of the possible remains of organic materials – stitching threads, fabrics, leather. Of important significance for completing the palette of medieval clothing reconstruction are the fabrics from a grave, found in the palace church in Tzarevets in Veliko Tarnovo, the capital of the Second Bulgarian Kingdom, that originate from an official, rich decorated with two-headed eagles clothing that belonged to a member of the ruling family.

The subject of chapter three were the problems of the technological analyses of archaeological fabrics in Bulgaria and respectively – the application of a complex approach in their study and the reconstruction of clothing. The study of the fabrics require definition of a number of parameters of the built-in threads, the textile structure, as well as its decoration – colours, embroidery, or incorporation of metal threads, etc. This information is very important not only for conservation intervention, but it is also important for their historical study, for the data acquired are frequently decisive for definition of their origin and date. However, it turns out that few of the textiles found were analysed. Data pertaining to the nature of the incorporated materials in the found textile are usually not supported by results, acquired via laboratory means, which has a negative impact on the further examinations and conclusions.

First studies of textile materials in Bulgaria were conducted in the Scientific Institute on textile industry in the 60's of the 20 c. In regard to the technological analyses it is quite characteristic that they were made on small fragments presented to the restorers and were envisaged mainly for the purposes of conservation. Fabrics were studied in the National Institute for cultural Heritage. In the second half of the 70's, V. Inkova sets a new stage in the approach of archaeological fabrics research in Bulgaria. She denoted that with the traditional method for grave research the major part of information is lost, she developed and applied a complex approach for their study based on archaeologi-

cal, art-expert, historical-ethnographical research combined with the specialized ones for the purposes of conservation.

In regard to the argument pertaining to the person of the buried in grave No 39 found around the church "St. Forty holy martyrs" in Veliko Tarnovo (therein a gold ring-stamp with the name of "Kaloyan" - identical with the name of one of the Bulgarian tzars (kings) that ruled from 1197 until 1207 was found). V. Inkova conducted additional study of the found materials (fig. 43–44, 47–50). Eight types of fabrics were identified, and three of them were tinsel. Based on the stratigraphy and the established relations between separate materials of the multiple layers that were laid on the cranium, it was concluded that the head was covered with a red linen covering decorated with tinsel embroidery, and over it – "a golden hat" decorated in its base with a golden diadem and pearls. Part of the established in the corps area fabrics were probably remains of gold tinsel shroud or mantle. The other part of the materials is of purple tunic, scaramangion that reached knee-length with long sleeves. It was decorated with golden stripe and around 60 golden buttons. The researcher defined the scaramangion and the hat as distinctive attributes to one of the highest ranks in the court hierarchy of the Second Bulgarian kingdom, possibly even tzar (king) Kaloyan. However, she denotes that her research have started in a moment when the grave has already been cleared by the archaeologist. Materials were additionally fragmented and with affected stratigraphy which hinders their precise determination.

During the 90's in the Conservation laboratory of the Historical museum in Veliko Tarnovo the examination of archaeological fabrics continued, as the major part of the work was conducted even during excavations. Textile samples found in the medieval necropolises round the river of Yantra, in the area of Gorna Oryahovitza dated from the middle 14 c. were thoroughly analysed (fig. 52–56). The study of the organic remains laid on female crania gave interesting results with respect to the head decoration. The decoration most probably comprised of leather padding in the base of which a tinsel and was fixed, and in the upper half – a silk fabric with embroidered decoration. After resuming excavations of the church "St. Forty holy martyrs" in Veliko Tarnovo a constant observation of the fabric remains is conducted on the very archaeological site. The results that were acquired were quite various (fig. 58–63). Around male crania traces of hats with gold tinsel band bases were found. Some of the women were buried with a complex head decoration that consisted of a leather hat (more likely a support for the hat); embroidered veil; a tie of tinsel fabric and a golden leather or tinsel textile band – a diadem set in the base. Tinsel traces, bone pigmentation and metal buttons from different graves presented the opportunity to establish the neck-opening of the clothes, as well as other parts thereof. There were other traces of burial canopy and a pillow which was reconstructed.

In 1998 in a medieval church in the town of Kardzali a burial chamber containing many tinsel materials was revealed. The consolidation method that was applied allowed the separation of the layers which not only revealed new embroidered areas but presented important data for the complex process on fabrics definition. As a result of the whole research six of the seven expected hierarch's liturgical vestments were found: sticharion, epitachelion, zone, epigonation, epimanikia and omophorion which was a sign of the hierarch power (fig. 68–95). Their form, sizes and embroidered decoration were restored. They were made in 12c.

The examined achievements and problems of the study of the found medieval textile in Bulgaria form a more complete view on this material. The opportunities for identification and reconstruction of the clothes with or without application of special methods for examinations are presented. Collection and commenting the data of the found medieval fabrics lays the foundations of the systematic summarizing of the results from the technical evaluation. This is of importance in order to remove accumulated and represented mistakes, the dating of specific archaeological findings and complexes and on a bottom line basis – for the complete and precise reconstruction of the medieval Bulgarian clothing.

Translated by Dimitar Dimov

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Текстилни материали от разкопките на църквата "Св. София" в София през 1910 г.: а) златотъкана материя от гроб № 20; б) сребротъкана материя с кафяви шарки от гроб № 20; в) кордон (шнур) от гроб № 5 (по Б. Филов).

Обр. 2. Тъкан, полепнала по метални предмети, от некропола до гр. Нови пазар: а) железен фрагмент; б) бронзов край на игленик; в) структура на текстила (по Ст. Ваклинов).

Обр. 3. Сърмена везба с двуглави орли от гроб в дворцовата църква на х. Царевец, Велико Търново (по История на България).

Обр. 4. Сърмена везба от гроб в дворцовата църква на х. Царевец (по С. Георгиева).

Обр. 5. Сърмена тъкан от гроб в дворцовата църква на х. Царевец (по С. Георгиева).

Обр. 6. Сърмени нишки от везба, гроб в дворцовата църква на х. Царевец (по С. Георгиева).

Обр. 7. Златотъкана материя и сърмени гайтани от некропола при с. Неговановци, Видинско (по Д. Митова-Джонова).

Обр. 8. Метализирана тъкан от некропол край гр. Луковит (по Ст. Станчев и И. Начева).

Обр. 9. Тъкан върху обеца от некропола в м. Кайлъка край Плевен (по Е. Генова).

Обр. 10. Тъкан от разкопки в Плевен (по М. Малецки).

Обр. 11. Сърмени материали, гроб № 1 от некропола под х. Трапезица във В. Търново (по Н. Ангелов).

Обр. 12. Сърмени ленти, гроб № 3 и 6 от некропола под х. Трапезица във В. Търново (по Н. Ангелов).

Обр. 13. Сърмени материали, гроб № 3 от некропола под х. Трапезица във В. Търново (по Н. Ангелов).

Обр. 14. Сърмени материали, гроб № 11 от некропола под х. Трапезица във В. Търново (по Н. Ангелов).

Обр. 15. Сърмена тъкан върху череп от некропола около църквата пред главния вход на двореца на х. Царевец във В. Търново (по Н. Ангелов).

Обр. 16. Сърмени нишки, гроб № 21 от некропола около църквата пред главния вход на двореца на х. Царевец във В. Търново (по В. Нешева).

Обр. 17. Сърмена тъкан от некропол в Крумово кале, Търговишко (по Д. Овчаров).

Обр. 18. Метални пластинки, зашита върху тъкан, от некропол на нос Калиакра (по Л. Бобчева).

Обр. 19. Фрагменти сърмен текстил от некропол в м. Делимоново кале, Чаталка, Старозагорско (по Хр. Буюклиев).

Обр. 20. Сърмени елементи от дрехи, гробове в разрушени църкви в с. Пороище (бивше Арнауткьой), Разградско (по А. Маргос).

Обр. 21. Текстил от саркофаг № 4, открит край Голямата базилика в Плиска, след реставрацията (по М. Малецки).

Обр. 22. Златни нишки от сърмена тъкан, некропол край Голямата базилика в Плиска (по Ж. Въжарова).

Обр. 23. Сърмен текстил, открит върху череп, некропол в Червен (по Д. Иванов).

Обр. 24. Текстил от разкопките на Шуменската крепост (по В. Антонова).

Обр. 25. Мегализирана тъкан, гроб № 10, открит в църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (по В. Вълв).

Обр. 26. Текстилни материали, открити върху и около череп, гроб № 39, локализиран в източната част на северната галерия на църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (по В. Вълв).

Обр. 27. Златовезана тъкан, некропол при северната стена на ранното укрепление във Вътрешния град на Преслав (по В. Нешева).

Обр. 28. Ленени нишки от разкопките на обект “Килийно училище” в гр. Кюстендил (по Ст. Михайлов и М. Сестримска).

Обр. 29. Фрагменти от червена копринена тъкан, разкопки на манастира “Св. Богородица Спилеотиса” в Мелник (макро) (по В. Нешева).

Обр. 30. Гробовете с текстилни находки от некрополите в м. Градът при с. Крамолин, Севлиево: а) гр. № 68 (некропол I); б) гр. № 1 (некропол II) (по Ат. Милчев, К. Койчева и П. Димитров).

Обр. 31. Сърмена лента от разкопки във В. Търново: а) по Н. Ангелов – представена е лицевата страна, с контур са отбелязани отчупванията; б) по С. Георгиева – обратна страна; в) по В. Инкова.

Обр. 32. Текстилна лента от гроб (по С. Георгиева).

Обр. 33. Женски украси за глава, реконструирани от В. Нешева по данни от некрополи XII–XIV в. (по В. Нешева).

Обр. 34. Женска носия по данни от некропола при с. Неговановци, Видинско (по Д. Митова-Джонова).

Обр. 35. Мъжка носия по данни от некропола при с. Неговановци, Видинско (по Д. Митова-Джонова).

Обр. 36. Реконструирани одежди по данни от некропола при с. Неговановци, Видинско (по Д. Митова-Джонова).

Обр. 37. Реконструирани от В. Нешева представителни женски костюми от XIII–XIV в.: а) на придворна дама, по данни от гроб в дворцовата църква на х. Царевец във В. Търново; б) на богата селянка; в) и г) на богати гражданки (по В. Нешева).

Обр. 38. Предполагаема реконструкция на вида на покривалото за глава, наушницата и копчето на пазвения разрез на дрехата в гроб № 38 от некропола около Кръглата църква в Преслав (по П. Георгиев и Т. Михайлова).

Обр. 39. Реконструкция на костюми от XIII – ср. на XIV в. по данни от некрополите, разположени южно от дворцовите сгради в Преслав (по Е. Евтимова).

Обр. 40. Микроснимки на текстилни материали от некрополи VIII–XI в.: а) тъкан от покривало, полепнала върху диадема – Долни Луковит-1, Плевенско, гроб № 61; б) тъкан, полепнала върху тока – Кюлевча, Шуменско, гроб № 80, скелет № 3; в) тъкан, полепнала по детско звънче – Кюлевча, гроб № 42; г) влакна от тъкан, полепнали върху задната страна на брошка – Кюлевча, гроб № 89.

Обр. 41. “Предена” сърма (рис. Д. Косева-Тотева).

Обр. 42. Техники на везане: а) през тъканта; б) чрез пришиване (по В. Инкова и К. Драганова).

Обр. 43. Сърмени шевици, гроб № 39, открит до църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (макро): а) обточвала покривалото за глава; б) украсявала туниката (обикновена снимка; инфрафотография; рентгенограма) (по В. Инкова).

Обр. 44. Идентифицирани тъкани от гроб № 39, открит до църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (макро) (по В. Инкова).

Обр. 45. Кожен колан със сребърна тока, облечен в ленена тъкан, саркофаг № 4, открит край Голямата базилика в Плиска (макро) (по Ст. Михайлов).

Обр. 46. Текстил от саркофаг № 4, открит край Голямата базилика в Плиска (макро) (по Ст. Михайлов).

Обр. 47. Ленена тъкан с пришита към нея сърмовезана шевица, гроб № 39, открит до църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (макро) (по В. Инкова).

Обр. 48. Реконструкция на принадлежности за глава, гроб № 39, открит до църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (макро) (по В. Инкова).

Обр. 49. Сърмена апликация, установена в пръстта отдясно на черепа от гроб № 39, открит до църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (макро) (по В. Инкова).

Обр. 50. Реконструкция на част от облеклото от гроб № 39, открит до църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (по В. Инкова).

Обр. 51. Текстил от гроб, открит в притвора на Дворцовата базилика в Преслав (макро) (по Ж. Аладжов).

Обр. 52. Метализирани тъкани от некрополите до с. Янтра, Горнооряховско (XIV в.): а) от гроб № 49; б) от гроб № 69 (фото: Д. Иванова, М. Христова).

Обр. 53. Метализирани текстилни елементи, открити в некрополите до с. Янтра, Горнооряховско: а) апликация от гроб № 100; б) шнур от гроб № 127 (фото: Д. Иванова, М. Христова).

Обр. 54. Текстилни материали върху черепа от гроб № 100, некрополи до с. Янтра, Горнооряховско (фото: Д. Иванова, М. Христова).

Обр. 55. Текстилни материали върху черепа от гроб № 128, некрополи до с. Янтра, Горнооряховско (фото: Д. Иванова, М. Христова).

Обр. 56. Ленена тъкан върху сребърна обеча от некропол в средновековната крепост “Ряховец” край Горна Оряховица (макро) (фото: М. Христова).

Обр. 57. Ленени нишки върху ръкохватката на сабя от кр. на IX в., с. Дебрене, Добричко (макро) (фото: М. Христова).

Обр. 58. Сърмен текстил върху и около черепа от гроб № 1¹, некропол край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново: а) разкриване на материалите в лабораторни условия; б) метализирана тъкан (макро); в) украса от шахматно сменящи се сърмени и копринени полета от метализираната тъкан (макро); г) графични реконструкции на сърмената лента – препаска за глава или украса в основата на шапка (фото: П. Минчев, рис.: Д. Косева-Тотева).

Обр. 59. Сърмен текстил върху и около черепа от гроб № 28¹, некропол край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново: а) разкриване на материалите около черепа; б) сърмена ивица от текстила (макро); в) графична реконструкция на ранения текстил; г) фрагмент от позлатена сребърна лентичка (макро); д) възможни реконструкции на украсата (фото: М. Христова, рис.: Д. Косева-Тотева).

Обр. 60. Материали, открити в гроб № 5¹ от некропола край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново: а) схема (рис.: М. Станчева); б) реконструкции на одеждите, облечени една върху друга (рис.: Д. Косева-Тотева).

Обр. 61. Оцветявания по костите от гроб № 29¹, некропол край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново (рис.: Д. Косева-Тотева).

Обр. 62. Реконструкции на деколтета по материали от некропола край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново: а) женско (гр. № 2¹, 28¹); б) мъжко (гр. № 5¹); в) мъжко (гр. № 29¹) (рис.: Д. Косева-Тотева).

Обр. 63. Тъкани от гроб № 41¹, некропол край църквата “Св. Четиридесет мъченици” във В. Търново: а) следи от текстил върху черепа; б) следи от текстил в пръстта под черепа; в) реконструкция на погребалната възглавничка (фото: М. Христова, рис.: Д. Косева-Тотева).

Обр. 64. Сърмени материали около череп от гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново.

Обр. 65. Сърмените материали от гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново, след консервация (фото: Здр. Николов).

Обр. 66. Сърмени материали от гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново, след консервация, детайл (фото: Здр. Николов).

Обр. 67. Детайл от възбата – лицева и обратна страна, гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново (фото: Здр. Николов).

Обр. 68. Сърмените материали от гроб № 2, некропол край арменската църква във В. Търново, след консервация, детайл (фото: Здр. Николов).

LIST OF ILLUSTRATION

Fig. 1. Textile materials, excavations of the church of "St. Sofia", Sofia, 1910: a) textile with golden threads, grave N 20; b) textile with silver threads and brown pattern, grave N 20; c) cord, grave N 5 (After B. Filov).

Fig. 2. Textile materials adhere to metal artifacts, cemetery near the town of Novi Pazar: a) iron fragment; b) bronze needle-case; c) structure of the textile (After S. Vaklinov).

Fig. 3. Goldthread embroidery with double-headed eagles, grave from the Palace's church, Tzarevetz hill, V. Tarnovo (After The Bulgarian History, vol. 3).

Fig. 4. Goldthread embroidery, grave from the Palace's church, Tzarevetz hill, V. Tarnovo (After S. Georgieva).

Fig. 5. Goldthread textile, grave from the Palace's church, Tzarevetz hill, V. Tarnovo (After S. Georgieva).

Fig. 6. Goldthread from embroidery, the Palace's church, Tzarevetz hill, V. Tarnovo (After S. Georgieva).

Fig. 7. Textile with gilded threads and goldthread cords, cemetery near the village of Negovanovtzi, Vidin region (After D. Mitova-Djonova).

Fig. 8. Textile with metal threads, cemetery near town Lukovit (After St. Stanchev and I. Nacheva).

Fig. 9. Textile on the earring, cemetery at the Kailaka site near the town Pleven (After E. Genova).

Fig. 10. Textile, excavations of the town of Pleven (After M. Maletzki).

Fig. 11. Goldthread materials, grave N 1, cemetery under Trapezitza hill, V. Tarnovo (After N. Angelov).

Fig. 12. Goldthread bands, graves N 3 and N 6, cemetery under Trapezitza hill, V. Tarnovo (After N. Angelov).

Fig. 13. Goldthread materials, grave N 3, cemetery under Trapezitza hill, Veliko Tarnovo (After N. Angelov).

Fig. 14. Goldthread materials, grave N 11, cemetery under Trapezitza hill, V. Tarnovo (After N. Angelov).

Fig. 15. Goldthread textile on the cranium, cemetery of the church in front of the Palace, Tzaravetz hill, V. Tarnovo (After N. Angelov).

Fig. 16. Metal threads, grave N 21 (14th century, second half), cemetery of the church in front of the Palace, Tzaravetz hill, V. Tarnovo (After V. Nesheva).

Fig. 17. Goldthread textile, cemetery at the site of Krumovo kale, Targovishte region (After D. Ovcharov).

Fig. 18. Metal plates sewed up to textile, cemetery at the cape of Kaliakra (After L. Bobcheva).

Fig. 19. Goldthread textile fragments, cemetery at the site of Delimonovo kale, Chatalka, Stara Zagora region (After Hr. Bujukliev).

Fig. 20. Goldthread elements from garments, graves at the churches in the village of Poroishte (ex Arnautkjoj), Razgrad region (After A. Margos).

Fig. 21. Textile, sarcophagus N 4, near the Great basilica in Pliska, after the restoration (After M. Maletzki).

Fig. 22. Golden threads, cemetery near the Great basilica in Pliska (After J. Vajarova).

Fig. 23. Goldthread textile on the cranium, cemetery in Cherven (After D. Ivanov).

Fig. 24. Textile, the fortress of Shumen (After V. Antonova).

Fig. 25. Textile with metal threads, grave N 10, cemetery of the church "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo (After V. Valov).

Fig. 26. Textile materials on and around the cranium, grave N 39, North gallery, church "St. Forty Martyrs", V. Tarnovo (After V. Valov).

Fig. 27. Goldthread textile, cemetery to the North wall, Early fortification in the Inner town of Preslav (After V. Nesheva).

Fig. 28. Linen threads, "Cell school" in Kjustendil (After St. Mihailov and M. Sestrimska).

Fig. 29. Fragments of red silk textile, monastery "St. Mother of God Spiliotisa" in Melnik (macro) (After V. Nesheva).

Fig. 30. Graves with textile finds, cemeteries in the Gradat site near the village of Kramolin, Sevlievo region: a) grave N 68 (cemetery I); b) grave N 1 (cemetery II) (After At. Milchev, K. Koicheva and P. Dimitrov).

Fig. 31. Goldthread band, cemetery under Trapezitza hill (?), V. Tarnovo a) after N. Angelov – the front side is presented, the broken pieces are outlined; b) after S. Georgieva – the opposite side; c) after V. Inkova.

Fig. 32. Goldthread band from a grave (After S. Georgieva)

Fig. 33. Woman head decorations reconstructed by V. Nesheva on the basis of cemeteries data (12th – 14th centuries) (After V. Nesheva).

Fig. 34. Woman dress according to the archeological data from the cemetery near the village of Negovanovci, Vidin region (After D. Mitova-Djonova).

Fig. 35. Man dress according to the archeological data from the cemetery near the village of Negovanovci, Vidin region (After D. Mitova-Djonova).

Fig. 36. Reconstructed garments according to the archeological data from the cemetery near the village of Negovanovci, Vidin region (After D. Mitova-Djonova).

Fig. 37. Representative woman dress from the 13th–14th century reconstructed by V. Nesheva: a) of a maid of honor according to a grave, the Palace church, Tzarevets hill, V. Tarnovo; b) of a rich village woman; c) and d) of a rich town women (After V. Nesheva).

Fig. 38. Hypothetical reconstruction of a kind of head cover, grave N 38, cemetery around the Round church in Preslav (After P. Georgiev and T. Mihailova).

Fig. 39. Reconstruction of dresses from the 13th – the mid of the 14th century according to data from the cemeteries, situated South from the Palaces buildings in Preslav (After E. Evtimova).

Fig. 40. Micro-photographs of the textile materials, cemeteries from the 8th to the 11th century: a) textile cover, adhere to a diadem – Dolni Lukovit-1, Plevan region, grave N 61; b) textile, adhere to a clasp – Kjulevcha, Shumen region, grave N 80, skeleton N 3; c) textile, adhere to a child's bell – Kjulevcha, grave N 42; d) textile fiber, adhere to the opposite side of a brooch – Kjulevcha, grave N 89.

Fig. 41. Golden thread (drawing by D. Koseva-Toteva).

Fig. 42. Embroidery techniques: a) across the textile – passing in and out of a piece of material; b) laid and couched (After V. Inkova and K. Draganova).

Fig. 43. Goldthread embroidery, grave N 39, church of “St. 40 Martyrs”, V. Tarnovo (macro): a) from the head cover; b) from the tunic (After V. Inkova).

Fig. 44. Identified textiles, grave N 39, church of “St. 40 Martyrs”, V. Tarnovo (macro) (After V. Inkova).

Fig. 45. Leather belt with silver buckle, covered with linen textile, sarcophagus N 4, near the Great basilica in Pliska (macro) (After St. Mihailov and M. Maletzki).

Fig. 46. Textile, sarcophagus N 4, near the Great basilica in Pliska (macro) (After St. Mihailov).

Fig. 47. Linen textile with sewed up gilded silver threads embroidery, grave N 39, church of “St. 40 Martyrs”, V. Tarnovo (macro) (After V. Inkova).

Fig. 48. Reconstruction of head belongings, grave N 39, church of “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo (macro) (After V. Inkova).

Fig. 49. Goldthread application, right side of the cranium, grave N 39, near the church of “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo (macro) (After V. Inkova).

Fig. 50. Reconstruction of part of garments from grave N 39, church of “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo (After V. Inkova).

Fig. 51. Textile material, grave from the Palace church (narthex), Preslav (macro) (After J. Aladjov).

Fig. 52. Textile with metal threads, cemeteries near the village of Jantra, G. Orjahovitza region, 14th century: a) grave N 49; b) grave N 69 (Photo by D. Ivanova, M. Christova).

Fig. 53. Textile elements with metal threads, cemeteries near the village of Jantra, G. Orjahovitza region, 14th century: a) application, grave N 100; b) cord, grave N 127 (Photo by D. Ivanova, M. Christova).

Fig. 54. Textile materials on the cranium, grave N 100, cemeteries near the village of Jantra, G. Orjahovitza region, 14th century (Photo by D. Ivanova, M. Christova).

Fig. 55. Textile materials on the cranium, grave N 128, cemeteries near to the village of Jantra, G. Orjahovitza region, 14th century (Photo by D. Ivanova, M. Christova).

Fig. 56. Linen textile on the silver earring, cemetery in the mediaeval fortress of Rjahovetz near the town of Gorna Orjahovitza (macro) (Photo by M. Christova).

Fig. 57. Linen threads on the sword handle, end of the 9th century, village of Debrene, Dobrich region (macro) (Photo by M. Christova).

Fig. 58. Goldthread textile on and around the cranium in the grave N 1¹, cemetery of the church “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo: a) laboratory excavations; b) textile with metal threads (macro); c) decoration in chess-board order with both gold and silk threads (macro); d) graphical reconstructions to the gold thread bands – head decoration or decoration for cap (photo by P. Minchev, drawing by D. Koseva-Toteva)

Fig. 59. Goldthread textile on and around the cranium in the grave N 28¹, cemetery of the church “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo: a) laboratory excavations; b) band with metal threads (macro); c) graphical reconstructions to the striped textile; d) fragment of gilded silver band (macro); e) possible reconstructions of the decoration (photo by M. Christova, drawing by D. Koseva-Toteva)

Fig. 60. Materials, grave N 5¹, cemetery of the church of “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo: a) scheme (drawing by M. Stancheva); b) reconstruction of the garments, dressed one upon another (drawing by D. Koseva-Toteva)

Fig. 61. Colored places on the bones in grave N 29¹, cemetery of the church of “St. Forty Martyrs”, in V. Tarnovo (drawing by D. Koseva-Toteva)

Fig. 62. Reconstructions of the necklines according to the cemetery of the church of “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo: a) woman’s (grave 2¹, 28¹); b) man’s (grave 5¹); c) man’s (grave 29¹) (drawing by D. Koseva-Toteva)

Fig. 63. Textiles from grave N 41¹, cemetery of the church of “St. Forty Martyrs”, V. Tarnovo: a) textile traces on the cranium; b) textile traces in the earth under the cranium; c) reconstruction on the funeral pillow (photo by M. Christova, drawing by D. Koseva-Toteva)

Fig. 64. Goldthread materials around the cranium in grave N 2, cemetery near the Armenian church in V. Tarnovo.

Fig. 65. Goldthread materials from grave № 2, cemetery near the Armenian church in V. Tarnovo, after conservation (photo by Z. Nikolov).

Fig. 66. Goldthread materials from grave № 2, cemetery near the Armenian church in V. Tarnovo, after conservation, detail (photo by Z. Nikolov).

Fig. 67. Embroidery detail – facial and opposite side, grave N 2, cemetery near the Armenian church in V. Tarnovo (photo by Z. Nikolov).

Fig. 68. Goldthread materials from grave № 2, cemetery near to Armenian church in V. Tarnovo, after conservation, detail (photo by Z. Nikolov).